Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС З ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»

для студентів спеціальності 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

Укладач ***Ірклієвська Марина Владиславівна***

Методичний комплекс з дисципліни розглянуто та затверджено на засіданні педагогічної ради Структурного підрозділу «Міжнародний фаховий коледж моді і дизайну» ВНЗ «Київська Академія прикладних мистецтв».

Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

Робоча навчальна програма
З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ЗМІСТ

1. Пояснювальна записка 5
2. Тематичний план(на осн. повн. заг. освіти) 8
3. Тематичний план (на осн. базов. заг. освіти) 10
4. Зміст дисципліни 12
5. Список використаних джерел 23
6. Питання до підсумкового контролю 25
7. Модульна контрольна робота (тест) 28
8. Конспект лекцій 34

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Запропонована дисципліна «Філософія» є змістовною та такою, що вирізняється структурно новим підходом до формування філософської культури студентів. Навчальний курс – «Філософія» розроблено з урахуванням якісних змін у сучасному світовому історичному процесі, новітніх освітніх технологій, зростаючих вимог до формування філософської культури фахівців. **Метою навчальної дисципліни «Філософія»** є створення умов для самостійного осмислення студентами існування та розвитку природного і соціального світу, формоутворень культури і пізнання людини та її сутності. Філософія завжди апелювала до мислення людини як до вміння формувати уявлення та знання про світ і місце людини в ньому. Як саме мислення філософія – це не стільки результат, що закріплюється у формі чітких і виважених положень, скільки процес, якому належить навчитись. Це вміння мислити можна здобути лише у процесі філософської освіти через діалог із мислителями минулого та сучасності.

Основним завданням навчальної дисципліни «Філософія» є формування у свідомості студентів системи засадничих поглядів і світоглядних переконань, узагальнених уявлень і концептуальних побудов про сутність та граничні проблеми буття, людську присутність у ньому, можливості його осягнення людським розумом. Філософія покликана визначити сукупність вихідних орієнтирів, що зумовлюють програму соціальної поведінки людини.

Головними **завданнями** курсу є:

- вільне володіння студентами філософськими термінами та поняттями;
- розвиток ерудиції і філософської культури студентів;
- збагачення їх світогляду;
- вільне володіння базовою філософською проблематикою;
- знання суті основних філософських проблем та питань;
- аналіз основних фактів розвитку філософської думки;
- основ логіки;
- орієнтування в основних концепціях та положеннях філософії та логіки.

Предмет навчальної дисципліни «Філософія» включає: розгляд філософії як гуманітарного і соціокультурного феномену; аналіз структури, методів і функцій філософії; визначення категорій філософії, їх змісту та функцій; означення основних етапів розвитку філософської думки; основні питання онтології, антропології, гносеології, феноменології, аксіології тощо; осмислення основ практичної філософії.

Міжпредметні зв’язки

Під час вивчення курсу «Філософія» застосовано принцип системності, тобто навчальна дисципліна базується на знаннях таких дисциплін як «Естетика», «Діловий етикет та культура спілкування», «Культурологія», «Соціологія».

За результатами вивчення навчальної дисципліни студент повинен

Знати:

- сучасну наукову мову та філософські категорії й методологію;
- базову філософську проблематику;
- основні філософські концепції та напрямки;
- основні концепції та положення філософії та логіки;
- суть основних філософських проблем та питань.

Уміти:

- читати і аналізувати філософську літературу;
- аналізувати основні факти розвитку філософської думки;
- орієнтуватися в основних концепціях та положеннях філософії та логіки;
- логічно, послідовно та аргументовано висловлювати міркування щодо основних світоглядних проблем в контексті сучасних гуманітарних і соціокультурних процесів, що забезпечує здатність до аналітичного та концептуального мислення;
- визначати підстави власних та інших міркувань, здатність відрізняти суб'єктивні, спонтанні складові судження від об'єктивних і аргументованих;
- користуватись отриманими знаннями щодо вирішенні практичних задач у своїй професійній діяльності

Шкала оцінювання навчальних досягнень: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
100-90	A	відмінно	зараховано
89-82	B	дуже добре	
82-75	C	добре	
74-65	D	задовільно	
64-50	E	достатньо	
49-35	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано
35-0	X	не зараховано з обов’язковим повторним вивченням дисципліни	

Тематичний план з дисципліни
«Філософія»
***Спеціальність**: «Дизайн»*
(денна форма навчання, на основі повної загальної середньої освіти)

№ з/п	*Назва теми*	*Кількість годин*				
		Всього	*Лекції*	*Семінар. заняття*	*Самостійні роботи*	*Форма контролю*
	3 семестр	**45**	**15**	**15**	**15**	**залік**
	Основні етапи розвитку філософії					
1	Філософія як специфічна форма осмислення дійсності	6	2	2	2	Усне опитування
2	Філософська думка Стародавнього Сходу	6	2	2	2	Семінар
3	Антична філософія	6	2	2	2	Семінар
4	Філософія Середніх віків та доби Відродження	6	2	2	2	Семінар
5	Філософія Нового часу	6	2	2	2	Бесіда
6	Німецька класична філософія	6	2	2	2	Семінар
7	Некласична філософія XIX століття	3	1	1	1	Семінар
8	Сучасна світова філософська думка	3	1	1	1	Семінар
9	Історія української філософії	3	1	1	1	Семінар
	4 семестр	**45**	**15**	**15**	**15**	**залік**
	Філософський аналіз розвитку природи, суспільства та мислення					
10	Онтологія. Біологічні основи буття	6	2	2	2	Бесіда
11	Діалектика	6	2	2	2	Семінар

12	Проблема свідомості у філософії	6	2	2	2	Семінар
13	Теорія пізнання як філософська дисципліна	6	2	2	2	Усне опитування
14	Наука як предмет філософського дослідження	6	2	1	2	Семінар
15	Філософська антропологія	5	2	1	2	Семінар
16	Соціальна філософія	3	1	1	1	Семінар
17	Філософія культури	3	1	1	1	Семінар
18	Філософське вчення про цінності	2	1	1	1	Семінар
19	Модульний контроль	2		2		Контрольна робота (тест)
	Всього	**90**	**30**	**30**	**30**	

Тематичний план з дисципліни
«Філософія»
***Спеціальність**: «Дизайн»*
(денна форма навчання, на основі базової загальної середньої освіти)

№ з/п	*Назва теми*	*Кількість годин*				
		Всього	*Лекції*	*Семінар. заняття*	*Самостійні роботи*	*Форма контролю*
	5 семестр	**41**	**14**	**14**	**13**	**залік**
	Основні етапи розвитку філософії					
1	Філософія як специфічна форма осмислення дійсності	6	2	2	2	Усне опитування
2	Філософська думка Стародавнього Сходу	6	2	2	2	Семінар
3	Антична філософія	6	2	2	2	Семінар
4	Філософія Середніх віків та доби Відродження	6	2	2	2	Семінар
5	Філософія Нового часу	5	2	2	1	Бесіда
6	Німецька класична філософія	3	1	1	1	Семінар
7	Некласична філософія XIX століття	3	1	1	1	Семінар
8	Сучасна світова філософська думка	3	1	1	1	Семінар
9	Історія української філософії	3	1	1	1	Семінар
	6 семестр	**49**	**18**	**18**	**13**	**залік**
	Філософський аналіз розвитку природи, суспільства та мислення					
10	Онтологія. Біологічні основи буття	6	2	2	2	Бесіда
11	Діалектика	6	2	2	2	Семінар
12	Проблема свідомості у філософі	6	2	2	2	Семінар

13	Теорія пізнання як філософська дисципліна	6	2	2	2	Усне опитування
14	Наука як предмет філософського дослідження	5	2	2	1	Семінар
15	Філософська антропологія	5	2	2	1	Семінар
16	Соціальна філософія	5	2	2	1	Семінар
17	Філософія культури	4	2	1	1	Семінар
18	Філософське вчення про цінності	4	2	1	1	Семінар
19	Модульний контроль	2		2		Контрольна робота (тест)
	Всього	**90**	**32**	**32**	**26**	

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Філософія як специфічна форма осмислення дійсності

Поняття світогляду. Структура та історичні типи світогляду. Виникнення філософії та історичні форми її розвитку. Предмет, структура та основні функції філософії. Проблема методу в філософії. Діалектика і метафізика. Взаємозв'язок філософії, міфології, релігії, науки та мистецтва.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Специфіка філософського знання».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Поняття світогляду.
2. Структура та історичні типи світогляду.
3. Виникнення філософії та історичні форми її розвитку.
4. Предмет, структура та основні функції філософії.
5. Діалектика і метафізика.
6. Взаємозв'язок філософії, міфології, релігії, науки та мистецтва.

Література:

1. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за ред. А. Синиці. Львів: Літопис, 2014. 374 с.
2. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / за ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці. Львів, 2017. 565 с.
3. Вступ до філософії / під ред. Л. Л. Нікітін. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 256 с.
4. Вовк В. М., Петрова Г. М., Чернєй В. В. Історія філософії: опорний конспект. Київ: Атіка, 2012. 275 с.
5. Лузан А. Вступ до філософії. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 136 с.

Тема 2. Філософська думка Стародавнього Сходу

Веди як духовна основа формування та розвитку давньоіндійської філософії. Філософські школи Стародавньої Індії: а) ортодоксальні (астіка) – міманса, веданта, санкх'я, йога, ньяя, вайшешика; б) неортодоксальні (настіка) – чарвака-локаята, буддизм, джайнізм. Основні філософські школи Стародавнього Китаю: а) конфуціанство; б) даосизм; в) легізм (фа-цзя).

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Китайська філософія як варіант східного типу філософування».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Веди як духовна основа формування та розвитку давньоіндійської філософії.
2. Філософські школи Стародавньої Індії:
   а) ортодоксальні (астіка) – міманса, веданта, санкх'я, йога, ньяя, вайшешика;
   б) неортодоксальні (настіка) – чарвака-локаята, буддизм, джайнізм.
3. Основні філософські школи Стародавнього Китаю:
   а) конфуціанство; б) даосизм; в) легізм (фа-цзя).

Література:

1. Головашенко І. О. Філософія: навч. посіб. Вінниця: ВНТУ, 2016. 200 с.

2. Губар О. М. Філософія: інтерактивний курс лекцій: навч. посібник. Київ: Центр учбов. л-ри, 2012. 416 с.
3. Кулик О. В. Філософія: навчальний посібник для вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Дніпропетровськ: Монолит, 2013. 692 с.
4. Мельник В. П. Філософія науки і техніки: методологічно-світоглядний аналіз. Львів: Видавництво ЛНУ імені ІванаФранка, 2010. 290 с.
5. Основи філософії: навч. посіб. / за ред. Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.

Тема 3. Антична філософія

Основні етапи розвитку античної філософії. Досократичний період в розвитку грецької філософії: мілетська школа, Геракліт, піфагорійці, елейська школа. Філософські погляди Сократа, Платона, Арістотеля, Демокріта. Еллініcтично-римська філософія: стоїцизм, скептицизм, епікуреїзм, неоплатонізм. Філософське осмислення тварини.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Особливості предмету філософування в Античності».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Основні етапи розвитку античної філософії.
2. Досократичний період в розвитку грецької філософії: мілетська школа, Геракліт, піфагорійці, елейська школа.
3. Філософські погляди Сократа, Платона, Арістотеля, Демокріта.
4. Еллініcтично-римська філософія: стоїцизм, скептицизм, епікуреїзм, неоплатонізм.

Література:

1. Основи філософії: навч. посіб. / за ред. Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
2. Причій Є. М. Філософія: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 592 с.
3. Ратніков В. С., Макаров З. Ю. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Вінниця: Нова книга, 2009. 416 с.
4. Рижак Л. В. Філософія: підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 650 с.
5. Самардак М. М. Філософія науки: напрями, теми, концепції. Київ: ПАРАПАН, 2011. 204 с.

Тема 4. Філософія Середніх віків та доби Відродження

Головні риси та основні етапи розвитку середньовічної філософії. Патристика: а) східна (грецька) – Оріген, Василій Великий, Григорій Назіанзін, Григорій Ніський, Діонісій Ареопагіт, Іоанн Дамаскін; б) західна (латинська) – Тертулліан, Августин Аврелій. Схоластика. Проблема універсалій: а) реалізм: Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський; б) номіналізм: Іоанн Росцелін, Вільям Оккам; в) концептуалізм: П’єр Абеляр. Доба Відродження: а) європейський гуманізм: Франческо Петрарка, Лоренцо Валла, Мішель Монтень, Еразм

Роттердамський; б) натурфілософія: Джордано Бруно, Галілео Галілей, Микола Коперник.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Співвідношення розуму і віри у філософії Середньовіччя».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Головні риси та основні етапи розвитку середньовічної філософії.
2. Патристика: а) східна (грецька) – Оріген, Василій Великий, Григорій Назіанзін, Григорій Ніський, Діонісій Ареопагіт, Іоанн Дамаскін; б) західна (латинська) – Тертулліан, Августин Аврелій.
3. Схоластика. Проблема універсалій: а) реалізм: Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський; б) номіналізм: Іоанн Росцелін, Вільям Оккам; в) концептуалізм: П'єр Абеляр.
4. Доба Відродження: а) європейський гуманізм: Франческо Петрарка, Лоренцо Валла, Мішель Монтень, Еразм Роттердамський; б) натурфілософія: Джордано Бруно, Галілео Галілей, Микола Коперник.

Література:

1. Самардак М. М. Філософія науки: напрями, теми, концепції. Київ: ПАРАПАН, 2011. 204 с.
2. Семенюк Е. П., Мельник В. П. Філософія сучасної науки і техніки. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 183 с.
3. Щерба С. П. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Житомир: Полісся, 2012. 547 с.
4. Філософія: підручник / за ред. І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. Київ: Либідь, 2010. 408 с.

Тема 5. Філософія Нового часу

Головні риси філософії Нового часу. Емпіризм філософії Нового часу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк). Раціоналізм Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Ляйбніца. Імматеріалізм Дж. Берклі та Д. Юма. Французьке Просвітництво та матеріалізм XVIII ст. (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ламетрі, К. Гельвецій).

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Філософія Р.Декарта і сучасність».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Головні риси філософії Нового часу.
2. Емпіризм філософії Нового часу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк).
3. Раціоналізм Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Ляйбніца.
4. Імматеріалізм Дж. Берклі та Д. Юма.
5. Французьке Просвітництво та матеріалізм XVIII ст. (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ламетрі, К. Гельвецій).

Література:

1. Філософія: підручник / за ред. І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. Київ: Либідь, 2010. 408 с.
2. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. К. Бичко, І. В. Бичко; ред. В. І. Ярошовець. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 648 с.

3. Філософія історії: підручник / за ред. О. А. Габрієлян., І. І. Кальной. Київ: Академвидав, 2011. 213 с.
4. Філософія як історія філософії: підручник / за ред. В. І. Ярошевця. Київ: Центр учбов. л-ри, 2012. 648 с.
5. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2013. 509 с.

Тема 6. Німецька класична філософія

Іммануїл Кант – засновник німецької класичної філософії. Система суб'єктивного ідеалізму Й. Фіхте та об'єктивного ідеалізму Ф. Шеллінга. Діалектичний метод і філософська система Г.В.Ф. Гегеля. Антропологічна філософія Л. Фойєрбаха.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Ідеалістична діалектика розвитку світу і людини як основне досягнення гегелівської філософії».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Іммануїл Кант – засновник німецької класичної філософії.
2. Система суб'єктивного ідеалізму Й. Фіхте та об'єктивного ідеалізму Ф. Шеллінга.
3. Діалектичний метод і філософська система Г.В.Ф. Гегеля.
4. Антропологічна філософія Л. Фойєрбаха.

Література:

1. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2013. 509 с.
2. Філософія для аспірантів: конспекти : навч.-метод. вид. / за ред. А. Синиці. Львів: ЛігаПрес, 2017. 90 с.
3. Філософія: підручник / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, А. О. Баумейстер та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Фоліо, 2018. 621 с.
4. Філософія: навч. посібник / Ю. М. Вільчинський та інш. Київ: КНЕУ, 2019. 368 с.

Тема 7. Некласична філософія XIX століття

Передумови виникнення некласичної традиції в західноєвропейській філософії другої половини XIX століття. Ірраціоналізм та волюнтаризм А. Шопенгауера. Ідея «надлюдини» в філософії Ф. Ніцше. Філософія життя: А. Берґсон, Г. Зіммель, В. Дільтей. Філософські погляди С. К'єркегора: між сутністю та існуванням.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Філософські погляди Ф. Ніцше».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Передумови виникнення некласичної традиції в західноєвропейській філософії другої половини XIX століття.
2. Ірраціоналізм та волюнтаризм А. Шопенгауера.
3. Ідея «надлюдини» в філософії Ф. Ніцше.
4. Філософія життя: А. Берґсон, Г. Зіммель, В. Дільтей.
5. Філософські погляди С. К'єркегора: між сутністю та існуванням.

Література:

1. Філософія: підручник / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, А. О. Баумейстер та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Фоліо, 2018. 621 с.
2. Філософія: навч. посібник / Ю. М. Вільчинський та інш. Київ: КНЕУ, 2019. 368 с.
3. Філософія / за ред. І. Бичко, В. Табачковський, А. Бичко, В. Ярошовець. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 648 с.
4. Філософія: підручник / за ред. В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

Тема 8. Сучасна світова філософська думка

Основні риси філософії ХХ ст. Напрямки сучасної філософії: а) прагматизм; б) позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм; в) екзистенціалізм; г) фройдизм і неофройдизм; д) філософська антропологія; е) феноменологія та герменевтика; є) сучасна релігійна філософія: персоналізм, неотомізм. Головні тенденції розвитку сучасної європейської філософії.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Філософські підходи до проблеми цінностей у філософії ХХ ст».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Основні риси філософії ХХ ст.
2. Напрямки сучасної філософії: а) прагматизм; б) позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм; в) екзистенціалізм; г) фройдизм і неофройдизм; д) філософська антропологія; е) феноменологія та герменевтика; є) сучасна релігійна філософія: персоналізм, неотомізм.
3. Головні тенденції розвитку сучасної європейської філософії.

Література:

1. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за ред. А. Синиці. Львів: Літопис, 2014. 374 с.
2. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / за ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці. Львів, 2017. 565 с.
3. Вступ до філософії / під ред. Л. Л. Нікітін. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 256 с.
4. Вовк В. М., Петрова Г. М., Чернєй В. В. Історія філософії: опорний конспект. Київ: Атіка, 2012. 275 с.
5. Лузан А. Вступ до філософії. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 136 с.

Тема 9. Історія української філософії

Передумови формування української філософії. Філософські і суспільнополітичні ідеї в культурі Київської Русі. Українська філософія XIV-XVII ст. Києво-Могилянська академія як провідний навчально-освітній центр у Східній Європі. Філософські погляди Григорія Сковороди. Українська філософія XIX – початку ХХ ст. Розвиток вітчизняної філософії в ХХ – на початку XXI ст.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Своєрідність філософії України в контексті світової культури».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Загальні особливості української філософії.
2. Професійна філософія в Україні.
3. Філософія романтизму XIX ст.

Література:

1. Головашенко І. О. Філософія: навч. посіб. Вінниця: ВНТУ, 2016. 200 с.
2. Губар О. М. Філософія: інтерактивний курс лекцій: навч. посібник. Київ: Центр учбов. л-ри, 2012. 416 с.
3. Кулик О. В. Філософія: навчальний посібник для вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Дніпропетровськ: Монолит, 2013. 692 с.
4. Мельник В. П. Філософія науки і техніки: методологічно-світоглядний аналіз. Львів: Видавництво ЛНУ імені ІванаФранка, 2010. 290 с.
5. Основи філософії: навч. посіб. / за ред. Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.

Тема 10. Онтологія. Біологічні основи буття

Філософське осмислення проблеми буття. Основні форми буття. Поняття біологічних основ буття та їх загальна характеристика. Біотехнологія та генна інженерія як фактори впливу на живі системи природи. Моральна відповідальність людини – чинник збереження біологічних основ буття.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Ідея небуття в філософському осмисленні світу».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Філософське осмислення проблеми буття.
2. Основні форми буття.
3. Поняття біологічних основ буття та їх загальна характеристика.
4. Моральна відповідальність людини – чинник збереження біологічних основ буття.

Література:

1. Основи філософії: навч. посіб. / за ред. Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
2. Причій Є. М. Філософія: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 592 с.
3. Ратніков В. С., Макаров З. Ю. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Вінниця: Нова книга, 2009. 416 с.
4. Рижак Л. В. Філософія: підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 650 с.
5. Самардак М. М. Філософія науки: напрями, теми, концепції. Київ: ПАРАПАН, 2011. 204 с.

Тема 11. Діалектика

Формування уявлень про діалектику в історії філософії: Геракліт, Сократ, Платон, неоплатонізм, патристика, Н. Кузанський, Г.В.Ф. Гегель, «негативна діалектика». Основні принципи діалектики. Закони діалектики: Закон єдності і

боротьби протилежностей, Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, Закон заперечення заперечення. Основні категорії діалектики.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Діалектика як розділ філософії».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Формування уявлень про діалектику в історії філософії: Геракліт, Сократ, Платон, неоплатонізм, патристика, Н. Кузанський, Г.В.Ф. Гегель, «негативна діалектика».
2. Основні принципи діалектики.
3. Закони діалектики: Закон єдності і боротьби протилежностей, Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, Закон заперечення заперечення.
4. Основні категорії діалектики.

Література:

1. Самардак М. М. Філософія науки: напрями, теми, концепції. Київ: ПАРАПАН, 2011. 204 с.
2. Семенюк Е. П., Мельник В. П. Філософія сучасної науки і техніки. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 183 с.
3. Щерба С. П. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Житомир: Полісся, 2012. 547 с.
4. Філософія: підручник / за ред. І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. Київ: Либідь, 2010. 408 с.

Тема 12. Проблема свідомості у філософії

Проблема свідомості в історії філософії. Структура свідомості. Свідоме і несвідоме. Феномен самосвідомості. Індивідуальна та суспільна свідомість.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Визначальна роль соціальності у виникненні свідомості».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Проблема свідомості в історії філософії.
2. Структура свідомості.
3. Свідоме і несвідоме.
4. Феномен самосвідомості.
5. Індивідуальна та суспільна свідомість.

Література:

1. Філософія: підручник / за ред. І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. Київ: Либідь, 2010. 408 с.
2. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. К. Бичко, І. В. Бичко; ред. В. І. Ярошовець. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 648 с.
3. Філософія історії: підручник / за ред. О. А. Габрієлян., І. І. Кальной. Київ: Академвидав, 2011. 213 с.
4. Філософія як історія філософії: підручник / за ред. В. І. Ярошевця. Київ: Центр учбов. л-ри, 2012. 648 с.
5. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2013. 509 с.

Тема 13. Теорія пізнання як філософська дисципліна

Проблема пізнання в історії філософії. Суб'єкт і об'єкт пізнання. Єдність чуттєвого та раціонального у пізнанні. Поняття методу та методології наукового дослідження. Поняття істини, її форми. Практика як основа, критерій та мета пізнання.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Проблема пізнання в історії філософії.
2. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
3. Єдність чуттєвого та раціонального у пізнанні.
4. Поняття методу та методології наукового дослідження.
5. Поняття істини, її форми.
6. Практика як основа, критерій та мета пізнання.

Література:

1. Філософія: підручник / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, А. О. Баумейстер та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Фоліо, 2018. 621 с.
2. Філософія: навч. посібник / Ю. М. Вільчинський та інш. Київ: КНЕУ, 2019. 368 с.
3. Філософія / за ред. І. Бичко, В. Табачковський, А. Бичко, В. Ярошовець. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 648 с.
4. Філософія: підручник / за ред. В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

Тема 14. Наука як предмет філософського дослідження

Предмет філософії науки. Ґенеза науки. Періодизація науки; поняття класичної, некласичної та постнекласичної науки. Сучасні концепції розвитку науки. «Верифікація» і «фальсифікація» як засоби перевірки наукового знання. Синергетика як сучасний напрям в науковому пізнання. Ідея, науковий факт, гіпотеза, концепція, теорія як форми розвитку наукового знання.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Сучасні концепції розвитку науки».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Предмет філософії науки.
2. Ґенеза науки.
3. Періодизація науки; поняття класичної, некласичної та постнекласичної науки.
4. Сучасні концепції розвитку науки.
5. Ідея, науковий факт, гіпотеза, концепція, теорія як форми розвитку наукового знання.

Література:

1. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за ред. А. Синиці. Львів: Літопис, 2014. 374 с.
2. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / за ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці. Львів, 2017. 565 с.

3. Вступ до філософії / під ред. Л. Л. Нікітін. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 256 с.
4. Вовк В. М., Петрова Г. М., Чернєй В. В. Історія філософії: опорний конспект. Київ: Атіка, 2012. 275 с.
5. Лузан А. Вступ до філософії. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 136 с.

Тема 15. Філософська антропологія

Проблема людини в історії філософії. Філософська антропологія як напрям в сучасній філософії: М. Шелер, А. Гелен, Г. Плеснер, О. Больнов. Філософські аспекти антропосоціогенезу: біологічне та соціокультурне в людині.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Проблематичність людського буття».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Проблема людини в історії філософії.
2. Філософська антропологія як напрям в сучасній філософії.
3. Філософські аспекти антропосоціогенезу: біологічне та соціокультурне в людині.

Література:

1. Самардак М. М. Філософія науки: напрями, теми, концепції. Київ: ПАРАПАН, 2011. 204 с.
2. Семенюк Е. П., Мельник В. П. Філософія сучасної науки і техніки. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 183 с.
3. Щерба С. П. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Житомир: Полісся, 2012. 547 с.
4. Філософія: підручник / за ред. І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. Київ: Либідь, 2010. 408 с.

Тема 16. Соціальна філософія

Основні підходи до осмислення суспільства в історії філософії: античність, патристика, Новий час. Типологія суспільств: формаційний (марксизм) та культурно-цивілізаційний (О. Шпенглер, А. Тойнбі) підхід. Індустріальні, постіндустріальні (інформаційні) типи суспільств. Соціальна структура суспільства. Історичні типи спільнот. Співвідношення понять «етнос», «нація», «народність». Глобалізація як тенденція сучасного світового розвитку.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Глобалізація як предмет філософського аналізу».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Основні підходи до осмислення суспільства в історії філософії: античність, патристика, Новий час.
2. Типологія суспільств: формаційний (марксизм) та культурно-цивілізаційний (О. Шпенглер, А. Тойнбі) підхід.
3. Індустріальні, постіндустріальні (інформаційні) типи суспільств.
4. Соціальна структура суспільства. Історичні типи спільнот.
5. Співвідношення понять «етнос», «нація», «народність».

Література:

1. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2013. 509 с.
2. Філософія для аспірантів: конспекти : навч.-метод. вид. / за ред. А. Синиці. Львів: ЛігаПрес, 2017. 90 с.
3. Філософія: підручник / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, А. О. Баумейстер та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Фоліо, 2018. 621 с.
4. Філософія: навч. посібник / Ю. М. Вільчинський та інш. Київ: КНЕУ, 2019. 368 с.

Тема 17. Філософія культури

Формування уявлень про культуру в історії людства. Матеріальна і духовна культура. Розмаїття культур: єдність загальнолюдського і національного. Культура в житті особистості і суспільства: функції культури. Співвідношення понять «культура» та «цивілізація».

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Основні тенденції сучасної європейської культури».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Формування уявлень про культуру в історії людства.
2. Матеріальна і духовна культура.
3. Розмаїття культур: єдність загальнолюдського і національного.
4. Культура в житті особистості і суспільства: функції культури.
5. Співвідношення понять «культура» та «цивілізація».

Література:

1. Мельник В. П. Філософія науки і техніки: методологічно-світоглядний аналіз. Львів: Видавництво ЛНУ імені ІванаФранка, 2010. 290 с.
2. Основи філософії: навч. посіб. / за ред. Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
3. Причій Є. М. Філософія: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 592 с.
4. Ратніков В. С., Макаров З. Ю. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Вінниця: Нова книга, 2009. 416 с.

Тема 18. Філософське вчення цінності

Предмет аксіології. Роль цінностей в індивідуальному та соціальному житті. Види цінностей. Основні аксіологічні концепції. Ціннісні виміри людського існування: життя, смерть, безсмертя, творчість. Проблема долі. Принципи етичного ставлення до тварин.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Філософія цінностей».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Предмет аксіології.
2. Роль цінностей в індивідуальному та соціальному житті.
3. Види цінностей.
4. Основні аксіологічні концепції.

5. Ціннісні виміри людського існування: життя, смерть, безсмертя, творчість. Проблема долі.

Література:

1. Основи філософії: навч. посіб. / за ред. Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
2. Причій Є. М. Філософія: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 592 с.
3. Ратніков В. С., Макаров З. Ю. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Вінниця: Нова книга, 2009. 416 с.
4. Рижак Л. В. Філософія: підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 650 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література

1. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за ред. А. Синиці. Львів: Літопис, 2014. 374 с.
2. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / за ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці. Львів, 2017. 565 с.
3. Вступ до філософії / під ред. Л. Л. Нікітін. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 256 с.
4. Вовк В. М., Петрова Г. М., Чернєй В. В. Історія філософії: опорний конспект. Київ: Атіка, 2012. 275 с.
5. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Київ: Юніверс, 2000. 464 с.
6. Гадамер Г.-Г. Різноманітність мов і розуміння світу. *Герменевтика і поетика. Вибрані твори*. Київ: Юніверс, 2001. 288 с.
7. Головашенко І. О. Філософія: навч. посіб. Вінниця: ВНТУ, 2016. 200 с.
8. Горський В. С. Філософія в українській культурі. Київ: ВІПОЛ, 2001. 346 с.
9. Горський В. С. та ін. Історія української філософії. Київ: Либідь, 2004. 456 с.
10. Губар О. М. Філософія: інтерактивний курс лекцій: навч. посібник. Київ: Центр учбов. л-ри, 2012. 416 с.
11. Кулик О. В. Філософія: навчальний посібник для вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Дніпропетровськ: Монолит, 2013. 692 с.
12. Лузан А. Вступ до філософії. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 136 с.
13. Мельник В. П. Філософія науки і техніки: методологічно-світоглядний аналіз. Львів: Видавництво ЛНУ імені ІванаФранка, 2010. 290 с.
14. Основи філософії: навч. посіб. / за ред. Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
15. Причій Є. М. Філософія: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 592 с.
16. Ратніков В. С., Макаров З. Ю. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Вінниця: Нова книга, 2009. 416 с.
17. Рижак Л. В. Філософія: підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 650 с.
18. Самардак М. М. Філософія науки: напрями, теми, концепції. Київ: ПАРАПАН, 2011. 204 с.
19. Семенюк Е. П., Мельник В. П. Філософія сучасної науки і техніки. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 183 с.
20. Товмаш Д. А. Філософія бізнесу. Навчально-методичний комплекс дисципліни для студентів Навчально-наукового інституту міжнародних відносин. Київ: Вадекс, 2023. 28 с.
21. Щерба С. П. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Житомир: Полісся, 2012. 547 с.
22. Філософія: підручник / за ред. І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. Київ: Либідь, 2010. 408 с.
23. Філософія: навчально-методичний комплекс дисципліни (програма, плани семінарських занять, завдання для самостійної роботи та система оцінки знань

студентів гуманітарних факультетів) / за ред. Л. В. Губерського. Київ: Вадекс, 2024. 84 с.
24. Людина і світ: підручник / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, А. Є. Конверський та ін.; за ред. Л. В. Губерського. 4-те вид., перероб. та доп. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2024. 255 с.
25. Філософія людяності в освіті, науці та житті: збірник наукових матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті професора Анатолія Олексійовича Приятельчука (м. Київ, 19 квітня 2024 року) / ред. кол. А. Є. Конверський, Л. В. Губерський та ін. Київ: ВАДЕКС, 2024. 142 с.

Додаткова література

1. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. К. Бичко, І. В. Бичко; ред. В. І. Ярошовець. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 648 с.
2. Філософія історії: підручник / за ред. О. А. Габрієлян., І. І. Кальной. Київ: Академвидав, 2011. 213 с.
3. Філософія як історія філософії: підручник / за ред. В. І. Ярошевця. Київ: Центр учбов. л-ри, 2012. 648 с.
4. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2013. 509 с.
5. Філософія для аспірантів: конспекти : навч.-метод. вид. / за ред. А. Синиці. Львів: ЛігаПрес, 2017. 90 с.
6. Філософія: підручник / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, А. О. Баумейстер та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Фоліо, 2018. 621 с.
7. Філософія: навч. посібник / Ю. М. Вільчинський та інш. Київ: КНЕУ, 2019. 368 с.
8. Філософія / за ред. І. Бичко, В. Табачковський, А. Бичко, В. Ярошовець. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 648 с.
9. Філософія: підручник / за ред. В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк та інш. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
10. Філософія: Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів / кол. авторів; кер. автор. кол. А. О. Приятельчук. Київ: Вадекс, 2021. 560 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, електронні фахові видання – www.nbuv.gov.ua
2. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника – http://www.library.lviv.ua/
3. Національна історична бібліотека України – http://www.dibu.kiev.ua/
4. Національна парламентська бібліотека України – http://www.nplu.org/
5. Харківська державна наукова бібліотека України імені В. Короленка – http://korolenko.kharkov.com/
6. Наукова бібліотека ім. В. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка – http://lib-gw.univ.kiev.ua/
7. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка – http://library.lnu.edu.ua/bibl/
8. Книжкова палата України імені Івана Федорова – http://www.ukrbook.net/

Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

Питання до підсумкового контролю
З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Філософія як особлива форма освоєння людиною світу.
2. Філософія як духовна основа відродження України.
3. Особливості розуміння предмету філософії в історії філософії.
4. Веди як найдавніша пам'ятка духовної культури арійської Індії.
5. Філософія буддизму.
6. Йога – як релігійно-ідеалістична система.
7. Конфуціанська філософія в культурі Китаю.
8. Лао-цзи – давньокитайський філософ і мудрець.
9. Філософія даосизму.
10. Натурфілософська проблематика в досократичній філософії.
11. Формування в античності діалектичних поглядів на природу і суспільство (Геракліт).
12. Формування та розвиток атомістичних ідей в античній філософії (Демокріт, Епікур, Тіт Лукрецій Кар).
13. Маєвтика Сократа як зразок діалектичного мислення.
14. Вчення Платона про державу.
15. Філософські погляди Арістотеля.
16. Філософія стоїцизму.
17. Зародження та становлення християнської філософії: історичні, культурні передумови виникнення.
18. Історичне значення філософії доби Відродження.
19. Соціально-політичні доктрини Ренесансу: Нікколо Макіавеллі, Томас Мор.
20. Загальна характеристика філософії Нового часу.
21. Френсіс Бекон – засновник емпіричного напряму в філософії Нового часу.
22. Раціоналізм Рене Декарта.
23. Вчення про державу Томаса Гоббса.
24. Загальна характеристика Просвітництва у Франції.
25. Соціальна філософія Жан-Жака Руссо.
26. Світове значення німецької класичної філософії.
27. Іммануїл Кант – фундатор німецької класичної філософії.
28. Натурфілософія Фрідріха Шеллінга.
29. Філософія історії Йогана Фіхте.
30. Загальна характеристика некласичної філософії XIX століття.
31. Життя і творчість Фрідріха Ніцше.
32. Ірраціоналізм Фрідріха Ніцше та Артура Шопенгауера.
33. Значення ідей Сьорена К'єркегора для розвитку західної філософської думки.
34. Герменевтика як метод гуманітарних наук.
35. Французький екзистенціалізм.
36. Феноменологія Едмунда Гуссерля.
37. Екзистенційна філософія Карла Ясперса.
38. Філософія прагматизму.

39. Фройдизм і неофройдизм в філософії і культурі ХХ століття.
40. Філософська культура Київської Русі.
41. Українська полемічна література XVI століття. Духовні пошуки Івана Вишенського.
42. Філософія професорів Києво-Могилянської академії.
43. Філософія Григорія Сковороди.
44. Проблеми суспільного прогресу, свободи людини і нації у творах Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського.
45. Концепція ноосфери Володимира Вернадського.
46. Українська філософія ХХ століття.
47. Формування уявлень про буття в історії філософії.
48. Буття людини у світі – провідна тема філософії ХХ століття.
49. Рух як форма існування матерії.
50. Сучасне розуміння простору і часу в філософії і науці.
51. Діалектика як філософська теорія розвитку.
52. Гносеологія як філософське вчення про пізнавальну діяльність.
53. Суб’єкт і об’єкт в пізнавальній діяльності.
54. Чуттєвий та раціональний рівень пізнання.
55. Роль «біологічного» і «соціального» у становленні особистості.
56. Проблема свободи й відповідальності в філософії Ж.-П. Сартра.
57. Розуміння сутності суспільства в історії філософії.
58. Феномен глобалізації: поняття, концепції.
59. Культура як смислоутворююча система.
60. Традиція як форма розвитку культури.
61. Діалог Сходу і Заходу у світовій культурі.
62. Екофілософія як основа сучасного природовідношення.
63. Соціальні норми та цінності.
64. Проблема цінностей в історії філософії.
65. Аксіологія як галузь філософського знання.

Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

Модульна контрольна робота
З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ТЕСТ (МКР)

1. Філософія (в перекладі) означає:
   А. прагнення до знання;
   Б. любов до мудрості;
   В. знання істини;
   Г. розуміння буття.

2. Визначальний предмет філософського осмислення є відносини в системі:
   А. «людина-Бог»;
   Б. «людина-природа»;
   В. «людина-суспільства»;
   Г. «людина-світ».

3. Характерними способами філософського осягнення дійсності є:
   А. універсалізм, субстанціоналізм, рефлексія;
   Б. відчуття, сприймання, осяяння;
   В. віра, гадка, інтуїція;
   Г. спостереження, експеримент.

4. До ключових категорій філософії належать:
   А. характер, пам’ять, увага;
   Б. буття, людина, розвиток, свідомість;
   В. держава, влада, партія, ідеологія;
   Г. спільність, нація, клас, організація

5. Галузь філософії, яка вивчає сутність та особливості процесу пізнання:
   А. онтологія;
   Б. аксіологія;
   В. антропологія;
   Г. гносеологія.

6. Галузь філософії, яка вивчає проблеми буття:
   А. аксіологія;
   Б. антропологія;
   В. гносеологія;
   Г. онтологія.

7. Вважається, що першим запропонував поняття «філософія»:
   А. Піфагор;
   Б. Платон;
   В. Парменід;
   Г. Арістотель.

8. Яка функція філософії збагачує людей знаннями про світ і про людину, про її місце у світі і можливості пізнання людиною світу?
   А. світоглядна;
   Б. критична;

В. наукова;
Г. методологічна.

9. Монізм – це…
А. філософське вчення, яке бере за основу всього існуючого одне начало – матерію (матеріалістичний монізм) або дух (ідеалістичний монізм);
Б. філософське вчення про буття;
В. філософське вчення про пізнання;
Г. філософське вчення про людину.

10. Філософська антропологія – це …
А. філософське вчення про природу (сутність) людини;
Б. філософське вчення про буття;
В. філософське вчення про пізнання;
Г. філософське вчення про матерію.

11. На основі яких принципів формуються основні способи світорозуміння?
А. монізм, плюралізм, скептицизм, прагматизм;
Б. міфологія та релігія;
В. абстракція, ідея;
Г. мова, культура, віра.

12. Що спонукало людей до філософствування?
А. бажання розуміти то чи інше явище/процес, предмет;
Б. здивування;
В. легковірність;
Г. марнославство.

13. Яку роль виконувала міфологія у формуванні філософії?
А. підштовхнула людей до необхідності інтелектуального розвитку;
Б. сформувала вірування;
В. надала уявлення про появу світу;
Г. обґрунтувала сутність всього сутнього.

14. Що є спільним для філософії і релігії?
А. вони представляють собою форми суспільної свідомості;
Б. вони закликають до пізнання;
В. вони вчать людей вірі в Бога;
Г. вони теоретизують.

15. Антропософія – це…
А. наука про цінності, учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв’язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини; розділ філософії;
Б. вчення про проблеми моралі та моральності, розділ етики;
В. біологічна наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток, близько стоїть до суспільних наук, також наука про

походження й еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини;

Г. релігійно-містичне вчення, яке постулює реальність особливого духовного світу, що приступний для людського досвіду та містичного осягнення, та унікальність людини у Всесвіті як космічної істоти, відкритої нематеріальним сферам буття.

16. Родоначальник філософії людини, який зробив гаслом своєї філософії вислів «Пізнай самого себе»:
    А. Платон;
    Б. Сократ;
    В. Арістотель;
    Г. Конфуцій.

17. Із наведених питань філософським є:
    А. Як справи?
    Б. У чому сенс існування людини?
    В. Де ти живеш?
    Г. Скільки це коштує?

18. Що є історично першою формою світогляду?
    А. релігія;
    Б. міфологія;
    В. філософія;
    Г. наука.

19. Чим відрізняється міфологія від філософії та релігії?
    А. вченням про авторитет;
    Б. вченням про надприродне;
    В. раціонально-теоретичним уявленням про світ;
    Г. вірою в єдиного Бога.

20. Зміст світогляду групується довкола питання:
    А. природне – соціальне;
    Б. рослини – світ;
    В. людина – світ;
    Г. природні речі – штучні речі.

21. До функцій філософії відноситься:
    А. експериментальна;
    Б. технологічна;
    В. гносеологічна;
    Г. політико-організаційна.

22. До напрямків філософського дослідження не відноситься:
    А. метафізика;
    Б. гносеологія;

В. хімія;
Г. логіка.

23. Вкажіть поняття, яке лежить в основі філософствування.
А. елементарні частинки;
Б. категорія;
В. система;
Г. образ.

24. Емпіризм – це…
А. практичний досвід;
Б. віра тільки в особистий досвід;
В. критичне відношення до недосвідного (наприклад логічного) знання;
Г. обмеженість знання чуттєво-предметним досвідом.

25. Анімізм – це…
А. віра в надприродних духовних двійників;
Б. віра в те, що причини всього що відбувається з людьми, знаходяться в надприродному світі;
В. віра в одухотвореність та розумність всіх природних явищ та предметів;
Г. усе перераховане.

26. Метафізика – це…
А. вчення античних мислителів про незмінні та підвладні розуму сутності світобудови;
Б. комплекс творів Арістотеля з «основ філософії», об'єднаних Андроніком Родоським у I ст. до н.е. за назвою «Метафізика»;
В. термін, яким Г.В.Ф. Гегель визначив недіалектичні філософські системи;
Г. все перераховане.

27. Суб'єктивний ідеалізм:
А. стверджує що: «світ є комплексом відчуттів»;
Б. свідомість суб'єкта творить світ;
В. заперечує наявність будь-якої реальності поза свідомістю суб'єкта;
Г. все перераховане.

28. Метою нірвани в буддизмі є:
А. досягнення щасливого життя;
Б. пізнання самого себе;
В. звільнення від ланцюга перероджень;
Г. здійснення всіх бажань.

29. «Світ речей» за платоном, це…
А. предметно-чуттєвий світ що є спотвореною копією ідеальних первообразів;
Б. предмети побуту;
В. економічна база суспільства;

Г. все перераховане.

30. П’ять доведень буття Бога сформулював:
А. К. Тертуліан;
Б. Августин Блаженний;
В. Ф. Аквінський;
Г. Н. Кузанський.

Ключ до тесту

1. Б, 2. Г, 3. А, 4. Б, 5. Г, 6. Г, 7. А, 8. А, 9. А, 10.А , 11. А, 12. А, 13. А, 14. А, 15. Г, 16. Б, 17. Б, 18. Б, 19. В, 20. В, 21. В, 22. В, 23. Б, 24. Г, 25. Б, 26. Г, 27. Г, 28. В, 29. А, 30. В.

Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

Конспект лекцій
З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ТЕМА 1. Філософія як специфічна форма осмислення дійсності

Кожна людина, будучи розумною, свідомою істотою, ставить перед собою питання, на які не має миттєвої однозначної відповіді, але без вирішення яких хоча б для себе людина не здатна визначитися в світі, знайти в ньому своє місце, сформувати свої ідеали, життєві позиції, переконання, прагнення. Іноді сукупність таких питань називають вічними. *До них належать: - Що є світ, його сутність, природа? - Що є людина, її сутність, природа? - Який зв'язок між людиною і світом? - Чи може людина пізнати себе, суспільство, природу? - В чому сенс життя, смерті? Чи є безсмертя? - Що таке Добро, Зло, Істина, Краса, Гармонія?* Зазначені питання є світоглядними. Філософська думка звертається до таких питань, що постають перед кожною людиною, кожним новим поколінням, і що потребують відповіді. Це необхідно для того, щоб людина була здатна орієнтуватися, самовизначатися, самоствердуватися в житті, світі. Оскільки людина є проблемою для самої себе, то при її вирішенні вона неодмінно проблематизує світ, в якому живе, прояви свого буття в ньому. Якби людське життя було наповнене лише задоволенням, радощами і святом, якби в ньому не було повсякденних турбот, драматичних і навіть трагічних випробувань, то філософія б просто не з'явилася, адже у такому разі людині не було б про що думати. Щоб бути людиною, їй замало лише описати і пояснити світ, яким він є. Людина приречена прагнути до кращого, до вищих цінностей і смислів. Вирішенням цього завдання займається філософія. Внаслідок особливостей становища людини в світі, таких як її розумність, неспеціалізованість, універсальність, володіння свободою, усвідомлювання неповторності власного життя, перед нею неодмінно постає питання про її життєве самовизначення. Філософія виступає у якості інтелектуального інструмента відповіді на це питання, логіко-розсудковим теоретичним типом мислення, що в узагальненій формі дає ідейно-теоретичне та духовно-практичне визначення відносин в системі «людина – світ». Розглядаючи будь-який фрагмент реальності, філософія завжди вміщує людину в цю реальність і аналізує її крізь призму людських відчуттів, прагнень до щастя, самовиявлення, тобто під кутом зору людського буття. **Предмет філософії** – це ставлення людини до світу. Аналізуючи відношення в системі «людина – світ», філософія застосовує категорії (ключові поняття), які слугують сходинками пізнання сутності досліджуваної реальності, складної системи відносин в ній. *До філософських категорій належать: буття, світ, матерія, людина, розвиток, сутність і явище, форма і зміст, причина і наслідок та інші.* Ці категорії виражають спільність, загальність окремих складових людського світу. Філософські категорії зоорієнтовані на фіксацію в абстрактній формі граничних засад людського буття.

Філософія зародилась у VII-VI ст. до н. е. у Стародавній Греції, і дещо пізніше (буквально на століття) – в Індії та Китаї. Виникнення філософії саме у Греції мало такі причини:

- демократичний устрій, який давав можливість вільно висловлюватися, обгрунтовувати власні думки, погляди, спростовувати опонентів;
- Греція розташована на перехресті шляхів між Сходом і Заходом. Тут зустрічалися носії різних культур, світоглядів, релігій. Греки мали можливість

порівнювати їхні погляди, співставляти із власними. Це стимулювало розвиток самостійного мислення;

- у Греції релігійно-міфологічний комплекс був у деякій мірі відокремлений від приватного і суспільного життя, що певним чином стимулювало самостійний світоглядний пошук людиною;
- на той час під впливом виробничої, торгівельної діяльності набуло достатньої зрілості абстрактне мислення, яке згодом й стало підґрунтям нового, а саме філософського мислення.

Слово «філософія» в перекладі означає *«любов до мудрості»* (від гр.: «філіо» – любити, «софія» – мудрість). Уперше це слово запровадив до вжитку Піфагор. Видатні давньогрецькі філософи Платон, Арістотель вважали, що людей філософствувати підштовхнуло *здивування*. *Філософія своїми джерелами має міфологію та релігію*. Вона успадкувала від них всю сукупність питань про походження світу і людини, про мету і сенс життя, про моральні норми та суспільні вимоги. Але якщо попередні світоглядні форми (міфологія і релігія) були дораціональними (базувалися на вірі, давали готові незмінні відповіді на світоглядні питання), то *філософія являє собою логічнораціональне, розсудково-дискурсивне відношення людини до світу*. **Дискурс** – це особливий тип мислення, який передбачає логічну впорядкованість, конкретність щодо своїх висновків, сумніви; це мислення, яке чітко фіксує пункти власного руху до певних результатів.

Проблематика філософії відбивається на її структурі. В її складі виділяють такі галузі філософського знання, як:

- онтологія – вчення про буття;
- гносеологія – вчення про пізнання;
- етика – наука про моральність, про добро і зло;
- естетика – наука про прекрасне і потворне;
- філософська антропологія – про людину як цілісність;
- аксіологія – вчення про цінності;
- праксеологія – вчення про практику як про цілеспрямовану діяльність людини щодо перетворення оточуючого середовища заради її потреб, інтересів.

Функції філософії:

- світоглядна – філософія формує систему поглядів на світ, осмислює і обґрунтовує світоглядні ідеали людини;
- методологічна – філософія розробляє всезагальні підходи до пояснення явищ, загальні вимоги та принципи до мислячого суб’єкта;
- гносеологічна (пізнавальна) – філософія дає нове знання;
- критична – філософія нічого не приймає на віру, піддає сумніву готові відповіді, більш за все цінує істину;
- прогностична – філософія вказує духовний орієнтир думкам і вчинкам людини. Крім того, філософія виконує дуже важливу *культуроохоронну* і *культуротворчу роль*, оскільки дає відповіді на питання, які цінності в матеріальному, духовному і соціальному світі є справжніми, а які – ні. *Соціальна цінність філософії* в тому, що вона допомагає людині визначитися в світі як свідомій, моральній, емоційно чуйній істоті.

Поняття світогляду

Світогляд постає формою загального людського самовизначення у світі. **Світогляд** – це сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини із світом, про своє місце в світі та своє життєве призначення. Філософія постає певним видом світогляду. *За своїми функціями світогляд постає такою формою духовного освоєння світу, яка покликана: інтегрувати людину у світ; надати їй найперших життєвих, орієнтивів; подати дійсність у її людських вимірах та виявленнях.* Досить часто формування світогляду відбувається стихійно: людина народжується, входить у життя і засвоює через батьків оточення, соціальні зв'язки, світоглядні уявлення і світоглядні переконання. Більше того, людина інколи навіть не знає про існування світогляду, проте у деяких ситуаціях життя уникнути зустрічі з ним просто неможливо. Загалом подібні ситуації називають екстремальними, тобто крайніми, такими, що вимагають від людини кардинальних невідкладних рішень. Це може бути ситуація, коли людину ставлять на межу життя та смерті, коли вона змушена брати на себе відповідальність за життя інших людей та ін. Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він притаманний кожній людині в її нормальному стані; зрозуміло, що ми не можемо вести розмову про світогляд новонароджених дітей, а також душевнохворих людей чи людей із серйозними психічними відхиленнями від норми. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність. адже люди дуже по-різному уявляли та уявляють собі і світ, і себе самих.

Філософія істотно пов'язана з міфологією, релігією, наукою і мистецтвом. Філософія вирізняється своїми методами: діалектикою і метафізикою.

Метафізика – філософське вчення про надпочуттєві принципи буття, з притаманним йому способом мислення, який розглядає речі і явища як незмінні й незалежні одне від одного. *Метафізичний метод* протилежний діалектичному і виходить із кількісного розуміння розвитку, заперечує саморозвиток, ототожнює пізнання та дійсність, абсолютизує окремі форми, етапи пізнавального процесу. *Різновидами метафізики є еклектика і софістика.* Під *еклектикою*, як правило, розуміють спосіб мислення, що базується на поєднанні, шляхом підміни одних логічних основ іншими, різнорідних поглядів, ідей і теорій, а *софістикою* – міркування, що передбачають свідоме порушення законів логіки, вжиття хибних аргументів.

Діалектика – це вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, в основі якого лежить універсальний метод мислення і дії. Діалектика дає знання найбільше загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення, дає змогу охопити світ у його цілісності, визначити місце досліджуваної проблеми серед множини інших, її зв'язку з ними і т. ін.

Методи різняться розумінням самої суті пізнання. **Метафізика** розглядає його як результат, **діалектика** – як процес, що дає змогу охопити суперечливу єдність абсолютної і відносної істин, показати їхню складність, діалектику зв'язку, якісні переходи від емпіричного до теоретичного рівнів.

Оскільки філософія покликана, перш за все, надати людині найперші орієнтири для її життєвого самовизначення, то *структура філософського знання* визначається виділенням тих сфер реальності, спираючись на які людина (і філософія) може такого роду орієнтири виділити, позначити та дослідити. Відповідно до цих сфер формуються і основні філософські дисципліни або основні *розділи філософії. На основі осмислення природи, світу виникають та формуються онтологія, натурфілософія, космологія (або космогонія).*

Онтологія є філософською наукою про буття, перш за все, буття як таке, а не лише про окремі види чи прояви буття. Тут найпершими постають питання про те, чому взагалі можливе існування, у який спосіб можна розуміти буття, як людина пов'язана із буттям. **Натурфілософія, або філософія природи** («натура» – з лат. природа), постає різновидом онтології, оскільки зосереджує увагу переважно на тому, що таке природне буття та природа в цілому, як вибудовується ієрархія проявів природи, існують чи не існують якісь всезагальні закономірності природи. Проте мимоволі вона торкається і питань людського буття, і буття суспільства, оскільки останні перебувають у органічних зв'язках із природою та поза останньою просто неможливі.

На основі вивчення та осмислення суспільства та суспільної історії виникають *соціологія, соціальна філософія, філософія історії, культурологія, етнофілософія (або філософія етносу).* **Соціологія** як окремий напрямок дослідження суспільства і людини виникла у XIX ст., хоча намагання осмислити закономірності їх розвитку присутні у філософії з давніх часів. В своєму реальному розвитку соціологія більше тяжіла до того, щоб бути наукою про факти соціального .життя, тому вона перетворилася на емпіричну соціологію та соціологію окремих сторін суспільства, наприклад соціологія сім'ї. **Філософія історії** також ставить граничні питання на адресу історії людства: чому людство перебуває в стані історичного процесу вання, куди прямує історія, хто є її суб'єктом, чи існують закони людської історії? **Культурологія** виходить із тези про те, що специфічних якостей та ознак як людині, так і суспільному життю надає культуротворення, тому вивчення культури постає відмичкою до їх розуміння. **Етнософія** – це новий напрям сучасної філософії, покликаний окреслити значення та роль етносів в історії людства та виявити історичний сенс того, що історія розвивається саме у варіанті етнічної багатоманітності; тут також: стоїть завдання окреслення того, яку свою вихідну екзистенціальну якість привносить кожний етнос у історію людства в цілому. Філософська антропологія ставить собі завданням вивчати людину у всіх її можливих проявах та характеристиках. Тут, зокрема, ставиться питання про визначення сутності людини та про відмінність останньої від природи людини, про її спосіб буття та ін. **Антропософія** претендує на те, щоб не просто вивчати людину, а щоб збагнути сенс її появи у світі, її всекосмічну функцію та причини саме таких її проявів. На думку антропософіє, лише таке осмислення людини відкриє нам шлях до розуміння і всього іншого в світі. **Структурна антропологія** вважає, що існує певний, цілком конкретний та сталий набір інтелектуальних та реальних можливостей людини, який слід виокремити із історії, культури, способів людського життя. Означений вибір відкриває можливості для виправданого та

надійного вивчення і розуміння людини. **Соціобіологія**, яку сьогодні інколи додають до дисциплін антропологічного напряму, – це наука про те, як міняється людина під впливом соціальних факторів та на протязі історії. Цю науку далеко не всі згідні визнавати як філософську, проте заперечувати факт впливу соціальних факторів на людину, на її вихідні властивості було б невиправданим, а тому й не можна сьогодні не враховувати міркувань та результатів досліджень соціобіології у філософському вивченні людини.

Нарешті, на основі вивчення та осмислення свідомості, духовного життя людини виникає цілий комплекс філософських наук про духовні явища та процеси. Комплекс цих дисциплін є найбільшим у порівнянні із попередніми філософськими дисциплінами, і це зумовлено тим, що філософія постає самоусвідомленою, рефлексивною думкою, думкою, що сама утримує себе у стані актуальної дії та у стані безперервної тривалості; сюди входять *логіка, гносеологія (або епістемологія), етика, естетика, філософія релігії, філософія права, історія філософії*. **Логіка** – одна із давніших філософських дисциплін – досліджує форми, закони та норми правильного мислення; вона посідає одне із провідних місць у філософії, адже припущення логічних помилок може зруйнувати усі доведення та аргументації певної філософської концепції. **Гносеологія** – це, у дослівному перекладі, теорія пізнання; вона вивчає питання про природу, чинники та результати людської пізнавальної діяльності, умови продукування та ознаки достовірних знань, про умови та можливості їх практичного використання. Сьогодні ширше використовується термін **«епістемологія» (теорія знання)**; у більшості країн так називають вчення про наукове пізнання, проте цей термін може позначати і певний історичний рівень усвідомлення природи пізнання (про це докладніше мова буде йти у відповідному розділі). **Етика** також належить до найдавніших філософських дисциплін: це є вчення про норми та засади людських взаємин. **Естетика** досліджує природу людського захоплення красою дійсності, шукає корені та причини людського потягу до прекрасного, гармонії, співмірності форм сущого. **Філософія релігії**, як свідчить назва, опікується питаннями природи та сутності релігії, досліджує причини історичного походження релігії, її конфесійного багатоманіття та ін. **Філософія права** намагається з'ясувати корені правових норм, людську потребу у правотворенні. **Історія філософії** збирає історичні досягнення філософії, вписуючи їх у сьогодення. До цього комплекту філософських дисциплін інколи додають також **«ноологію»** як вчення про природу та сутність людської розумності; коротко кажучи, ноологія постає філософським вченням про свідомість.

Отже, філософія на сьогодні є розвиненою та розгалуженою сферою знання; щоб виконати завдання людського світоорієнтування, вона повинна включати у свій зміст цілий комплекс наук про основні, найважливіші сфери людського життя.

Роль та функції філософії

Філософія характеризується багатофункціональністю. За допомогою її функцій розкривається роль філософії та її значення для людини і суспільства. Виділяють різні функції, але найбільш значущими можна назвати наступні:

Світоглядна. Філософія – це світоглядне знання; воно допомагає формувати світогляд в цілому і виконує роль ядра і систематизує фактора світогляду.

Методологічна. Філософія виступає загальним методом для інших видів і форм знання. Філософія розробляє і пропонує найбільш прийнятні і раціональні способи і підходи людини до дійсності, виступає загальною духовною базою для приватних видів знання і людської діяльності.

Гносеологічна. Філософія формує спосіб пізнавального відношення людини до світу. Вона дає загальні установки на пізнання, роз'яснює зміст основних понять пізнавальної діяльності. Через філософію людина пізнає не тільки і не стільки конкретний світ, а існуючі способи ставлення людини до світу як культурні феномени різних епох. Філософія вдосконалює розумову діяльність, відточує сам механізм мислення, поповнює понятійний апарат, що також сприяє підвищенню культури мислення.

Ціннісно-орієнтаційна. Філософія залучає людину до світу духовних цінностей. Вона не тільки дає знання про цінності, але ще і направляє (орієнтує) людини у світі цінностей, орієнтує її на вищі людські цінності, надає їй більш широке і аргументоване поле для вибору своєї системи цінностей, визначення сенсу життя.

Критично-перетворююча. Філософія повинна вчити людину сумніватися, критично оцінювати себе і дійсність. Повинна вчити ставити життєсмисловие питання. Філософія – це завжди сумнів, роздуми, питання, а не крапка, не істина в останній інстанції.

Плюралізм філософії створює для думаючої людини можливість мати різноманітність поглядів на ту чи іншу проблему і можливість вибору для себе своєю власної позиції. Під перетворенням філософія, перш за все, має на увазі перетворення у своїй власній душі, в своїх помислах і оцінках, вдосконалення себе в особистісному плані.

Культурологічна. Філософія не просто частина культури, а головне зосередження духовної культури. Осягаючи філософію, людина пізнає і плекає в собі й навколишньому світі культуру, тобто духовно розвивається сам і збільшує духовність буття.

З огляду на окреслений вище поліфонічний характер філософського знання у філософії за весь час її історії було вироблено багато різноманітних теорій, вчень, концепцій, поглядів. Тому в історії філософії існує велика кількість різних філософських позицій майже щодо кожного її суттєвого питання. Всі ці позиції поступово будуть окреслюватись в подальших темах, але зараз варто відзначити ті найперші з них, які випливають із наведеної структури філософського знання. Так, якщо у філософії робиться наголос на вирішальні ролі онтології для всіх філософських вирішень, то така позиція визначається як онтологізм. Якщо вирішального значення надають проблемам пізнання, то це буде характеризувати позицію гносеологізму. При наполяганні на тому, що всі теми філософських міркувань мають своїм джерелом людину, окреслюється позиція, що називається антропологізм (її різновид – персоналізм). Ті філософські теорії, в яких доводиться провідна роль суспільства та суспільного життя щодо всіх виявлень людини,

прийнято характеризувати як соціологізм. Відповідно, у філософії виникають та окреслюються позиції культурологізму, логіцизму, етизму, естетизму та інші.

ТЕМА 2. Філософська думка Стародавнього Сходу

Філософських ідей в Індії

Зародки філософських ідей в Індії формуються у надрах міфологічно-релігійного осягнення дійсності. Духовним витоком для появи та подальшого розвитку філософських ідей були «Веди» – збірник релігійних гімнів, молитов, формул заклинань.

Філософсько-релігійний коментар до Вед – Упанішади – містили такі основні положення:

- першопричиною основою світу проголошується духовний Абсолют – Брахман – єдність свідомості, буття, раю. Духовною сутністю людини є Атман (Брахман, який перебуває у людському тілі);
- сутність світу полягає в циклах, які повторюються, коли щось виникає, а щось загасає;
- душа людини приречена на безкінечні перевтілення, тобто на нові народження, а значить, і на нові страждання.

Щоб цього позбутися, людина повинна зосередитись на глибоких роздумах про єдність власної душі і Брахмана.

Подібні позиції так чи інакше суттєво вплинули на різні філософські школи. Більшість з них підтримували авторитет **Вед** і їх називають **ортодоксальними**. До них належать **ньяя, вайшешика, санкхья, йога, веданта**. Інші філософські школи, які **заперечували авторитет Вед**, називають **неортодоксальними**. До них належать **джайнізм, буддизм, чарвака-локаята**.

Найбільш цікавими можна вважати погляди філософів **чарваки-локаята**, які з *матеріалістичних позицій* осмислювали світ:

- сутність світу складає чотири стихії: земля, вода, вогонь, повітря. Їх комбінації утворюють всі речі світу (в тому числі і людину). Ці елементи є вічними;
- життя після смерті немає. Смерть означає, що комбінації першоелементів розпадаються і вони приєднуються до відповідних елементів природи;
- існування богів є вигадкою жерців. Єдиним джерелом пізнання виступають людські відчуття і сприймання;
- мета людського життя полягає в тому, щоб отримувати насолоду від благ цього світу і радість тілесного існування.

Отже, *особливостями давньоіндійської філософії можна вважати*:

- її зв’язок із міфологічно-релігійним світоглядом;
- споглядальний характер щодо природного буття;
- наголос на проблемі самовдосконалення людини, її внутрішнього світу.

Давньоіндійська філософія виникла за 1000 років до нашої ери в період, коли на зміну родовиму безкласовому суспільству прийшло класове державне суспільство. Джерелом її була міфологія і релігія. Вже тоді в міфологічному і релігійному відображенні дійсності, поряд з уявленнями про існування духів богів, перевтілення душ, значне місце посідали питання про походження людини, світу, його першоначала. Формування ж власне філософських вчень сягає VI-V століть до нашої ери. Давньоіндійська філософія є оригінальним і неповторним явищем

духовної культури Індії. Для неї характерна багатоманітність вчень, течій, напрямків *(буддизм, брахманізм, джайнізм, індуїзм).* Але найбільший вплив на духовне життя Індії, і не тільки її, мали вчення *Будди, філософія локаяти, йоги і вайшешики.*

Корені індійської філософії: Веди (відати, знати); Брахмани; Упанішади. *До Вед входять: міфи, гімни, розповіді про предків, богів, заклинання, тлумачення давніх світоглядних уявлень.* Найбільш чітко філософські ідеї Вед знайшли відображення в Упанішадах (сидити поруч). *Упанішади містять: версії виникнення світу; трактування першооснов буття (брахман, атман); певне бачення життєвої долі людини: безмежне коло перевтілень душі (сансара і закон карми); позитивну оцінку ролі пізнання як самозосередження на первинних сутностях світу.* Земне життя для Індуса, його страждання, злидні, нестатки, хвороби є вірою в те, що все це наперед визначено його «кармою», яку він повинен покірливо прийняти. **«Карма» (діяння, жребій)** – одне з найважливіших понять індійських релігійно-філософських вчень (брахманізму, індуїзму, джайнізму, буддизму). **«Карма»** – це закон відплати, який нібито діє у разі перевтілення безсмертної душі чи людини з однієї живої істоти на іншу і який визначає її становище відповідно до її вчинків у минулому житті. «Карма» є невидимою силою, що визначає не лише життєвий стан людини, її здоровя чи хворобливість, багатство чи бідність, щастя чи нещастя, а й навіть стать індивіда, роки його життя, поведінку, місце в соціальній ієрархії суспільства тощо. Індуси сприймають «карму» як відплату чи винагороду за погані чи добрі вчинки за життя не лише їх самих, їхніх батьків, але і їхніх живих чи померлих родичів – далеких і близьких. «Карма» у їхньому розумінні має спадковий характер. Спокутування гріхів, спадкових і набутих, відбувається у вигляді все нових перевтілень людини – реінкарнації (дослівно: повторення плоті). У процесі цього людина здатна покращити своє майбутнє перевтілення, і не лише обрядами, жертвами, а й своїми вчинками, думками, щоб заслужити краще життя і краще перевтілення. Якщо людина не буде дотримуватися всього цього, то навіть побувавши людиною, вона може перевтілитися у комаху чи навіть у рослину, створюючи, таким чином, «проблеми» для своїх майбутніх перевтілень. *Вищою метою індійських релігійно-філософських вчень є припинення перевтілень душ і людини, досягнення істинного блаженства.* Воно можливе в тому разі, коли відбудеться зєднання індивідуальної і вселенської душ (атмана і брахмана). **Атман** – душа індивіда, особистісне, духовне начало. **Брахман** – вселенська душа, безособове, абсолютне начало. Брахман – первинна всепроникна реальність, що є основою всього того, що існує. Вона пронизує все і є у всьому. *Коли індивідуальна душа (атман) зєднується із вселенською душею (брахманом), то це відкриває їй шлях до вічного блаженства.* В такому разі можливості індивідуальної душі стають безмежними. Вона отримує: безмежні знання, безмежне щастя і безмежну могутність. *Носієм душі є тіло. Воно сковує душу.* Коли душа звільняється від нього, від підкорення її земним пристрастям, тоді настає блаженство. Це досягається завдяки надзвичайній стриманості, помірності, відмовленні від земних благ і насолод, самозреченні, самообмеженні, аскетизму.

Ряд елементів такої концепції знайшли своє подальше обгрунтування і розвиток у філософії буддизму.

Буддзм – одна з найпоширеніших світових релігій (поряд з християнством та ісламом). Але буддизм – це релігія без бога, невіри у безсмертя душі і її перевтілення. Вона грунтується на ідеях свого напівлегендарного засновника **Сідхартхи Гаутами** (556-476 рр. до н. е.), який за свою місіонерську діяльність отримав назву **Будда (просвітлений).** Будда був видатною особистістю. Його характерними рисами були: мудрість, освіченість, знання традицій, дотепність і винахідливість. **Буддизм** – це насамперед релігійно-етичне вчення, дотримання якого, на думку його прихильників, позбавляє людину зла, пристрастей, страждань, спокус, яким немає кінця. Буддизм є філософією пізнання шляхів, що ведуть до «спасіння» людини, до її «вічного блаженства».

Сутність вчення буддизму можна звести до таких його основних істин.

1. Істина страждань. Світ змінний, плинний. Все рухається, руйнується і знову виникає. Лише страждання людей є стабільними. «Всюди страждання, невдоволеність, погоня за власною тінню, руйнація і нове творення, яке своєю чергою мчить назустріч своїй загибелі».(Будда).

2. Істина причини страждань. Причина страждань, корінь зла – знаходиться у земному житті людей, їхніх нескінченних бажаннях, пристрастях і нестримних потягах.

3. Істина звільнення від страждань. Звільнення людини від страждань у земному житті, її «спасіння» можливе за умови аскетизму – самообмеження, відмови від нескінченних бажань, суєти, життєвих насолод.

4. Істина шляху позбавлення від страждань. Це шлях «спасіння», який необхідно пройти кожному для отримання «вічного блаженства». Таким шляхом, у концепції буддизму, є духовне і фізичне самовдосконалення людини, досягнення нею стану нірвани.

Нірвана (заспокоєння, згасання) – одне з основних понять буддійської філософії, що означає повний спокій, незворушність, знетямлення, транс, вище блаженство людської душі, яка в процесі цього звільняється від нескінченних страждань і зливається з духовною першоосновою світу – брахманом. Стан нірвани досягається завдяки дотриманню суворо визначених правил. Для цього треба мати правильні погляди, правильну поведінку, правильний спосіб життя, правильну мову, правильні зусилля, правильні думки, правильне заспокоєння і правильну зосередженість. Що означає така «правильність» у філософії буддизму? *Це означає, що: необхідно дотримуватися чотирьох основних істин буддизму: гасити у собі земні бажання, пристрасті і чуттєво-емоційні задоволення; позбуватися поганих думок; утримуватися від брехні; завжди говорити правду; не красти; прагнути до добра; ні до кого не відчувати злості; нікому не заздрити; бути незворушним; поважати життя у будь-яких формах; дотримуватися ненасильницьких дій; звільнятися від усіх відчуттів тілесності і душевних хвилювань; бути байдужим до земного життя, споглядальним; бути зосередженим на своєму духовному та фізичному удосконаленні, бути зануреним у свій внутрішній світ, памятаючи, що все у житті недійсне, гріховне і*

суперечливе. Тлумачення цих істин і правил є основою морально-етичного та філософського вчення буддизму.

З погляду філософії інтерес становлять ідеї буддизму стосовно змінності, плинності світу; про взаємодію протилежних сил (руйнації і творення); про гармонію як єдність протилежностей; про людину, її духовні і физичні можливості, моральність, самовдосконалення. Не позбавлені сенсу і деякі морально-етичні імперативі буддійської філософії (наприклад, «не кради», «роби добро», «не завдавай шкоди всьому живому і т.д.). Разом з тим слід підкреслити, що буддизм як релігійно-філософське вчення є ілюзорним, відстороненим від реального життя. Культ незворушності, аскетизму, терплячості, непротивлення злу і нескінченним стражданням – все це безумовно, не сприяло боротьбі людини за гідне її земне життя. Буддизм – це фактично філософія втечі людини від земного життя задля її вигаданого потойбічного існування і позбавлення таким чином земних страждань.

Філософія чарвака-локаяти

Поряд з релігійно-етичними вченнями у давньоіндійській філософії формуються напрямки, котрі принципово відрізняються від попередніх вчень. У них заперечувалися ідеї про духовне начало світу, про безсмертя душ, їх перевтілення, позаземне життя тощо. Одним з таких напрямків була філософія чарвака-локаяти. *Чар (чотири), лока (цей світ і те, що є в цьому світі).*

Чарвака – це уявлення про те, що все у цьому світі складається з чотирьох матеріальних елементів: вогню, повітря, води і землі. Іншими словами, філософія **чарвака-локаяти** – це філософія цього світу, а саме: зясування його походження, першоначал, їх розуміння, тлумачення тощо. У чому полягає сутність філософії чарвака-локаяти? *Перш за все слід відзначити, що філософія чарвака-локаяти грунтувалася не на духовних, а на матеріальних засадах світу.* Основна теза цієї філософії категорична: існує лише цей світ, іншого немає. Він обєктивний, тобто такий, який розвивається сам собою і складається з матеріальних першооснов: вогню, повітря, води й землі. Ці матеріальні елементи і їх матеріальні поєднання і є єдиною реальністю. Вчення чарвака-локаяти ставило під сумнів віру у божество, позаземне життя безсмертя душ і їх перевтілення.

Філософія йоги

Йога (зосередження, споглядання, глибокий роздум) – один з основних ортодоксальних напрямків індійської релігійно-філософської думки, в якому розроблено цілісну систему морально-етичної, фізичної і духовної самодисципліни, за допомогою якої, на думку прихильників йоги, можуть досягти особливого духовного стану – зосередження, «занурення в себе»). Засновником вчення його був давньоіндійський мудрець *Патанджалі* – автор киги «Йога – сутра». Коріння йоги дуже давні. Вже у Ведах міститься ідея про можливість досягнення людиною надприродних здібностей шляхом особливої практики, а саме: самообмеження (аскетизму), внутрішнього зосередження, роздуму, проникнення в себе – входження у стан так званої медитації (споглядання, самозаглиблення).

Стан медитації досягається через системне тренування тіла і душі, внутрішню зосередженість, безпосереднє бачення, переживання, самозаглибленість Мова йде,

таким чином, про самобутню практику регулювання фізичного і духовного стану людини, самопізнання, виявлення її потенційних можливостей. Система йоги досягла в цьому певних успіхів, її сповідують. Вона має своїх прихільників не лише в Індії, а і за її межами.

Філософія вайшешики

Філософія вайшешики – одна з найбільш змістовних філософських систем Індії, яка виникла у V-IV століттях до нашої ери. Її засновником був мудрець *Улука – автор твору «Вайшешика-сутра». Вайшешика (розрізнення, особливість) – «особлива філософія».* Визнавала авторитет Вед, але мала свої самобутні, відмінні від них основи. Філософія вайшешики виходила з того, що світ існує реально, незалежно від того, чи є люди, чи їх немає. *Основою світу є субстпнція, яка складається з девяти форм: пять з них (земля, вода, вогонь, повітря, ефір) – це матеріальні елементи, котрі безпосередньо сприймаються органами відчуттів; чотири інші форми (простір, час, душа, розум) – невідчутні*. Субстанція визначає не лише природу речей, але і є носієм їх якостей, завдяки яким речі розрізняють. Прихильники філософії вайшешики мали чітке уявлення про такі поняття, як «всезагальність» та «особливість» (звідси і назва філософії). *Всезагальність* – це постійна сутність, що притаманна багатьом речам, те, що є спільним для них. Окрема річ може зникнути, оскільки речі плинні, а те, що є спільним для багатьох речей, залишається, бо воно вічне як всезагальність. Протилежністю всезагальності є поняття особливості. Останнє являє собою окремі сутності світу, оскільки кожна річ має свої неповторні властивості, свою якість. Важливою особливістю філософії вайшешики є уявлення про атомістичну будову Всесвіту, тієї його частини, котра складається з матеріальних елементів (землі, води, вогню, повітря, та ефіру). Атоми існують вічно, вони ніким не створені. Взаємодіючи, атоми зєднуються у двійки, трійки і четвірки і т.д. створюючи різноманітні матеріальні об’єкти. Другою важливою особливістю філософії вайшешики є уявлення про реальність протилежностей, що притаманні природі. Ними є *процеси руйнації і творення*, які постійно відбуваються у Всесвіті. Разом з тим, віддаючи данину попереднім філософським системам, прибічники вчення вайшешики поділяли думку про те, що рушійною силою змін, котрі відбуваються у природі є бог.

Основні риси давньоіндійської філософії

Підсумовуючи вищевикладене, можна визначити ряд найбільш суттєвих рис давньоіндійської філософії. Ними є: *1. Культ атмана і брахмана; 2. Орієнтація філософії на проблеми людини, її духовне і фізичне удосконаленняя; 3. Розгляд морально-етичних проблем; 4. Наявність елементів наївного матеріалізму і стихійної діалектики.*

Старокитайська філософія

Значний внесок у розвиток філософської думки зробили мислителі Стародавнього Китаю. *Памятки китайської культури: Книга перемін; Книга історії; Книга діянь; Книга пісень; Книга про гармонію тьми.* Ці книги свідчать про боротьбу, яка відбувалась між матеріалістичним, ідеалістичним та містичним розумінням природи, що світ предметів є не що інше як різноманітні сполучення пяти першоелементів світу: заліза, дерева, вогню, води і землі.

В центрі уваги філософів Давнього Китаю були проблеми регулювання відносин між людиною та суспільством, правителем і підлеглими, моральні засади їхніх взаємовідносин побудова досконалої держави, управління суспільством. **Конфуціанство** – етико-політичне і філософське вчення засновником і теоретиком якого був Конфуцій (551-479 рр.до н.е.). Конфуцій був очевидцем чвар, хаосу, роздробленості, що мали місце в тодішньому Китаї. Причини цього він вбачав у занепаді суспільної моралі, в забутті звичаїв і традицій предків. Зверненя до старини, відродження її – ось шлях, який на думку філософа, приведе до гармонійних відносин між людьми, людиною та суспільством, і , таким чином гарантуватиме стабільність держави. Проблема регулювання суспільних відносин на основі певних моральних цінностей стали у вченні Конфуція провідними. Морально-етична концепція Конфуція. *«Не роби людині того, чого не бажаєш собі» – «золоте правило моралі», яке сформулював Конфуцій.* Основним поняттям етико-морального вчення Конфуція є поняття «жень» – людяність (гуманність). *Людяність* – це чемність, покірливість, терпимість, ввічливість – риси, які повинні лежати в основі керування людьми. *Гуманність* – це моральний принцип, який визначає стосунки між людьми в суспільстві та сімї. Він пропагує і любов до старших за віком і за соціальним станом. Конфуцій вважав, що наявний суспільний устрій можна зберегти в разі неухильного дотримання стародавніх традицій, культурних надбань минулого, регулювання морально-етичних відносин між правителем і його підлеглими. Основою стабільності соціального устрою, збереження влади аристократії є регулювання відносин між людьми, людиною і суспільством, вищими і нижчими його верствами. Суспільство, за Конфуцієм, розвивається не стихійно, а за «законами неба», як верховного божества. Держава, її правитель, його влада – божественного походження. Така «воля неба». Головна політична теза Конфуція – підкорення нижчих за своїм соціальним станом вищим з метою збереження наявного ладу, забезпечення його стабільності.

Другим провідним напрямком давньоіндійської філософії був **даосизм. Даосизм** – наївно-матеріалістичне і стихійно-діалектичне вчення засновником якого був видатний китайський філософ Лао-цзи (579-499) рр. до н.е. *Основна ідея даосизму зводилась до того, що життя природи і людей підпорядковується не волі неба, богам, а закону «Дао».* **Дао** – це закон самих речей і явищ. Він як всезагальний закон, привносить порядок у хаос речей. Дао існує незалежно від свідомості і волі людини. Основою світу є матеріальні частинки. Все виникає із руху цих частинок (матерія, тварини та люди) в тому числі і зникає врезультаті їх накопичення та розсіювання. Частки є тонкі з яких складається душа та грубі з яких складається тіло. У вченні Лао-цзи мають місце елементи стихійної діалектики. Все знаходиться у постійному русі та розвитку. Одні речі приходять, інші відходять, одні зявляються, інші руйнуються. Закономірним у рзвитку речей (на думку даосистів є те, що кожна річ досягнувши певного ступеня розвитку перетворюється у свою протилежність: неповне стає повним; криве – прямим; старе змінюється новим). Даосисти поширювали своє вчення про «Дао» на сферу суспільних явищ. Всі нещастя в житті народу спричиняються тим, що правителі порушують закон «Дао». Обмеженістю представників даосизму було те, що вони не розуміли того,

що люди не лише можуть і повинні пізнавати сутність світу, його «Дао», а й спираючись на пізнане, змінити природу і суспільство в потрібному їм напрямку. Вони зводили діяльність людини лише до пізнання «Дао» як сутності світу і помилково вважали, що обовязково зазнає невдачі той, хто втручається у природний хід подій, хто прагне підпорядкувати їх своїм інтересам. По суті пропагували пасивне ставлення людини до оточуючої дійсності.

Старокитайська філософія виникає у русі традиційних світоглядних уявлень, що були викладені в канонічних книгах («Книга змін», «Книга історії», «Книга пісень» та інших).

Найбільш впливовими були **вчення**, які виникли в VI-V ст. до н.е.:

- конфуціанство (засновник – Конфуцій);
- даосизм (засновник – Лао Цзи).

В конфуціанстві основна увага зосереджена на морально-етичному вдосконаленні стосунків у державі. Центральне місце у вченні посідає концепція *«жень» (людяність)*. Згідно з нею, правитель у державі повинен діяти, як батько в патріархальній сім'ї, тобто бути мудрим, подавати приклад високоморальної поведінки, піклуватись про своїх підлеглих, як про своїх дітей, він має бути справедливим. З іншого боку, підлеглі мають ставитись до правителя з повагою, синівською почтивістю. Тому Конфуцій бере приклад патріархальної сім'ї за основу гармонізації людських стосунків у державі. Порядок в ній буде лише тоді, коли кожен виконуватиме свій обов'язок. Філософія Конфуція закріплює патріархально-сімейне уявлення про підкорення молодших старшим і поширює цей принцип ієрархії на суспільні стосунки. Даосизм центральним поняттям визначає *«дао» (від китайського – шлях)*.

Концепція «дао» осмислюється, як:

- першопричинна основа Всесвіту, яка породжує всю різноманітність світу;
- як всезагальний шлях усіх речей світу;
- усе в світі, в тому числі й людина, підкорюється закону дао, згідно з яким усі речі народжуються і змінюються завдяки власному шляху. Для даосизму характерні наївно-діалектичні ідеї, тобто ідеї, які висловлюють думку, що усі речі в процесі змін переходять у свою протилежність. Гармонія світу полягає в тому, що в ньому співіснують Добро і Зло, і це визначає його суперечливий характер. В цілому ж **даосизм** – вчення про гармонію людини з природою в їх єдності крокуванням вічними законами природи (дао).

Легізм (фа-цзя)

Фа-цзя – школа законників – один з найпотужніших філософських напрямів Стародавнього Китаю. Автентична назва школи, походить від ієрогліфу «фа» – закон, а латинська назва – від родового відмінку «lex» («legis»), що має таке ж саме значення. Вчення легістів не має канонізованого уявлення про визнаного засновника-учителя. Ключові положення філософські доктрини цієї школи було сформовано в IV ст. до н. е. В «Історії ранньої династії Хань», яка містить першу кит. бібліографію, вказано лише, що цей напрям філософії було створено невдоволеними чиновниками, які прагнули удосконалити спосіб організації бюрократичного апарату. Першим з відомих і видатних лепетів (або як іноді

визначають-протолегістів) називають Гуань Чжуна (помер у 645 до н. е.). Більшість дослідників схильні вважати найвпливовішим із засновників цього напряму *Шан Яна* (390-338 до н. е.), а найбільш знаним представником *Хань Фей-цзи* (бл. 280-233 до н. е.).

Філософська думка Стародавнього Сходу долучає нас до духовних надбань тих мислителів, котрі зробили значний внесок у розвиток світової філософії і світової культури. У філософській думці Стародавнього Сходу розроблені глибокі та оригінальні уявлення про світобудову, вихідні початки буття. При цьому людина органічно вписувалась у світову цілісність, орієнтуючись на фундаментальні підвалини буття, намагаючись виконати повеління вищих законів світу, змінити себе і ввести у стан гармонійної досконалості. Як звичайно, це пов'язувалось із подоланням людської сваволі та людської окремішності. Філософську думку Стародавнього Сходу відрізняє мистецько-образний, притчевий, афористичний стиль самовиявлення. Потяг до синтетичного, цілісного мислення створює ефект несподіваної, непередбачуваної парадоксальності, тому давньосхідна думка надихає на зацікавлене, але неутилітарне заглиблення у людську духовність, збуджує інтерес до філософських роздумів.

ТЕМА 3. Антична філософія

Антична філософія виникає у Стародавній Греції і у своєму розвитку пройшла такі етапи:

1) натурфілософський, що виникає в місті Мілет. Засновник – Фалес (VII-VI ст. до н. е.). *Фалес Мілетський* поставив у центрі своєї уваги питання: «Що є першоосновою світу?». В якості первоначала світу він називає воду, наводячи чимало доказів на користь такого погляду. Його учень *Анаксимандр* в якості першоначала пропонує поняття «апейрон» (щось проміжне між повітрям і водою). Учень Анаксимандра Анаксимен вважає першоначалом світу повітря. Отже, представники мілетської школи започаткували космоцентричний характер давньогрецької філософії. Питання про першоначало світу своєрідно вирішував Демокріт. Він створив атомістичну концепцію побудови світу. Він вважав, що світ і всі речі в ньому є комбінацією атомів (неподільних першоцеглинок). Атомів безліч. Вони відрізняються формою, розміром, положенням. Розмаїття речей пояснюється тим, що атоми по-різному поєднуються між собою. Атоми постійно рухаються, а умовою їхнього руху є пустота.

Отже, *Демокріта* можна вважати засновником давньогрецького матеріалізму. Інший видатний мислитель *Геракліт* першоосновою світу вважав вогонь. Він уперше обґрунтував такі принципи філософствування, що вплинули на подальшій розвиток усієї філософії. *Ці принципи включають: уявлення про закономірності і внутрішню необхідність розвитку світу. Для цього він впроваджує поняття «логос» (закон, який править світом); сутність світу в тому, що все тече, все змінюється. Отже, сутність буття в його саморозвитку, самозміні; джерелом саморозвитку Геракліт називає «війну» (боротьбу) протилежностей, властивих речей світу, через що може виявлятися їхня сутність.* Завдяки цим міркуванням Геракліта вважають яскравим представником античної *діалектики*, одним із її засновників. В сучасній філософії під діалектикою розуміють вчення про всезагальний розвиток та взаємозв’язок всього в світі.

Парменід (на відміну від Геракліта) вважав що буття є єдиним, нерухомим, вічним у часі і просторі. Він вважав, що буття – це те, що можна мислити. Оскільки небуття мислити неможливо, то його не існує. Отже, Парменід, уперше поставивши у центрі своєї уваги буття як таке, запровадив до філософії ідею про тотожність буття і мислення.

2) софістика. Софістами називали вчителів мудрості, які готували юнаків до самостійної громадської діяльності. Вони сприяли переорієнтації античної філософської думки з проблем природи на проблеми людини. Видатним представником софістів був *Протагор*. Він запропонував ідею, що людина є мірою всіх речей, і поза людиною істини не існує. Цей погляд є одним із витоків *морального релятивізму*. Найбільш видатним представником цього етапу був *Сократ*, який уперше звернувся до людини із закликом «Пізнай самого себе!». Сократ уперше визначив сутність людини, під якою розумів її душу. Для Сократа душа – це сплав людського розуму, мислячої активності і моральної поведінки. Сократ закликає людей у першу чергу дбати не про тіло, а про душу. Сократ уперше обґрунтовує нове розуміння щастя: людина щаслива тоді, коли її душа

упорядкована, добродійна. Сократ уперше започаткував нове розуміння свободи людини. Тварина не свободна, тому що нею керує її природа (інстинкти). Людина настільки свободна, наскільки вона виявляється господарем над власною природою. Сократ ототожнював знання і добродійність людини. Якщо людина здійснює погані вчинки, творить зло, то він пояснював це її незнанням.

3) класичний – представлений іменами *Платона і Арістотеля*.

Платон першим у світовій філософії розробив власну всеохоплюючу філософську систему, яка була об'єктивно-ідеалістичною. У нього ідеї (суто розумові моделі) є сутністю речей і світу. Вони – справжнє буття. Матерія є небуттям, і слугує матеріалом, з якого Деміург (Бог), немов гончар, взявши за зразок ідеї, створив видимий світ. Пізнання Платон уподібнює пригадуванню людини, оскільки її душа перед народженням перебувала в світі ідей, познайомившись з ними, і тому знає сутність різноманітних речей.

Арістотель – давньогрецький філософ, учень Платона, вчитель Олександра Македонського. Творчість Арістотеля енциклопедично різнобічна. Він займався природничими науками, проблемами державного устрою, був творцем логіки, психології, естетики. Арістотель колівався между матеріалізмом та ідеалізмом. У своїх працях (їх понад 150, серед них – «Метафізика», «Фізика», «Аналітика», «Риторика», «Тоніка»), що охоплювали майже всі галузі знання того часу, він прагнув узагальнити досягнення античної науки. Основу його спадку складає перша філософія – метафізика, яку Арістотель трактував як науку «про причини і начала», або як науку про «суще як таке».

Вагомою новацією Арістотеля стало вчення про причини і першоначала всього сущого. До них належать: 1) матерія – «те, з чого». Різноманіття речей, існуючих об'єктивно; матерія вічна, несотворима і незнищувана; вона не може виникнути з нічого, збільшитися або зменшитися у своїй кількості; вона інертна і пасивна. Матерія без своєї форми і є небуття; 2) форма – «те, що відрізняє одні річ від інших», що характеризує мету, сутність становлення різноманітних речей з одноманітної, однорідної матерії. Бог (або розум-першодвигун) створює форми різноманітних речей з матерії. Тому буття одиничної речі являє собою злиття матерії і форми; 3) діюча причина, тобто та, яка відповідає на питання – «звідки». Характеризує момент часу, з якого починається існування речі. Початком всіх початків є Бог; 4) мета, або прикінцева причина, що характеризує «те, заради чого». У кожної речі є своя власна мета. Вищою метою є Благо.

4) елліністичний – представлений такими основними школами: ***стоїцизм*** – напрям філософії в епоху еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя. Засновником стоїцизму був *Зенон*, представники Луції Сенека, імператор Марк Аврелій. Стоїки закликали мужньо переносити удари долі, не брати нічого близько до серця – ні втрат, ні успіхів. Ідеал мудреця – це свобода без пристрастей, байдужість до чуттєвих бажань (апатія). Стоїки піднялися до ідеї самоцінності особи. На їх думку, соціальний стан (цар чи раб), походження (варвар чи грек) важать мало, головне – мудрість людини. ***Скептицизм*** – філософський напрям, який сповідував сумнів у можливості існування істини, здійснення ідеалів. Представники *Піррон, Секст-*

Емпірик та інші дійшли висновку, що марні спроби знайти остаточно встановлену істину свідчать про неможливість вирішити це завдання взагалі. Так, мислення здійснюється за відповідними формами, але вибір найкращої, досконалої форми мислення потребує використання тієї чи іншої форми. Отже, для відбору форми потрібно використовувати форму. А де ж критерій вибору логічної форми, яка стає критерієм вибору іншої форми мислення? Такої форми, відомої нам як найуніверсальнішої, ми не маємо. Використовуючи логічні засоби здійснення доказів, скептики дійшли висновку, що будь-яка істина доводиться лише іншою істиною. А це призводить до кола доведень, або до довільного вибору аксіом, або до нескінченної низки запитань. На підставі цих міркувань, аргументів обґрунтовувалася рівнозначність протилежних тверджень, саме тому був проголошений головний принцип скептицизму – утримуватися від суджень. **Філософське вчення епікуреїзму**, система поглядів, що випливає з ідей *Епікура* (341-270 до. н.е.) і його послідовників.

Головні положення філософії *епікуреїзму*: все складається з атомів, які можуть мимоволі відхилятися від прямолінійних траєкторій; людина складається з атомів, що забезпечує їй багатство відчуттів і задоволення; боги байдужі до людських справ; світ відчуттів не ілюзорний, він – головний зміст людського життя. Епікурейці вважали, що для щасливого життя людині необхідне: відсутність тілесного страждання; незворушність душі; дружба. Епікур закликав мудру людину (філософа) уникати суспільної (політичної) діяльності. Добре прожив той, хто прожив непомітно – ось його теза. Відлюдність у приватному житті є типовим проявом індивідуалізму, до якого схилялись філософи елліністичного періоду, уникаючи гострих проблем сучасного їм життя. Епікуреїзм мав досить великий вплив на свідомість мислителів своєї епохи. Найбільш відомим з послідовників Епікура був давньоримський поет і філософ *Тит Лукрецій Кар.* До нас дійшла повністю його поема «Про природу речей», в якій він детально виклав свою філософську позицію. Лукрецій вважав, що головна мета філософії – звільнення людини від страху загробної кари. Звільнитися від цього людина може через пізнання природи, законів її функціонування.

Особливості, умови формування та етапи розвитку античної філософії

Історія античної філософії охоплює більше тисячі років. В її розвитку виділяють три основні періоди. Перший – період ранньогрецької філософії – охоплює епоху від виникнення філософського мислення на початку VI ст. до н.е. до часів Сократа (кінець V ст. до н.е.) Філософів цього періоду називають **досократиками**. Сюди належать такі філософи як ***Фалес, Анаксімен, Анаксимандр, Геракліт, Піфагор, Парменід, Зенон Елейський*** та ін. Другий період має назву **класичного**. З філософів цього періоду першим варто назвати ***Сократа***. Сюди належать також софісти ***Протакор, Горгій***. Суть другого періоду полягає в переорієнтації філософської свідомості з космогонічної проблематики на тему людини. Крім названих мислителів, представниками даного періоду є ***Платон, Арістотель, Демокріт***, а також послідовники Сократа – ***кіренаіки, мегарики і кініки***. Третій період історії античної філософії пов'язаний з епохою еллінізму і Римської імперії. Він починається приблизно з кінця IV ст.до н.е. і закінчується V-VI ст.н.е.

Філософія елліністично-римської епохи існує у вигляді декількох основних філософських напрямів – це *епікурійці /засновник Епікур/, скептики /Піррон/, стоїки /Цицерон, Сенека, Марк Евреміт, Епіктет/.*

Розвиток ідей в античній натурфілософії. Досократики

Родоначальником ранньогрецької філософії був ***Фалес*** (близько 624-547 р. до н.е.) представник мілетської школи, його небезпідставно вважають першим астрономом. Фалес відомий також як математик, що довів ряд важливих геометричних теорем. З точки зору Фалеса вода – основа і першопочаток всього сущого. Вода для Фалеса – це не фізична речовина, а початок буття. Вода – це символ життя, його філософська метафора. Тут слід зазначити, що метафоричність філософських понять становить їх характерну рису.

Згідно з поглядами ***Анаксімандра*** (бл. 670-546 р. до н.е.) в основі всього сущого не може лежати якась певна субстанція. Ідея «апейрона» (в перекладі з грецької мови «невизначене», «безмежне») не є відходом від конкретно-речових уявлень про перворечовину світу, Ця ідея є конкретно-чуттєвим уявленням про первісний стан буття. Безмежне, невизначене неоформлене «дещо» утворює першооснову космосу. З точки зору Анаксімандра процес утворення Всесвіту проходить *три основні етапи*: *на першому* із «безмежного» виділяється «світовий першопочаток», своєрідний ембріон Космосу; *на другому* відбувається розподіл протилежності початків – вологого і сухого, холодного та гарячого; *на третьому* етапі в процесі боротьби цих початків буття утворюються чотири основні стихії. Це – вогонь (як поєднання гарячого і сухого початків), повітря (як поєднання вологого і теплого), вода (вологого і холодного), земля (холодного і сухого). В свою чергу із цих основних стихій виникає усе розмаїття конкретних речей.

Близько 532 р. до н.е. у Критоні виникає впливова релігійно-філософська група – *Піфагорійський союз* засновником якого був виходець з о. Самоса ***Піфагор*** (517-497 рр. до н.е.). Слід зазначити, що серед членів цього союзу були й жінки, чого ми не спостерігаємо в інших філософських школах. Першоосновою для Піфагора є кількісне відношення – число, але слід зауважити, що число для нас – це величина арифметична і математична, а для еллінів – величина геометрична, що існує у вигляді геометричних співвідношень. Так одиниця – це точка, двійка – пряма (як можливість, що виникає із двох точок). Трійка – площина. Четвірка – тіло, або об'єм. Таким чином, перші чотири числа є достатні, щоб визначити усе розмаїття світу чуттєвого сприйняття. Сума цих чисел дає десятку (1+2+3+4=10), яка для піфагорійців служила втіленням достатньої повноти та вдосконалення. Цей ряд чисел у взаємному співвідношенні елементів включав такі основні музикальні інтервали: 2 : 1 – октава; 3 :2 – квинта, 4 : 3 – кварта. Таким чином, десятка виражає собор і повноту звучання. Одним з принципових моментів Піфагорового вчення була віра у *«переселення» душ* після смерті людини з одного тіла в інше. Згідно з вченням Піфагора після смерті людська душа не може одразу звільнитися від гріхів своїх, тому повинна вселитись у інше тіло, в якому продовжує свій шлях до очищення і порятунку. І як тільки душа досягне бажаної чистоти, вона звільняється з кола нових народжень і закінчує земне існування. Шляхи очищення грішної душі різноманітні: пост, вегетаріанство, релігійні обряди.

Представників *елейської школи називали елеатами*. Це ***Ксенофан*** (565-473 рр. до н.е.), ***Парменід*** (кін. УІ-У ст. до н.е.), ***Зенон Блейський*** (490-430 рр. до н.е.). Ксенофан поставив питання про початок буття як про «єдине». І єдине він назвав богом. У вирішенні цієї проблеми він виступив як рішучий і безкомпромісний критик традиційних поглядів, що існували на той час у Греції, і насамперед проти найавторитетнішого і прославленого ***Гомера***. Він не погоджується з Гомером в тому, що боги подібні людям. Богів не може бути багато. Якщо богів, було б два або більше, то один з них повинен був би підкоритись іншому, а сутність бога полягає в тому, що він наймогутніший і найкращий з усіх істот, а тому він є один. Про ідеалістичну орієнтацію елейської філософії свідчать конкретні міркування Парменіда про суще. У ***Парменіда*** буття наділене своїми конкретними якостями. Воно неподільне, несуперечливе, нерухоме, вічне має форму кулі. В античній філософії кулеподібність вказує не на форму, а вважається символом досконалості. Пізнати цей єдиний світ можна тільки завдяки мисленню. В міркуваннях Парменіда чітко виявлено тенденцію до ототожнення буття з мисленням: «думки – і те, про що думка існує, тотожні», також тотожні мислимо і суще. Мислення настільки переважає чуття, що єдиносущним слід визнати лише мислиме буття на противагу чуттєво сприйманому буттю. З цих міркувань логічно випливає «неістинність» руху, який існує як ілюзія чуттєвого світу і тому не може визнаватись справжнім буттям. В цілому ж вчення Парменіда про завершеність і нерухомість буття слід розглядати як початок і основу для розвитку метафізичного світогляду.

Послідовник і учень Парменіда – ***Зенон Елейський*** (бл. 490-430р. до н.е.) намагається довести справедливість поглядів свого вчителя на проблему буття. Для цього він доводить неймовірність руху, множити і інших якостей чуттєвого світу. Зенон розробляє особливу систему обгрунтувань, які увійшли до історії філософської думки як парадокси, або апорії (нерозв'язана суперечність). Апорії Зегона Елейського такі: 1) «Рухоме не рухається ні у тому місці, де воно є, а ні в тому, де його немає». 2) «Дихотомія» (поділ на дві частини) твердить, що рух не може закінчитися, оскільки перш, ніж він досягне кінцевого пункту, необхідно пройти половину шляху, але перш, ніж досягти цієї половини, необхідно пройти «половину половини» і так без кінця. За такою логікою рух не може не тільки закінчитися, але й початися. 3) «Ахілл і черепаха» формулюється так: швидконогий Ахілл ніколи не наздожене черепаху, оскільки перш, ніж він подолає відстань до черепахи, вона теж проповзе якусь, хай і невелику відстань Щоб подолати цю відстань, Ахіллу знадобиться якийсь, хай знову ж невеликий час, протягом якого черепаха проповзе ще якусь відстань, і так без кінця. 4) «Стріла, що летить» формулюється так: випущена з лука стріла нерухома, оскільки у будь-який момент руху займає рівне собі місце, йдеться про те, що вся траєкторія польоту стріли складається з нерухомих положень стріли в різних місцях простору, але хіба ж можна отримати рух із суми станів спокою? 5) Апорія «стадіон». Якщо два тіла рухаються назустріч одне одному й відносно одне одного, то одне з них пройде повз друге, витративши на це стільки ж часу, скільки необхідно для проходження повз половину того, що не рухається, тоді половина дорівнюватиме цілому. 6) Апорія проти простору. Елейська філософія не допускав небуття, стверджуючи що

буття є, а небуття не існує. Зенон висував апорію і проти реальності простору. Суть її полягає в тому, що коли річ розташована у просторі, то ця річ і цей простір повинні знаходитись в іншому просторі, який оточує їх, а це в свою чергу повинно знаходитись ще в іншому просторі і так до нескінченності. Але уявити нескінчену множину просторів, «вкладених» один в один абсурдно. Тому і сам простір, ідея якого потребує абсурдної уяви, нереальний. 7) Апорія супроти чуттєвого сприймання світу «Зерно, що падає». Якщо під час падіння одного зерна або його тисячної долі нічого не чути, то звідки береться шум під час падіння маси зерна? Хіба шум може виникнути із суми нечутного, а звідси висновок: і людські відчуття не можуть дати істинного знання, на них неможливо покладатися.

Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії: софісти, Сократ, Платон, Аристотель.

Класична філософія. *Софісти* – це старогрецькі філософи середини V – першої половини IV ст. до н.е. *Протагор* (480-410 рр. до. н. е.), Горгій (480-380 рр. до. н. е.) та ін. Слово «софіст» означає мудрий, а з середини V ст. так називають учителів красномовства. Характерною рисою вчення софістів є релятивізм, який заперечує наявність будь-якого об'єктивного а значить, і істинного змісту в людських знаннях. Основна проблема, котру вирішують софісти – це реальність сущого. Вирішення цієї проблеми *Протагором*: «є тільки світ гадки, освіту сущого не існує». Світ гадки відносний і суперечливий. Будь-яка істина відносна. Характер діяльності софістів полягав у тому, вони повинні були навчити людину захищати будь-яку точку зору, якою б абсурдною вона не була. Основою такого навчання було уявлення про відсутність абсолютної істини і об'єктивних цінностей Відносність понять добра і зла, суто формальне вміння маніпулювати словами приводило до таких тверджень: «хвороба – зло для хворого і благо – для лікаря»; «Смерть – зло для померлого, а для могильників – благо». Софістами була започаткована тенденція «повороту до людини», яку Протагор висловив у своїй знаменитій тезі: «Людина є міра всім речам: сущих в тому, що вони існують, і не сущих в тому, що вони не існують». Протагор був звинувачений в нечестивості, оскільки його твір починався словами: «Про богів я не можу знати ні того, що вони є, ні того, що їх нема, ні того, який вони мають вигляд».

Філософ Трасимах вважав, що боги не звертають уваги на людей. Феодор Кірейський заперечував існування богів. Крітій стверджував, що релігія призначена для того, щоб примушувати простих людей виконувати закони.

Сократ (470-399 рр. до н.е.). Його внесок у розвиток філософської думки визначають як «сократівський поворот» у філософії. суть його полягає у зверненні філософських міркувань з космогонічної проблематики до теми людини. «Пізнай самого себе» – такою є теза сократівського вчення. Такого знання можна набути лише у безпосередньому контакті з іншими людьми, в діалозі. В ході розмови Сократ ставив запитання, отримував відповіді, як правило, неповні, знову ставив запитання і, коли спантеличений співрозмовник остаточно заплутувався і питав, а що думає Сократ з приводу цього, він відповідав: «Я знаю лише те, що нічого не знаю». Після смерті Сократа в Греції утворилося декілька філософських шкіл його послідовників – ***кініків, кіренаїків та мегариків***.

Кініки (від гр. «кінос» – собака) – засновник школи ***Антисфен*** (бл. 435-370 рр. до н.е.). Назву ця школа одержала за пропаганду способу життя, який, з точки зору її представників, повинна вести людина. Учень Антисфена ***Діоген*** звів свої потреби до мінімуму і жив у діжці. Ці філософи вважали, що жити потрібно по природі, звільнившись від культурних традицій, розкоші та надмірностей. В легенді збереглася розповідь про те, як Діоген із засвіченим ліхтарем ходив по вулицях Коринфу. На запитання здивованих людей, чим він займається, відповідав: «Шукаю людину».

Кіренаїки. Засновник школи *Аристипп з Кірени* (бл. 435-360 рр. до н.е.) Сутність вчення: «людина схожа на місто в облозі, вона перебуває завжди у полоні афектів та почуттів». На основі цього вони захищають позиції одержання насолоди від життя (гедонізм). *Ідеї гедонізму знайшли свій розвиток у Епікура і його послідовників. Мегарики*. Засновник школи *Евклід із Мегари* (жив між 450-380рі до н.е.) Він стверджував, що існує тільки одне благо, яке називають різними іменами. Позиція мегариків засновується на тому, що суще одне, але потрібно мати на увазі, що існує багато імен сущого. Мегариків в античності називали ще й діалектиками за ряд сформульованих ними логічних парадоксів: «Купа», «Лисий», «Рогатий» і т.ін. Суть парадоксу «Купа» полягає в наступному: якщо до давати по одній зернині, то з якогось моменту з'явиться купа, та чи може купа виникнути в результаті додавання однієї зернини. «Лисий»: якщо волосся випадає з голови по одному, то з якого моменту людина стає лисою? «Рогатий»: ти маєш те, чого ти не загубив. Роги ти не губив, значить, ти рогатий. Мегарська школа відіграла значну роль у розвитку логіки. До класичного періоду належить також діяльність філософа *Демокріта* (460-370 рр. до. н. е.) – один з найвідоміших старогрецьких філософів-матеріалістів, учений енциклопедист. Він є основоположником матеріалістичної лінії в філософії. У вирішенні проблеми буття проголошує наявність двох початків: атомів і пустоти. Атоми розрізняються за величиною, формою. Іншою реальністю усього сущого є пустота. Вона існує, вміщуючи в собі різні предмети, а може існувати без них, самостійно. Кількість атомів нескінченна, нескінченна і пустота. Звідси вічність сущого у просторі і часі. Демокріт перший з мислителів вводить поняття причини. За Демокрітом усе живе відрізняється від неживого і ця різниця полягає в наявності душі, яка утворюється із специфічних атомів, подібних вогню. Людина відрізняється від тварини особливим розташуванням атомів душі. Душу Демокріт вважав смертною, коли людина вмирає, атоми душі полишають її і розсіюються у просторі. Боги, за Демокрітом, це особливі з'єднання вогненних атомів, вони нелегко руйнуються, але все ж невічні. Вони здатні позитивно або негативно впливати на людину, подаючи людині ті чи інші знаки.

Платон (427-347 рр. до н.е.) Якщо Демокріт відомий як творець першої послідовної системи матеріалізму (лінія Демокріта), то Платон виступив у ролі творця першої послідовної системи ідеалізму, яка одержала назву – лінії Платона. Він перший визначив філософію як науку, що будується на абстрактних поняттях (ідеях). Заснував свою школу в Афінах – Академію. Збереглася значна частина творчої спадщини Платона, яка складається 334 діалогів «Апологія Сократа» і 13 листів. Вчення про буття. Основа платонівського розуміння буття грунтується на

ідеалістичному розв'язанні основного питання філософії. Первинним у бутті виступають ідеї, абстрактні поняття. З точки зору Платона, ідеї вічні, незмінні, досконалі і тому становлять буття у найбільш можливій повноті свого вияву. Що ж до матерії, то вона являє собою «нульове буття», або небуття, ніщо. Ідея та матерія активно співіснують і взаємодіють. Результатом цієї взаємодії є і речі навколишнього чуттєвого змінного світу. Але речі навколишнього світу не є чимось «чисто» матеріальним, бо «чиста» матерія це ніщо. Ідеї, за Платоном, є не що інше, як речі, тільки позбавлені просторово-часової обмеженості, очищені від матерії, увічнені і досконалі. Речі повсякденного світу виступають у ролі чогось менш досконалого і становлять копію якогось оригіналу, його «тінь», Цим оригіналом є ідея. *Теорія пізнання.* Згідно з вченням Платона процес пізнання являє собою процес пригадування (по гр. «амнезис») душі. Такою здатністю наділена тільки людська душа, яка до переселення в тіло існує в царстві ідей. Вселяючись у тіло, душа забуває про то, що споглядала, але за певних умов вона здатна пригадати забуте. Розглядаючи шлях пізнання, Платон використовує притчу про печеру: «Люди перебувають ніби у підземному помешканні, подібному до печери, на стінах якої очі бачать гру тіней. Змушені бачити усе життя лише тіні, не бачачи реальних предметів, люди звикають вважати ці тіні справжніми предметами. Тіні – це результат сприймання світу почуттями. Пізнання ж істинної дійсності – світу ідей – можливе лише за допомогою розуму. Методами пізнання, з точки зору Платона, є *діалектика та математика*. Діалектика як здатність ставити запитання і давати відповіді на них. Математика (особливо геометрія) здатна вивести людину із світу почуттів та невизначеності у світ ідеального сущого.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) – провідний філософ класичного періоду, який займав проміжне місце між матеріалізмом та ідеалізмом. Навчався у Платона в Академії, був вихователем 13-річного Олександра Македонського, створив свою філософську школу – Лікей. *Вчення про буття*. Арістотель піддає критиці вчення свого вчителя Платона. Критика ця мала принциповий характер: «Платон мені друг, але істина дорожча». З точки зору Арістотеля суще не може існувати окремо від речей. Буття у нього існує як єдність матерії та форми. Матерію Арістотель розглядає як можливість. Для того, щоб із можливості виникло щось дійсне, матерія повинна мати форму, яка перетворює її на актуальне суще. Наприклад, якщо ми візьмемо мідну кулю, то матерією для неї буде мідь, а формою – кулеподібність; по відношенню до живої істоти матерією є її тілесний склад, а формою – душа, котра забезпечує єдність і цілісність всіх її тілесних частин. Форма, за Арістотелем, активний початок, тоді як матерія – пасивна. Звільнена від матерії форма – це вічний двигун, котрий служить джерелом руху і життя, космічного цілого. В цьому якраз і виявляється ідеалізм в філософії Арістотеля. Саме через те, що Арістотель брав за першооснову форму, а не матерію, теологи середньовіччя десятками століть залучали його до фундаторів богослов'я (поряд з Платоном), оскільки безтілесна форма Арістотеля успішно збігалася з образом безтілесного, але всемогутнього бога.

Підбираючи підсумки старогрецького вчення про буття, можна зробити такі *висновки:* для більшості філософів характерне дуалістичне протиставлення двох

початків: буття і небуття – у Парменіда, атомів і пустоти – у Демокріта, ідеї і матерії – у Платона, форми і матерії – у Арістотеля. За допомогою цих двох початків філософи намагались пояснити буття світу та людини, і другий важливий момент: старогрецькі мислителі як матеріалісти, так і ідеалісти, були космістами, їх погляди були спрямовані на розкриття таємниць природи, космосу. Вчення про пізнання. Знати, за Арістотелем, значить знати загальне, бо воно є першопочатком за своїм буттям. Універсалії (категорії) структурують хаос уявлень(чуттєву цілісність) на елементи і роблять матерію пізнаною. Арістотель визначає 10 основних категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, обладнання, дія, страждання.

Арістотель – фундатор (засновник) формальної логіки. Він визначив три основні закони логіки: 1. Закон тотожності; 2. Закон усунення протиріччя; 3. Закон вилучення третього. Велич Арістотеля полягає і в тому, що він узагальнив і систематизував класичну філософську спадщину. Узагальнення науково-природничих знань дано Арістотелем в трактатах «Фізика», «Метафізика» та ін. В останньому вперше підкреслиться необхідність філософії для конкретних наук (метафізика – це філософія, яка існує понад фізикою). У трактаті Арістотеля «Про душу» закладені основи психології.

Загальні риси, провідні школи та ідейні здобутки пізньої античної філософії

Згадаємо, що перший період ранньої грецької філософії – охоплює понад 150 років. Другий – класичної філософської думки – близько 100 років. Останній, третій період історії античної філософії, пов'язаний з епохою еллінізму і Римської імперії. Він починається з кінця IV ст. до н.е. і закінчується у V-VI ст. н.е. Цей період охоплює близько, восьми віків. Філософія цього періоду існує у вигляді декількох основних напрямів, мало пов'язаних один з одним. *Це: епікурейці (засновник Епікур), скептики (Піррон), стоїки (Зенон із Кітіону)*. Для мислителів елліністичної та римської епохи доля окремої людської індивідуальності виокремлюється із загальної долі людського світу і утворює особливе, самостійне буття, яке потребує уважного філософського дослідження. *Закінчився цей період розвитку філософії у 529 р. н.е., коли указом візантійського імператора Юстініана були закриті останні філософські школи в Афінах, а філософах була заборонена їхня діяльність.* Епікур (341-270 рр., до н. е.) філософ-матеріаліст, афінянин, заснував свою школу «Сад». Епікур розділяє своє вчення на три частини – «каноніку» – вчення про пізнання, «фізику» – вчення про природу та «етику». *Вчення про буття.* За Епікуром у Всесвіті існують тільки тіла, які складаються із неподільних часток – атомів (згадаємо вчення Демокріта). Ці атоми розрізняються за величиною та формою. Вони перебувають у постійному русі. Проте, на відміну від Демокріта, у якого атоми рухались прямолінійно, у Епікура вони можуть рухатись криволінійно і спонтанно, що зближує його точку зору з сучасних розумінням руху елементарних частинок. Епікур визнавав наявність нескінченного числа світів у безмежному просторі. Душа також складається із атомів, особливо тонких і розсіяних по тілу, і схожа на Вітер. Будь-які тіла, що колись виникли, а часом розпадаються, а разом з ними і людська душа. «Смерть не має до нас ніякого відношення, коли ми є, то смерті ще нема, а коли смерть настане, – нас уже нема».

Погоджуючись з думкою усіх людей. Епікур визнавав існування богів, яких не потрібно боятись, але слід їм поклонятися і не чекати від них допомоги. В етиці Епікур перебував під впливом засновника школи кіренаїків – *Арістіпа:* насолода – єдине благо для людини. Насолоду Епінур розумів як відсутність страждань. Щоб уникнути страждань, людина повинна уникати тривог, небезпеки, участі у суспільних та державних справах. Багато уваги епікурійці приділяють боротьбі з забобонами, а також з релігією, яка вселяє в людину страх перед смертю. *Вчення про пізнання.* Джерелом людських знань є чуттєве сприйняття світу і засновані на його узагальнені уявлення про навколишній світ. Усі хибні знання виникають в наслідок помилок нашого мислення. Епікуреїзм досить широко впливав на свідомість мислителі в наступних етапів елліністичної епохи, зокрема Риму. Найбільш відомим з послідовників Епікура у Римі був ***Тіт Лукрецій Кар*** (99-55 рр. до н.е.) До нас дійшла його поема «Про природу речей», у якій він послідовно виклав свою матеріалістичну, атомістичну позицію. Наприкінці IV ст. до н.е. виникає школа ***стоїцизму.*** Засновник цієї школи – ***Зенон із Кітіону*** (бл. 336-264 рр. до н.е.). Ця школа була логічним продовженням школи софістів, але мала свої особливості. Подальший розлад суспільних відносин, загроза розпаду Римської імперії поставили перед філософами завдання створення більш жорстких норм морально-етичного виховання громадян у суспільстві. Замість теорії «вільного поводження», досягнення повсякденної насолоди і необмеженого блага, потрібно було розробити основи раціональної етики, побудованої на принципах дотримання розумних потреб. Звичайно, що така теорія має велику цінність в сьогоденних умовах. Замість колективних форм відповідальності людей мас місце індивідуалізація людини, підняття її відповідальності за свої дії. Проповідується фаталізм, віра в людську долю, трагічне стає героїчним. Замість альтруїзму проповідується егоїзм, егоцентризм і аскетизм У світі панує невблаганна необхідність (фаталізм), вчать стоїки, і немає можливості протистояти їй, людина цілком залежить від усього, що діється у зовнішньому світі, природі. І мудрець, і невіглас підкоряються необхідності, але «мудрого необхідність веде, дурного ж – волочить». Мудрість дозволяє стримувати афекти (чуттєві пориви), але для цього слід виробити в собі чотири чесноти: розсудливість, невибагливість, невблаганність, мужність і таким чином можна виробити ідеальний, згідно з вченням стоїків, спосіб ставлення до світу – ***апатію*** (відсутність переживань, безпристрасність, загальне блаженство).

В плані наявних на той час соціальних негараздів слід розглядати появу такого напряму в філософії, як ***скептицизм.*** Засновником скептицизму був ***Піррон*** (бл. 360-270 рр. до н.е.). За переказами, він ніщо не вважав ні прекрасним, ні потворним, ні справедливим і вважав, що істинно ніщо не існує, а людські вчинки керуються лише законом і звичаєм. Піррон оголошує неможливим будь-яке істинне знання про речі навколишнього світу. Скептицизм, невіра в можливість пізнання світу, особливо поширюються в переломні періоди розвитку суспільства, коли старі суспільні ідеали занепадають, а нові ще не склалися. Вчення скептицизму особливо поширилось в період середньовічної філософії, коли панувала схоластика і треба було брати на віру навіть все абсурдне. В пізніші часи скептицизм перейшов в нову

форму – ***агностицизм***, який висував тезу про принципову неможливість пізнання, освіту та обмеженість людського розуму в пізнанні.

Антична філософія уперше окреслила основні напрями філософської проблематики, визначивши на віки людське розуміння світу, Космосу, природи, суспільства, людини, її пізнання, інтелекту, поведінки. Певною мірою усе це ввійшло і в духовну скарбницю України, де з першими християнськими текстами з Візантії мислителі Київської Русі засвоювали ідеї Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля і Сенеки.

В античній філософії вирізняють ***три періоди***: досократівський, репрезентований космологічними розвідками мілетців, елеатів, піфагорійців, зазвичай поєднуваними під античною натурфілософією; класичний, розпочатий антропологічним поворотом софістів (зміщенням філософського акценту з проблем космосу, світобудови на проблеми природи та сутності людини) і представлений інтегральними філософськими системами Сократа, Платона та Аристотеля; еллініcтичний, що позначається переважанням етичної проблематики і значним впливом східного світобачення, його стрижень складають напрацювання чотирьох найвідоміших філософських шкіл даного періоду – епікурейства, скептицизму, стоїцизму та неоплатонізму.

ТЕМА 4. Філософія Середніх віків та доби Відродження

Історична доба середньовіччя в Європі початку занепаду римської рабовласницької імперії і триває до XIV ст. включно. Філософська думка Середньовіччя відчувала вирішальний вплив християнства. За своїм характером вона була геоцентричною. Це означає, що осмислення природи, суспільства, людини та її життя здійснено крізь призму поняття «Бог». *Її особливостями були:* 1) екзегетика – мистецтво тлумачення Біблії; 2) біблейський традиціоналізм і ретроспективність; 3) схильність до вчительства та морального повчання.

Етапи розвитку: **1) апологетика** II-III ст. Перші християнські мислителі у цей час захищалися від нападів з боку влади, античної культури та філософії і прагнули довести правильність та істинність християнських поглядів); **2) патристика** IV-V ст. – IX ст. У цей час філософи прагнули інтелектуально оформити та систематизувати різноманітні положення Біблії і зосереджувати свої зусилля на філософському обґрунтуванні таких релігійних догматів: а) Про тринітарну природу Бога: Бог – Отець, Бог – Син, Бог – Дух Святий; б) Бог – творець світу і людини, Він їх створив з нічого, словом; в) Про подвійну природу Христа (Христос – Бог і водночас Христос –людина); г) Про перевагу Душі над Тілом, Віри над Розумом, Релігії і Богослов'я над наукою і філософією; д) Про спасіння людської душі як мети і сенсу життя. Біля витоків патристики перебував *Августин*, саме він зробив Бога центром філософії. На погляд Августина, Бог – це Буття, а світ природи, людина є неістинним буттям. Бог – це причина і мета пізнання, це благо і причина блага. Створивши світ і людину Бог створив час, який має лінійний характер – від створіння аж до страшного суду, і людина сама обирає свій шлях; **3) схоластика** XI–XIV ст. – у цей час філософи були зайняті пошуком нових, раціональних доказів вже відомих положень релігії. Тому на відмінну від патристики, коли панували ідеї та стиль філософії Платона, вони звернулися до формальної логіки Арістотеля. Видатним представником був ***Фома (Тома) Аквінський***. Він сформулював п'ять доказів існування Бога. В цей же час розгорнулась ідейна боротьба між номіналізмом і реалізмом. Представники реалізму ***(Ансельм Кентерберійський)*** вважали, що загальні поняття (універсалії) існують самі по собі, тобто до конкретних матеріальних предметів. Протилежний погляд висловлювали представники ***номіналізму.*** Вони вважали що насправді існують різні речі, яким людина дала ім'я (назву), тому універсалії, тобто загальне поняття цих речей, є вторинним, і вони існують лише в словесному досвіді людини. *В полеміці між номіналізмом і реалізмом у прихованій формі відобразилась боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом.*

Наприкінці Середньовіччя філософи, осмислюючи співвідношення релігії, богослов'я і науки, сформулювали концепцію подвійної істини. Шотландський мислитель ***Д. Скотт*** вважав, що істини релігії та істини науки не суперечать одна одній і тому не можуть бути залежними одна від одної. Релігія і богослов'я торкаються внутрішньої людини, а наука і філософія досліджують закони буття світу ззовні людини.

Відродження охоплює приблизно XV – XVI ст. і за своїм характером філософія в цей час була ***антропоцентричною.*** Це означає, що в її центрі була людина, яка

сприймалась як вільна творча істота, найвища цінність, яка покликана бути господарем природи. Найбільш виразно уперше цей погляд був висловлений італійським мислителем *Піко дела Мірандолою* у творі «Промова про гідність людини». У гуманістичному русі також аналізувалося суспільство. Висловлювались ідеї соціальної утопії. Засновники їх – *Т. Мор і Т. Кампанела* – вважали, що може бути забезпечений досконалий суспільний устрій, який би базувався на управлінні державою мудрецями, на рівному доступі до соціальних благ. Відбувся перелом у поглядах на світобудову. ***М. Коперні́к*** обґрунтував геліоцентричну модель всесвіту, яка руйнувала геоцентричний погляд, що панував увесь період Середньовіччя, сягаючи своїми витоками часів античності (Птолемей). ***Дж. Бруно*** запропонував ідею щодо несотворимості, безкінечності Всесвіту, розсередивши Бога в речах природи. Тим самим Бруно обґрунтував *пантеїстичний погляд.*

Середньовіччя – це період зародження і розвитку феодальних відносин, епоха панування релігійного світогляду. Перехід від античності до середньовіччя почався ще у хронологічних рамках античного суспільства. Вихідним пунктом нової епохи була криза III-IV ст., яка відбилася на всіх сферах життя Стародавнього Риму. В економічній сфері спостерігається розпад системи господарства, заснованої на праці рабів. Вже у I-II ст. виникають перші християнські громади, а з ними поширюються і християнські ідеї, які витісняють античні філософські вчення. На початку IV ст. християнство перетворилося на державну, офіційно визнану релігію Римської імперії. Разом з цим поступово формується нова філософія, яка спиралась на фундаментальні ідеї Святого письма. Для багатьох країн Західної Європи XV століття було переломним у їх розвитку. Наступала нова епоха – епоха краху феодальної системи і виникнення буржуазних суспільних відносин, котрі руйнували феодальну замкненість господарських стосунків, їхню обмеженість і вимагали простору для подальшого розвитку продуктивних сил. Авторитет церкви поступово почав падати. Це дало змогу по-новому подивитися на грецьку стародавність, відродити те, що було втрачено. Відбувається небачений розквіт мистецтва, літератури, математики, механіки, астрономії, медицини. Це була епоха, котра мала вирішальній вплив на подальший розвиток людства.

Радикальні зміни у світогляді при переході від античності до середньовіччя
Середньовічна філософія формувалася за умов феодального суспільства і панівної ролі церкви в житті суспільства. Ці обставини визначали її зміст і форму. Основна проблема цієї філософії концентрувалася навколо поняття Бога (теоцентризм), а філософствування проявлялося передусім у формі богословської думки. Тому раціоналістичний елемент знання підпорядковувався вірі, а науковий інтерес – релігії. За словами ***Фоми Аквінського***, філософія була наймичкою богослов'я. Та все ж крізь теологічну пелену схоластики пробивалися традиційні філософські проблеми – питання про першооснови буття, сенсу людського життя, пізнання. Проблема походження світу вирішувалося в дусі біблейського креаціонізму (від лат. – творити): світ створено з нічого Богом. Правда, в цей час були сформульовані дві неортодоксальні моделі космосу. Згідно з першою (її автор – ченець *Скот Еріунена*), бог не творить світ за своєю волею, а спонтанно проростає в нього,

виливається (еманує) в нього за внутрішньою потребою своєї природи. Інша неортодоксальна космологічна модель відстоювала ідею вічності світу: світ не створений Богом, оскільки існує одвічно. Цієї концепції дотримувався, зокрема й схоласт *Сігер Брабанський*. Обидві космологічні моделі суворо засуджені церквою. Прослідкуємо хронологію, процес виникнення й розвитку Середньовічної філософії. Спочатку зупинимося на аналізі ***патристики***, в основі якої лежить сукупність теологічних та політико-соціологічних доктрин християнських мислителів II-VIII століть. Першими носіями її ідей були апологети, серед яких виділявся ***Оригена***. Йому належить спроба побудувати цілісну філософську систему на основі положень християнської релігії. Свого апогею патристика досягла в діяльності каппадокійського гуртка на грецькому Сході і творчості ***Августина*** на латинському Заході. Істотною рисою патристики була її вірність ідеї одкровення. Остання безпосередньо проявилася в протиставленні віри розуму. Патристика розглядала філософствування як пояснення Біблії, а Біблія – як підкріплення відповідних положень платонізму та арістотелізму. В основі онтології патристики була ідея Бога як абсолютного буття. Якщо в катафатичній теології Бог розглядався як зосередження благости, справедливості, всемогутності, то в апофатичній – Бог як абсолют позбавлявся будь-яких атрибутів на тій підставі, що він перебуває за межами буття. Космос як витвір Бога оцінювався як нескінченно нижчий від свого творця. Світ загалом сприймався оптимістично, як благий витвір Бога, сповнений доцільності. *Для космології патристики характерні теологізм, визнання універсальної гармонії і співвіднесеності речей, естетичне виправдання світу*.

Роль християнської патристики у формуванні ідейних засад середньовічного світобачення

Починається середньовічна філософія періодом так званої «апологетики» (від гр. «апологія» – захист), представники якої виступали з обгрунтуванням і захистом християнства проти античної філософії. Завершується ж період становлення і утвердження середньовічно-християнської філософії так званою «патристикою» (лат. патер. – отець), періодом формування найавторитетнішими християнськими мислителями – «отцями церкви» (pater ecclesiae) – вихідних принципів середньовічної християнсько-філософської думки. Початок середньовіччя характеризується своєрідною дволінійністю у становленні і подальшому розвитку середньовічної філософської парадигми. Це здійснюється в двох напрямках, які мають своїм джерелом «роздвоєність» пізньоантичної філософії на елліно-еліністичну, згодом на елліно-візантійську, і римську, згодом римсько-західноєвропейську. Грекомовна апологетика виявляє себе в таких серйозних філософських здобутках, як мистецтво алегоричного прочитування, *тлумачення* (віднайдення прихованого, «зашифрованого» смислу) «священих» текстів – так звана «екзегеза»; уже згадувана «апофатична» (негативна) теологія тощо. Римська ментальність «західної» апологетики з її практицизмом орієнтувалася на «зовнішні» формально-логічні (так би мовити, «юридично» фіксовані) риси духовності (римсько-західноєвропейський варіант середньовічної парадигми лише в IV ст. починає освоювати метод екзегези, а до апофатизму доходить аж у IX ст.,

та й то тлумачить їх – екзегезу та апофатизм – у своїй раціоналістично-формалістичній манері). Представники апологетики досить агресивно виступають із критикою античної культурно-філософської спадщини. «Що є спільного між філософом і християнином, між учнем грецької мудрості і учнем неба?» – риторично запитує *Квінт Тертуліан*. Нова, християнська «божественна» мудрість настільки глибша від старої (грецької, «земної»), що здається зовсім незрозумілою і навіть абсурдною щодо останньої. «Син Божий пригвожденний до хреста, не соромлюсь цього, оскільки це варто сорому. Син Божий помер – немає сумнівів у правдивості цього, оскільки це безглуздо. Похований, він воскрес, – і це безсумнівно, тому що неможливо». За переказами, наведені міркування *Тертуліан* завершує словами: «Вірю, тому що абсурдно» (Credo, quia absurdum est!). Вихідні принципи середньовічної манери філософствування були сформульовані у патристичний період так званими «отцями» церкви. І тут як і в апологетиці, спостерігаємо поділ на східних (грекомовних) і західних (латиномовних) отців церкви. До перших належать члени так званого «каппадокійського гуртка». ***Григорій Назіанзін*** (бл. 330-390), єпископ Константинопольський прозваний ***Богословом***; ***Василій Великий*** (бл. 330-379), **єпископ Кесарійський; Григорій** (325-394)**, єпископ Нисський**. «Каппадокійці» або «три світочі Каппадокійської церкви», упорядкували систему християнської думки головним чином на базі *неоплатонізму*, пристосовуючи останній до світоглядних настанов середньовічної мислительної парадигми. Так, неоплатонічний принцип «спадаючої досконалості», застосований для обгрунтування «троїстості» християнського Бога, був витлумачений ***Григорієм Нисським*** у дусі «вирівнювання» неоплатонівських рівнів буття (Єдиного, Ума і Душі) і проголошення «рівноцінності іпостасей» («ликів») «божественної Трійці». Східній патристиці, як і східній апологетиці, притаманні риси грецької ментальності. Йдеться про споглядальницький, «софійно-плюралістичний» підхід до світу, «екзистенційне» (орієнтоване на «внутрішній світ» унікально-неповторної людської особистості) його бачення.

Західні «отці церкви» *– Амвросій (340-397), єпископ Медіоланський (Міланський); Ієронім Блаженний (345-420), перекладач Біблії на латинську мову; Аврелій Августин (354-430), єпископ Гіппонський* – мислять, відповідно, в «західній» (спонукуваній римо-латинською ментальністю) манері з її практицизмом, «формалізмом», «епістемномонологічним» баченням світу тощо. Східна й західна «гілки» с.ф.п. постійно й активно взаємодіють. Представником західної патристики був християнський теолог, один із «батьків церкви» ***Аврелій Августин*** (354-430 рр.). За вченням теолога, Бог − абсолютна сила, абсолютна влада, начало всього існуючого, всемогутність у всьому. Бог не лише створив світ, але творить його безперервно. Він створив природу, матерію, простір, час, душу людини. *Августин висунув одне з доведень існування Бога, котре згодом було названо «онтологічним»*. Згідно з останнім, буття Бога обґрунтовується, виходячи з ідеї його вседосконалості. Однак концепція *Августина «Блаженного»* про всемогутність Бога і божих творінь є суперечливою. Ця суперечливість випливає з його ж питання, яке він сам поставив і яке спробував з’ясувати. А питання стояло так: «Людина вільна від діянь Бога чи підневільна?». Якщо людина вільна від діянь

Бога, то вона робить те, що хоче. А це означає, що Бог не має вирішального впливу на людину, не має влади над нею. А якщо Бог має владу над людиною і вона невільна, то всі вчинки її, у тому числі і гріховні, заздалегідь визначені Богом, і тоді необхідно визнати, що підневільна людина – безгрішна, бо вона лише робить те, що передбачено Богом. Людина не може грішити сама від себе. З цієї колізії Августин вийшов просто: він проголосив істинними всі божі діяння і всі божі істини. Воля людини вільна, але в межах божественного визначення. Необхідно в це вірити, щоб розуміти і необхідно розуміти, щоб вірити. Августин вводить нове лінійне тлумачення часу (на відміну від циклічних античних). Це дає можливість виникнення нового. Плин часу як поступ, а це і є історія. Постає грунт для постановки проблеми творчості і свободи. Минуле і майбутнє – це пам'ять і надія. Вольові характеристики людини переважають розумово-мислительні. Наука підпорядкована мудрості, розум залежить від віри у пізнанні істинної мудрості. Мудрість орієнтує на пізнання вічних божественних справ і духовних об'єктів. Віра передує розумові.

Схоластика та містика як провідні напрями середньовічної філософії

Другим типом середньовічного філософствування була ***схоластика*** (релігійно-філософське вчення західноєвропейського Середньовіччя, яке на противагу містиці поєднувало догматичні релігійні посилки з раціоналістичною методикою і особливим інтересом до формально-логічної проблематики). Розрізняють ранню (XI-XIIст.) і пізню (XIII-XIVст.) схоластику. Починаючи з XVI ст. відбувається певне відродження схоластики (так звана друга схоластика), яка була ідеологією контрреформації. Термін «схоластика» в подальшому став синонімом безплідного розумування, буквоїдства, начотництва. Формування схоластики відбувалося в умовах панування католицької церкви. Вона була викликана до життя новим піднесенням культури, що проявилось у виникненні міських нецерковних шкіл. У цих умовах християнська теологія, яка існувала у формі патристики, мала надати християнству формалізованого, раціонального характеру, зробивши предметом своєї систематизації теолого-філософські положення патристики. Рання схоластика орієнтувалася в основному на неоплатонізм та логіку арістотелізму. В цей період сформувався *номіналізм і реалізм*. Пізня схоластика формувалася в умовах подальшого прогресу міського життя, виникнення університетів тощо. Треба відзначити вплив на пізню схоластику передової арабомовної філософії, шартрської школи, античної філософії, зокрема арістотелізму в християнсько-католицькому дусі. Ця обробка арістотелізму пов'язана з іменем *Больштедта і особливо його учня Фоми Аквінського*, засновника пізньої схоластики. Боротьба арістотеліків і августинівців до початку XIV ст. трансформувалася в боротьбу томізму з прибічниками Д. Скота. Паралельно продовжувала точитися боротьба номіналізму з реалізмом. *Реалісти* вважали, ніби загальні поняття (універсали) існують онтологічно, тобто реально, утворюючи самостійний світ духовних, безтілесних сутностей, первинних щодо одиничних речей. Наприклад, ідея людини передує буттю окремих індивідів і зумовлює їх буття; прекрасне – передує буттю одиничних прекрасних речей тощо. *Номіналісти* наполягали на тому, що реально існують лише одиничні предмети, доступні органам чуття. Універсали ж не мають

реального (незалежно від речей) існування. Це звичайні імена речей. Поміркований номіналізм одержав назву *концептуалізму*. *Оккам, Бурідан* та інші мислителі поєднали номіналізм з теорією двоїстої істини і тим самим відмовилися від основної догматичної установки ортодоксальної схоластики, визнали автономне становище філософії та науки стосовно віри. У них з'явилася потреба в реабілітації природи, деміфологізації і християнської картини світу. Першим наголосив на цьому *Роджер Бекан*. Особливу роль у саморуйнуванні схоластичної філософії відіграв номіналізм. П.А. Абеляр, Д. Скот і У. Оккам на противагу диктатурі богословських понять висунули принцип індивідуалізації, що підготувало основу до просвітництва та методологічного скептицизму Відродження і Нового часу, сприяло становленню світського раціоналізму і дослідницької науки. Номіналісти стали першими вченими і природознавцями в Європі. Вони «повернули» природі її суверенні права, показавши примат реальності, проторюючи шлях емпіризму і сенсуалізму. Не зайве зауважити, що ортодоксальні мислителі Середньовіччя (філософи і теологи) були одними з перших теоретиків, висновки-присуди яких були логічною підставою для переслідування інакомислячих і навіть фізичної страти.

Поняття «Відродження» і характерні риси духовного життя цієї доби

Відродженням в історії називають сукупність філософських учень, створених у період розпаду феодального й зародження капіталістичного суспільства. Це посередницька ланка між середньовічною схоластикою і науково-філософським мисленням Нового часу, перехідна розумова епоха. Вона характеризувалась незавершеністю, неоднорідністю теоретичної свідомості. Незважаючи на те, що вона переборола схоластику, все ж успадкувала від неї її безліч рис. Це було звільнення думки від схоластичної мудрості, коли схоластичний раціоналізм поступився вільним формам пізнання. Ідейними джерелами цієї філософії були: антична філософія (вчення Платона і неоплатонізм, очищена від середньовічних перекручень філософія Арістотеля, матеріалістичні концепції, зокрема епікуреїзм); єресі, які розхитували догматичну офіційну релігійну ідеологію; східна (насамперед, арабська) філософія; передові тенденції середньовічної філософії, зокрема номіналізм, раціоналістичні та емпіричні тенденції в теорії пізнання. Здійснювався докорінний перелом у поглядах на природу. Всесвіт став предметом дослідницького інтересу. З'являлись натуралістичні вчення про нескінченність і нествореність світу. Цьому сприяли й епохальні відкриття (особливо геліоцентрична концепція М. Коперніка), винаходи XV-XVI століть, розвиток нових галузей промисловості. Істотною рисою філософії Відродження, як і всієї культури тієї доби, був *гуманізм*, у якому виразилися різнобічні запити людської особистості. Будучи відображенням своєї епохи, філософія Відродження не була простим відновленням античних концепцій. Вона мала й свій власний, досить багатий зміст. У ній прослідковується боротьба матеріалістичних тенденцій з ідеалізмом. Важливою рисою цієї філософії було прагнення пояснити існування нескінченного матеріального світу, розуміючи його як такий, в якому панує єдиний закон причинно-наслідкових зв'язків. *До найважливіших проблем філософії Відродження* треба віднести: *онтологічні* (точніше – натурфілософські) проблеми,

зокрема питання про сутність матерії, руху і його джерел; *гносеологічні*; *філософські аспекти політики, етики, естетики* тощо. Дослідники природи перебували, з одного боку, під впливом успіхів природознавства і античних матеріалістичних традицій, а з другого, – платонізму, неоплатонізму та арістотелізму. Внаслідок цього одні мислителі стали послідовниками атомістичної концепції (Г. Галілей, М. Монтень, П. Шаррон та ін.), а інші – пантеїстичної (Микола Кузанський, Б. Телезіо, Дж. Бруно). Пізніше перша концепція, будучи збагаченою досягненнями природознавства, була покладена в основу поглядів видатних матеріалістів XVII-XVIIIст. Друга теж зробила відповідний вплив на філософію Нового часу, зокрема на вчення Б. Спінози.

Аналізуючи проблему руху та його джерел, більшість мислителів Відродження вбачали причину руху в самій матерії, розглядаючи рушійну силу як невід'ємне від матерії розумне начало («світова душа» у Дж. Бруно, Ф. Патріці; «архей» – активна життєва сила у Парацельса; вічний божественний розум у Т. Кампанелли). Послідовніших поглядів на цю проблему дотримувалися *Леонардо да Вінчі й Телезіо.* Так, Леонардо приписував рух самій матерії, розглядаючи його активність, вічний кругообіг, при якому жоден елемент природи не зникає, а тільки перетворюється в інший. Значні зрушення були й у теорії пізнання. Вона була спрямована проти схоластики й релігійного догматизму. В ній високо цінувався досвід, чуттєвість як найважливіший, хоч і перший крок у процесі пізнання. Разом з тим деякі філософи епохи Відродження визнавали й важливу роль розуму (Дж. Бруно навіть піддав критиці емпіризм). Правда, в творчості деяких філософів ще зберігався зв'язок із середньовічними та релігійними традиціями. Проте загалом, допускаючи іноді як компроміс пізнання з існуванням віри, філософи Відродження стояли на грунті матеріалістичної гносеології, про що свідчать такі її положення: 1) визнання пізнаваності людиною навколишнього світу таким, яким він є; 2) визнання дії зовнішнього світу як джерела пізнання на органи чуття, які переробляють результати цієї дії; 3) заперечення природжених ідей і якоїсь особливої нематеріальної субстанції, яка нібито керує процесом пізнання; визнання великої сили розуму і логічної діяльності, без якої одними лише чуттєвими образами не можна досягти істинного знання.

Для гносеологічних і натурфілософських учень епохи Відродження характерна *діалектичність.* Метафізика і механіцизм склалися тільки в XVII ст. *Значний вклад у теорію пізнання внесли Дж. Бруно, Микола Казанський, Мішель Монтель та інші мислителі епохи Відродження.* Змінювались погляди на людину та місце її у Всесвіті. *Теоцентризм витісняється антропоцентризмом*. Людину стали розуміти як вільну і необмежену в своїх можливостях. Світське мислення, яке виводило людину із релігійної компетенції, перетворювало її на найвищу цінність, ставило її у центр світоглядної перспективи. Переглядалися й погляди на суспільство. Паралельно з боротьбою проти церковного абсолютизму робилися спроби обґрунтувати ідею громадянського суспільства, яке було б незалежним від релігійних санкцій (Н. Макіавеллі, Ж. Боден). В епоху Відродження виникли й перші соціалістичні утопії (Т. Мора, Т. Кампанелли), які мають глибокий сенс як ідеал майбутніх поколінь, хоч і неодноразово були використані для

авантюристичних експериментів. *Етичні концепції Відродження* перебували під впливом епікурейської школи, яка найбільше відповідала ідеалам гуманізму, тій жадобі життя, земного щастя, всебічного розвитку особистості, реабілітації земної краси, які були притаманними для молодої буржуазії. Зрозуміло, що атараксія епікурейців і апатія стоїків були неприйнятними для етики Відродження. Необхідно зазначити, що в етиці цієї епохи мали місце елементи індивідуалізму, егоїзму та волюнтаризму. *У сфері естетики Відродження* не залишило завершених теоретичних систем. Проте талановиті митці тієї епохи в трактатах, присвячених проблемам теорії мистецтва, часто виходили у сферу естетичної науки. Це стосується насамперед праць геніального митця і вченого Леонардо да Вінчі. Відомими мислителями Відродження були Г. Галілей, М. Коперник, Дж. Бруно, Т. Мор, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла та багато інших. І все ж філософія Відродження не повністю порвала зі схоластикою. Хоч вона й заперечила теологію, замінивши її науково-раціоналістичними і натуралістичними теоріями, та все ж залишилась перехідною на шляху до послідовних форм науково-філософського світогляду.

Провідні напрями ренесансного філософствування: гуманістичний антропологізм, платонізм, і натурфілософія. Ренесанс – Відродження – є відродженням чого? Це звернення до античного ідеалу людини, в якому нова доба віднаходить надзвичайно важливі для себе характеристики: 1) у ньому гармонійно поєднуються духовне й тілесне, тіло людини – це, так само, як і душа, творіння Боже, тому воно прекрасне і дане людині на добро; 2) утверджується право людини на щастя в земному житті; 3) формується нове поняття свободи: вона може виявлятися не лише у внутрішньому, духовному світі, але й у повсякденній практичній діяльності людини, її творчості, реалізації її таланту, знань, волі; 4) людина як істота творча у своїй значущості підноситься до рівня Бога. Цей напрям у мисленні доби Відродження виражається поняттям гуманізм – це ставлення до людини як до найвищої цінності.

Засновником італійського гуманізму вважається *Данте Аліг'єрі* (1265-1321 рр.). У творі «Божественна комедія» він по-новому осмислює співвідношення Бога та людини: не протиставляє їх, а бачить їх у взаємній єдності, вбачає в людині творчі сили, що дорівнюють силі Провидіння Божого. *Франческо Петрарка* (1304-1374 рр.) у своїх творах підносить ідею активної самореалізації людини. *Лоренцо Валла* (1407-1457 рр.) наголошував на природній сутності людини, вважав, що доброчинним є все що відповідає природним нахилам людини, тому земні утіхи, на його думку, не є аморальними. Нові моделі життя потребували також нових форм стосунків між людьми, тому філософська думка Відродження висуває принципово нові соціальні ідеї. Середньовічне суспільство являло собою жорстку ієрархію, в якій доля кожної людини від народження до смерті була визначена її місцем на щаблях цієї ієрархічної системи. Нова система цінностей, навпаки, орієнтується на ідею рівності всіх людей: виникають перші теорії утопічного комунізму – їх висувають ***Томас Мор*** (1478-1535), ***Томмазо Кампанелла*** (1568-1639 рр.). ***Гуго Гроцій*** (1583-1645) формулює теорію природного права, за якою всі люди від народження, в силу однієї-єдиної заслуги – того, що вони народилися людьми – мають рівні невід'ємні права. Головні з них – право на життя, свободу, власність.

Натурфілософія. Пізнаючи природу, мислителі доби Відродження відкривають у ній такі якості, на яких не фіксували увагу їх середньовічні попередники. Природа постає як вічна, нестворювана і незнищенна, нескінченна в просторі, гармонійна і цілісна в усій багатоманітності своїх проявів, така, що перебуває в процесі постійного самооновлення, самотворення. Ці риси: вічність, гармонія, творча потуга – дотепер були винятковими ознаками Бога на противагу скінченному, створеному і повністю залежному від Промислу Божого земному світові. Нове бачення природи виливається у специфічну натурфілософію (філософію природи) – пантеїзм, ототожнення Бога і природи. Пантеїстичні вчення розвинули у цю добу Джордано Бруно, (1548-1600 рр.), Ніколай Кузанський (1401-1464 рр.). Мислителі Відродження стверджують, що Божистий духовний початок перебуває у самій природі, невіддільно злитий з її фізичною, матеріальною основою. Цей духовний початок, який Джордано Бруно називає Душею світу, є джерелом саморозвитку, постійного руху і самооновлення природи. Суперечливу єдність Божистого та природного у світі та в людині Ніколай Кузанський осмислює в ученні про збіг, співпадіння найбільшого й найменшого в нескінченному: «абсолютний максимум» (Бог) та «абсолютний мінімум» (природа) виявляються тотожними у процесі нескінченного поширення Бога у Всесвіті. Так само «абсолютний максимум» та «абсолютний мінімум» поєднуються в мікрокосмосі, в людській істоті. Сутність епохи Відродження характеризується не тільки підйомом престижу людини, але й корінною зміною в світогляді. На зміну арістотельсько-біблейському світогляду про те, що центром Всесвіту є Земля (геоцентрична система) приходить геліоцентрична система (в центрі – Сонце, а Земля – зовнішня планета). Автором цієї концепції був знаменитий польський вчений ***М. Коперник*** (XVI ст.), який фактично зробив революційний переворот в світорозумінні, його вчення розглядається як початок звільнення природознавства від теології. На захист вчення М. Коперника виступив італійський вчений філософ ***Г. Галілей*** (1564-1642 рр.), який як єретик переслідувався інквізицією. Далі від Коперника в світорозумінні пішов італійський вчений філософ ***Д. Бруно*** (1548-1600 рр.), що проголосив гіпотезу про існування можливості світів, за що жорстоко був покараний інквізицією – прилюдно спалений. В Київській Русі вчення М. Коперніка, Г. Галілея та Дж. Бруно широко пропагувалося в Києво-Могилянській академії та морських школах Ф. Прокопович та ін Із сказаного раніше можна зробити висновок про те, що філософська думка епохи Відродження створила надійні основи в подальшому поступі наукової революції та розвиткові філософії Нового часу (XVII-XVIIIст.).

ТЕМА 5. Філософія Нового часу

Доба Нового часу є конституюючою для європейської культури, тож розуміння того, ким ми є сьогодні, національна ідентифікація українця як європейця неможлива без розуміння підвалин європейської ментальності, коріння якої сягає саме зазначеного історичного періоду. Філософія Нового часу як рефлексія стану суспільства виразно відбиває нові тенденції, пов'язані із зародженням проекту Просвітництва, «новим курсом» на раціоналізацію, сцієнтизацію, технізацію, що дотепер визначають обличчя так званого «розвинутого світу».

Філософія Нового часу найбільш виразно заявила про себе у XVII ст., коли внаслідок наукової революції, великих географічних відкриттів був нагромаджений величезний масив нових даних про світ. Тому основна увага була прикута до розроблення методів наукового пізнання.

Були запропоновані дві методології наукового пізнання: а) емпірично-індуктивна (Ф. Бекон);б) раціоналістично-дедуктивна (Р. Декарт). Розглянемо ці ключові гносеологічні поняття більш детально: **емпіризм** – це принцип пізнання, який вважає що результат пізнання може бути досягнутий лише шляхом досвіду, що фіксується нашими органами чуття; **індукція** – прийом логічного мислення, коли вчений переходить від знання однієї ознаки, яка повторюється, до висновку про наявність цієї ознаки в цілого класу об'єктів чи явищ; **раціоналізм** – принцип пізнання, який базується на тому, що істинне знання може здобути лише розум, який може підштовхуватися до діяльності показаннями органів чуття; **дедукція** – прийом логічного мислення від загального знання до одиночного.

Під час Просвітництва (XVIII ст.) філософи остаточно зупинилися на вирішальній ролі людського розуму (а не космічної Долі чи Бога, як це вважалось у попередні часи) як основи пізнання і засобу вдосконалення природи, суспільства і самої людини. Іншими рисами були: **деїзм** – погляд згідно з яким Бог, створивши природу і людину, у подальшому не бере участі і не втручається в їхню долю; **сцієнтизм** – впевненість в тому, що наука є найвищою культурною цінністю і цілком достатньою умовою для орієнтації людини в світі. Для філософії Просвітництва було характерно визнання пріоритету розуму у вирішенні всіх проблем, критицизм і антиклерикальна спрямованість, деїзм, матеріалізм в розумінні природи, сенсуалізм і споглядальність в гносеології, історичний оптимізм. Органічною частиною філософського світогляду епохи Просвітництва були соціальні ідеї. Зусилля просвітителів були спрямовані на розробку програм суспільних перетворень, відповідних природної людської природи. Ними була вперше сформульована концепція історичного прогресу, рушійною силою якого був розвиток моральних, релігійних і наукових ідей. Суть соціального прогресу вбачалася в освіті мас, в русі від невігластва до знання.

Вступаючи у Європу Нового часу, ми можемо сприймати її як добре знайому і майже сучасну нам, бо й справді у цю епоху сформувались деякі такі засади та елементи європейського цивілізованого життя, які діють і до сьогодні, а деякі з них – майже без змін. Йдеться перш за все про формування основ індустріального суспільства. За часом ця епоха охоплює період із XVII ст. до кінця XIX ст.; після цього починається період так званої «новітньої історії», що триває і по наш час.

Проте філософія цього періоду завершується першою третиною XIX ст., що є прикладом випереджаючого розвитку духовних процесів порівняно із політичними та соціально-економічними. А це, у свою чергу, свідчить про творчий характер людського мислення. За соціальним змістом це був період формування і утвердження в Європі буржуазних суспільних відносин. У самих засадах суспільного життя відбулися суттєві зміни: *центр життя* – виробничої, культурної, соціально-політичної діяльності – змістився у міста, де почали бурхливо розвиватися різноманітні форми промислової діяльності (слово «буржуа» значить із фр. «мешканець міста»). Врешті це привело до появи машинного виробництва, яке революціонізувало всю людську діяльність взагалі. Паралельно зі змінами у діяльності відбувались і зміни у суспільних стосунках: розриваються колишні зв'язки особистої залежності людини від людини, зникає «велика сім'я», а натомість з'являється вільний, автономний індивід (що є засадою явища під назвою «буржуазний індивідуалізм»). Все це спричиняє шалене прискорення темпів життя, зростання масштабів соціальної динаміки. В цей час вже завершується епоха географічних відкриттів (Ф. Бекон говорив: «Принаймні в нашу епоху земна куля якимсь дивним чином стала відкритою і доступною для вивчення»), але породжений нею тип активної самодіяльної особистості не лише не зникає, а знаходить все нові сфери застосування своєї активності. Тому це ще й епоха буржуазних революцій, які брали на себе місію докорінної зміни всіх сторін життя, це також є епоха формування *національних держав*, значна частина яких існує і по сьогодні, це є епоха наполеонівських походів, що сприяли швидкому руйнуванню в Європі застарілих соціальних відношень. І все це, врешті, потягнуло за собою значні зрушення у духовному життівзагалі, та у світоглядних орієнтирах людини, зокрема. Розвиток мореплавства, виробництва, зростання міст та соціальної динаміки привели до швидкого розвитку наукового знання: наука в цю епоху стає провідним чинником життя та життєвих зрушень. З'являється перша завершена та експериментальне підтверджена наукова теорія – *механіка Ньютона*. Вплив її на всі аспекти життя був колосальний, адже це вперше людина спродукувала такий інтелектуальний витвір, який дозволяв отримувати точні та незаперечні практичні результати. Ідеї та принципи механіки настільки поширились, що врешті виник так званий «механістичний» світогляд. Відбулись суттєві зрушення і в інших сферах духовного життя. Народжуються *роман як літературний жанр*, опера, сучасний театр, архітектура масових забудов, промислова архітектура; виникають національні Академії наук, з'являються перші газети та часописи, у тому числі і наукові, з'являється міський транспорт. *Все це приводить до того, що один окремо взятий індивід постає основним суб'єктом життєдіяльності*, тобто він може сам, на свій розсуд організувати власне життя. Тому показовою для епохи стає фігура Робінзона – відомого персонажа літературного твору Дж. Свіфта. Ця людина на ділі продемонструвала, як це можна зробити, опинившись у ситуації повної відсутності соціальних умов людської життєдіяльності. На що ж спирається тепер індивід у своїй здатності наодинці вибудовувати власне життя? Перш за все, на свою діяльну активність; гаслом епохи стає теза – «За будь-яких обставин завжди краще діяти, аніж: нічого не робити».

По-друге, індивід спирається тепер на мислення «здорового глузду», яке включає у свій зміст два непорушні моменти: опору на факти («Краще одного разу побачити, ніж сто разів почути») та ясну, чітку і зрозумілу логіку. Філософи даної епохи зробили багато для обґрунтування мислення «здорового глузду». Нарешті, все це знайшло своє виявлення *у новому світогляді*:

- світ тепер розглядається людиною як об'єкт, на який спрямовується людська активність, а сама людина – як суб'єкт, тобто вихідний автономний пункт такої активності;
- світ постає в якості надскладного механізму, типовим взірцем якого був механічний годинник;
- людина повинна пізнати цей механізм та опанувати його (гасло «Знання є сила» стає показовим у цьому плані);
- природа тепер поділяється на .живу та неживу, але і та, і інша є лише основою для росту людської могутності;
- людина, спираючись на свій розум, повинна перетворити середовище своєї життєдіяльності, зробивши його оптимальним.

У духовний світ людини XVII-XVIII ст. проникають ідеї прогресу, енергійного прагнення до майбутнього. Діяльність людей починають розглядати не як кругообіг подій, де немає ні початку, ні кінця, а як розвиток від примітивних до досконаліших форм існування суспільства. Ці питання досліджували італійський філософ Д. Віко (1668-1744), французький учений Ж. Тюрго (1727-1781), німецький філософ Й.Г. Гердер (1744-1803). Зміна ідей про суспільний розвиток у думках цих учених ішла від погляду на історію як кругообіг трьох епох – божественної, героїчної, людської (Д. Віко) – до тлумачення її як нескінченного прогресу буржуазного суспільства (Ж.А. Кондорсе). Можна сюди також додати такі епохальні відкриття у науці, як винахід компаса, пороху, книгодрукування, парового двигуна та ін. Свобода людини, її більша цінність порівняно з природою і соціальними інститутами – це те гасло, з яким людина Нового часу йде в майбутнє. Знаряддям досягнення свободи є знання.

Відбуваються відчутні зміни і у розвитку філософії:

- філософія починає розвиватися у діалозі із різними науками, які активно формуються та розвиваються в цю епоху. У зв'язку з цим чільне місце у філософських пошуках посідає розроблення правильного методу осягнення істини;
- філософія Нового часу зазнає суттєвих внутрішніх диференціацій (розподілів): виникають національні та регіональні філософії, які тепер пишуться не єдиною церковною мовою, а національними мовами; формуються деякі нові філософські дисципліни, такі як гносеологія, антропологія, історія філософії, методологія та ін.;
- розгалуження філософського знання логічно вимагає нового рівня його систематизації – утворюються так звані «філософські системи», досить типові для даної епохи.

Таким чином те, що значних змін зазнало життя в Європі в епоху Нового часу, засвідчує, що це справді була епоха новацій, якісних змін та зрушень в усіх сферах життя; цікаво зазначити й те, що новою себе відчувала та визначала сама ця епоха, тобто це вона сама назвала себе Новим часом.

Розвиток методології та гносеології у філософії Нового часу

Провідні філософські позиції в тлумаченні пізнання. Першим філософом Нового часу був англійський дипломат і політичний діяч **Ф. Бекон (1561-1626).** У своїх творах із симптоматичними назвами «Новий Органон» та «Нова Атлантида» він проникливо передбачав надзвичайно важливу роль науки в подальшому розвитку суспільства. У зв'язку з цим основним завданням філософії Ф. Бекон вважав розроблення такого методу пізнання, який підніс би ефективність науки на новий рівень. Ф. Бекон розрізняв «плодоносне» та «світлоносне» знання. *Плодоносне* – це таке знання, яке приносить користь, а *світлоносне* – це те, що збільшує можливості пізнання. До цього часу, на думку Ф. Бекона, знання були переважно просвітляючими людину, але вони також повинні і працювати на людину. Проте шлях до істини – процес суперечливий. Ф. Бекон вказував, що формуванню істинного знання заважають так звані «ідоли». Вони нагромаджені в історії пізнання, і їх треба усунути, давши шлях новому знанню. Перші два «ідоли» пов'язані з самою людиною, два останні – із соціальною діяльністю людини. Ф. Бекон, аналізуючи і критикуючи стан речей у пізнанні, пропонує свій новий метод продукування знань. Використовуючи алегорію, він стверджує, що методом досягнення істини є спосіб дії бджоли, яка, на відміну від мурашки, що тільки збирає (а в науці – це збирання фактів), та павука, що тягне з себе павутину (а в науці – це виведення однієї теорії з іншої), сідає лише на певні квіти і бере з них найцінніше. Так само треба діяти і в науці: не зупинятись на самих фактах; їх треба узагальнювати; не зосереджуватись тільки на одному виді діяльності: не користуватися тільки тим, що наявне. Ф. Бекон обстоював дослідний шлях пізнання у науці, закликав до спирання на факти, на експеримент. Він був одним із засновників індуктивного методу пізнання. Такий шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей і законів, коли від суджень про окремі факти переходять до загальних суджень про них. Виступаючи прибічником емпіричного шляху пізнання, який передбачає живе споглядання, аналіз результатів експерименту, Ф. Бекон підкреслював, що «розум людини повинен органічно поєднувати емпіричні та раціональні підходи в поясненні світу, вони повинні бути з'єднані і пов'язані один з одним» і спрямовані на відкриття внутрішніх причин, сутності, законів світу.

Отже, методологічні пошуки привели Ф. Бекона до індуктивного шляху в пізнанні істини. Він сформулював чотири правила методу, що сприяють правильній роботі інтелекту. *Правило перше* – наголошує, що за істину можна приймати тільки те, що ясне, виразне, самоочевидне. *Правило друге* – вимагає ділити складне питання на складові елементи, доходити до найпростіших положень, що їх можна вже сприймати ясно й незаперечно. *Правило третє* – скеровує на шлях пошуку складного через просте, коли «з найпростіших і найдоступніших речей повинні виводитися... сокровенні істини». *Правило четверте* – передбачає повний перелік усіх можливих варіантів, фактів для аналізу й отримання повних знань про предмет; тобто це значить, що до предметів пізнання треба підходити всебічно.

Декарт був переконаний у тому, що розуми усіх людей за своєю природою є однаковими, а тому існує перспектива створення єдиного для всіх людей виправданого методу достовірного пізнання. Прийнявши цей метод, будь-яка людина зможе ним скористатися і отримати надійні результати. Але, якщо пізнання залежить від дій розуму, а останній повинен містити в собі початкові ідеї. Але ці ідеї людина знаходить в інтелекті не відразу і не просто: спочатку вона майже стихійно набуває певних знань у потоці життя, і може такими знаннями задовольнятися усе життя. Проте критичний підхід до знань скоріше засвідчує те, що абсолютна більшість стихійно набутих знань є ненадійними (тут Р. Декарт у чомусь нагадує Сократа). Наукові знання повинні бути надійними, а тому вони не можуть виникнути стихійно.

Отже, за Р. Декартом, необхідно перейти від стихійного здобування знань до їх свідомого продукування. Французький філософ був впевнений у тому, що людина, яка наполегливо шукає надійних знань, неодмінно стане науковцем. А свідоме пізнання потребує виправданого методу, який можна знайти знову-таки лише в самому людському розумі (бо від нього залежить пізнання). Причому цей метод, за Р. Декартом, повинен спиратися на *дедукцію* – виведення часткових ідей із вихідних ідей розуму, їх Декарт зміг вивести шляхом застосування так званого методичного сумніву, тобто сумніву, спрямованого не на заперечення пізнання, а на його покращення. За Р. Декартом, ми можемо крок за кроком заперечувати все, що ми знаємо, хоча б тому, що стихійно набуті знання із неминучістю є непевними та неповними; здавалося б, під критичним поглядом все стає хитким, проте, врешті, сам сумнів приводить нас до дечого безсумнівного. Р. Декарт пояснює це так: я можу сумніватися в усьому, проте не в тому, що я сумнівають, а коли я сумніваюсь, я мислю; звідси випливає знаменита теза філософа «Cogito ergo sum» – «Мислю, отже існую». Виголосивши цю тезу, Декарт почав наголошувати на тому, що після неї наступною очевидною істиною може бути лише істина про те, що Бог існує і що Він нас не обманює. Декарт вважав, що здатність нашої свідомості сприймати себе, робити висновок про своє існування, породжена не людським індивідом, а більш високим розумом (і це, напевне, правильно у тому сенсі, що не сама людина і не за довільним своїм бажанням створює цю здатність). Оскільки методологічну позицію Р. Декарта визначають як раціоналізм, то він поділяв думки Г. Галілея щодо того, що лише математичні характеристики предметів можуть бути надійною основою істинного пізнання хоча б вже внаслідок того, що вони є простими та очевидними побудовами розуму Цими міркуваннями Декарт вводить у контекст філософії Нового часу поділ якостей речей на «первинні» (це є геометрикоматематичні характеристики речей) і «вторинні» (чуттєві враження, що їх спричиняють речі). Цікавими та симптоматичними були й міркування Декарта про людину. Він вважав, що у тілесному, матеріальному плані людина постає складною природною машиною, тому всі її дії підпадають під закон причинного зв’язку, і лише мислення виводить людину за межі суто природного ходу подій. При цьому розум веде людину шляхами істини та належної поведінки, але воля (у той час вона ототожнювалась із бажанням), яка ширша від розуму та не підпорядкована йому, спричиняє відхилення людини як від істини, так і від правильного життя.

Отже, перші методологічні пошуки у філософії Нового часу були і цікавими, і продуктивними. Вони подвійно орієнтували науку на факти та на незаперечну з логічної точки зору розумну очевидність, що підводило до розуміння науки, як знання, що функціонує на емпіричному та теоретичному рівнях. Окрім того, це були докладні розробки засад мислення «здорового глузду».

Ф. Бекон і Р. Декарт обстоювали позиції емпіризму та раціоналізму і в дечому абсолютизували індуктивний і дедуктивний шляхи пізнання. Синтез цих двох шляхів пізнання до певної міри здійснив англійський філософ **Т. Гоббс** (1588-1679). Як і Ф. Бекон, Т. Гоббс вбачає у знанні силу. Теоретичні знання повинні стати знаряддям для розвитку практики, але вони повинні базуватися на досвіді. Тому будь-яке знання починається із відчуття і ніколи не виходить за межі доступних чуттю реалій. Проте існують знання всезагальні та необхідні (наприклад, математичні); на думку Т. Гоббса, і такі знання пов'язані із чуттям тим, що вони постають особливим – точним і фіксованим використанням знаків мови. Т. Гоббс поєднував індукцію і дедукцію, бо вважав, що спочатку треба йти шляхом виділення і пізнання простіших, елементарних якостей речей (дедукція), а потім поєднувати їх, синтезувати (індукція). Пізнання через аналіз виявляє головні акциденції (властивості речей): протяжність, місце, рух, якість.

Онтологія Нового часу про світобудову та місце в ній людини

Філософи Нового часу намагалися вирішувати не лише проблеми пізнання та суспільного життя, а й подати свої міркування у систематизованій формі, звівши їх на надійному фундаменті. Таким фундаментом систематичної філософії голландський філософ ***Б. Спіноза*** (1632-1677) вважав вчення про загальні засади світу, тобто – про субстанцію (від лат. «стояти під...», «бути в основі»). Спіноза був палким прихильником і послідовником Р. Декарта, проте вважав, що філософія Декарта набула би ще більшої стрункості та переконливості, як би була поєднана із необхідною для неї формою. Таку форму, здатну зробити філософію надійною, Б. Спіноза вбачав у так званому «геометричному методі» доведення, який він і застосував у своїх філософських працях, відійшовши врешті від Декарта і створивши свою власну філософську концепцію. В своєму основному трактаті під назвою «Етика» Спіноза розгортає свої міркування шляхом формулювання деяких аксіом, істинність яких засвідчена найвищою розумовою очевидністю, аксіоми постають основою для теорем, а теореми доводяться з використанням деяких додаткових припущень та аксіом. Сказане дозволяє побачити Б. Спінозу як прихильника раціоналізму, але, окрім того, засвідчує високий рівень та повноту досягнутого на той час теоретичного знання.

Отже, за Спінозою, геометричний метод дозволяє стверджувати, що субстанція може бути тільки єдина, оскільки за визначенням субстанція – це причина себе самої, тобто вона не може мати ще якоїсь причини, бо тоді перестане бути основою для всього.

Філософська концепція Б. Спінози:

– субстанція єдина і всеохоплююча, включає, в свій зміст всі можливі явища дійсності;

– мислення і протяжність постають не окремими субстанціями, а атрибутами (найпершими невід'ємними якостями) єдиної субстанції;

– у світобудові Бог і природа є те ж саме, тобто субстанція водночас є абсолютне Мислення і уся реальність;

– в світі порядок ідей та порядок речей принципово збігаються;

– всі речі та явища – лише різні міри поєднання модусами – мислення і протяжності;

– людина найбільш яскраве та виразне поєднання модусу-тіла та модусу-душі.

Голландський філософ зазначав, що ніщо в природі не відбувається без причини. «Не існує, – писав він, – жодної речі, з природи якої не витікала б якась дія». Всі почуття, думки і дії людини виникають в результаті впливу зовнішніх причин. Пізнання світу проходить у своєму розвитку три ступеня. Перший – це чуттєве сприймання зовнішнього світу, уявлення про нього. Другим ступенем є судження розуму і отримання думок. І третім – істинне (інтуїтивне) і аналітичне знання, яке здобувається безпосередньо розумом, і незалежне від чуттєвого досвіду. Здавалося б людина приречена на те, щоб перебувати в істинному відношенні до дійсності (порядок ідей відповідає порядку речей), проте її активна властивість – воля – перевершує розум, а тому пристрасті та бажання збивають людину із шляху істини, вводять її у рабство пристрастей.

Оскільки повна свобода постає характеристикою лише самої субстанції, то, на думку Б. Спінози, людина, якщо бажає свободи, повинна здолати силу бажань і пристрастей, а для цього вона мусить пройти шляхом сходження до найвищого типу пізнання – інтелектуальної інтуїції, яка дозволяє бачити все «під кутом зору вічності», тобто у відповідності із субстанціальною природою мисленням.

Німецький філософ Г. Лейбніц (1646-1716) захоплювався філософією Б. Спінози, але вважав, що таким чином осмислена субстанція не дозволяє нам зрозуміти, чому світ є рухливим та багатоманітним. На відміну від Б. Спінози, Лейбніц підкреслював, що «багатогранність, рухливість і неповторність слід вважати характеристиками самої субстанції». Перший принцип його філософії – принцип «усезагальних відмінностей»: у світі немає жодної речі, яка була б тотожна іншій (ні на рівні клітини, ні на рівні атомів, ні на рівні найдрібніших тіл). Порушує подібність уже навіть те, що одна річ за нумерацією є першою, а інша – другою. Отже, речі тотожні самі з собою (відмінні від інших) і займають лише їм притаманне місце у світі (так само, як крапки на лінії). Лейбніц постулює положення, згідно з якими між полярними явищами існує дуже багато перехідних моментів. На «лінії точок» немає пропусків, кожна річ «прилягає» до сусідньої речі. Згідно з принципом неперервності, ніяка річ не може бути нулем, тому що завжди знайдеться менша і простіша за неї. Завдяки принципу неперервності річ прямує до нуля, а згідно з першим принципом (тотожності), – ніколи його не досягає. Тому точка – це граничний випадок мінімальних відтинків, а лінія – границя кривих. Фізичної порожнечі не існує, не існує й абсолютного спокою (спокій – це дуже «повільний рух»), а в пізнанні омана постає як дуже «мала» істина. На часи Г. Лейбніца цей принцип мав евристичне значення, і сьогоднішнє наукове знання знімає межі між різного виду рухами, (наприклад, вказує на тісний зв'язок живого

і неживого). Недосяжність нуля кладе певну межу змінам речей, завдяки чому вони є Монадами як єдність тотожності й відмінності. Отже, якщо між монадами немає порожнечі, і вони пов'язані між собою переходами, то світ загалом утримує у собі всю повноту можливих рухів, світ сам по собі самодосконалий. Характеристику світу охоплює принцип повноти і всезагальної досконалості. Г. Лейбніц постулює також принцип усезагального зв'язку, коли взаємозв'язок постає як «наперед встановлена гармонія» і випливає з принципу неперервності. Ілюстрацією цього в пізнанні є аналогія (можливість у думках поєднувати речі різного роду) і теоретичні закони (останні відображають зв'язок явищ; під закони можна підвести будь-які факти). Виходячи з поняття нескінченності і принципу повноти, кожне явище можна вважати як досконалим, так і ні, тому кожне явище чимось породжується і в щось перетворюється чи породжує інше явище. Монади Г. Лейбніца прості, неподільні, а тому вічні (смерті підлягає лише те, що розкладається, втрачає свою структуру, а монадам нема чого «втрачати»). Вони не фізичні точки (останні подільні), не математичні (вони абстрактні, не реальні), а особливі – «метафізичні», тобто надфізичні, водночас і тілесні, і духовні.

Монади дуже активні. Вони породжують

• духовний рух,

• матеріальний рух;

• фізичні процеси.

Існують три класи монад:

• перший становить неорганічний світ,

• другий – світ тварин;

• третій клас – це люди, причому кожному подальшому Класу притаманні риси попередніх.

За Г.Лейбніцем, не існує межі ні в одному з напрямів розвитку монад – ні в бік найменш розвинутих, ні в бік найбільш-розвинутих. І тому його монадологія вступала у протиріччя з релігійним трактуванням Бога як єдино самодосконалого. У філософії Г. Лейбніца будь-яке судження людини є або істинним, або хибним. Істинним є те, що не містить у собі протиріччя. Виходячи з «наперед встановленої гармонії», Г. Лейбніцу було дуже важко пояснити існування у світі зла і свободи волі. Він вважав, що без існування зла людина не змогла б зрозуміти добра. Ідеї Г. Лейбніца випереджували погляди на світ як субатомний, а також значною мірою вплинули на формування філософських поглядів І. Канта та Г.В.Ф. Геґеля.

Антропологічні та соціальні ідеї у філософії Нового часу

У філософії Просвітництва людина постає як неповторна індивідуальність та особистість. Філософські ідеї цього періоду відображали бачення людини в добу Нового часу. Це насамперед непохитна впевненість у величі людського розуму. Вся історія людства, на думку просвітників, – це «попередня» історія. Уся майбутня історія повинна бути розбудована на засадах Розуму. Гармонійність, злагода у природі, «продовженням» якої є людина, повинні існувати також і в суспільстві. Ідеї Просвітництва справили такий величезний вплив на всі напрямки духовного життя європейського суспільства, що дали назву новій культурно-історичній добі. До речі, згадувана епоха, на відміну від попередніх, сама дала собі ім'я: термін

«просвітництво» використовують ідеологи Просвітництва – ***Вольтер і Гердер***. Остаточно закріпила цей термін у науці стаття І. Канта «Що таке Просвітництво?» (1784р.).

За часом доба Просвітництва – це середина XVII –XVIII ст. Ідеї Просвітництва проростають спочатку в Англії, потім у Франції, пізніше – в Німеччині, Італії та в інших країнах Європи. Розвиток європейської культури так чи інакше відбувався під знаком ідей Просвітництва. Але найчисленніший, збагачений яскравими талантами загін просвітителів сформувався у Франції: саме звідсіля, несучи на собі печатку французького генія, ідеї Просвітництва поширилися по всій Європі. Перш ніж дати загальну характеристику доби Просвітництва, зупинимося на характерних спільних рисах та специфічних відмінностях Просвітництва в різних країнах.

Характерними рисами Просвітництва є:

Прагнення його представників до перебудови всіх суспільних відносин на основі розуму, «вічної справедливості», рівності. Продовжуючи започатковану на межі XVII-XVIII ст. раціоналістичну систему в європейському культурному розвитку, Просвітництво сповідувало справжній «культ розуму», вбачаючи в ньому той «архімедів важіль», за допомогою якого можна перевернути всю систему громадського та духовного життя. Проголошене просвітителями царство розуму за своєю історичною сутністю було не чим іншим, як ідеалізованим здоровим глуздом буржуазії, котра готувала собі ідейні засади приходу до влади. Проте, незважаючи на своє всевладдя, розум повинен був рахуватися з тим, що наявні умови (абсолютистська влада ще була досить сильною) не дозволяли здійснити практичне перетворення суспільства.

В цей час концепцію атеїстичної філософії просвітництва розробляє **Вольтер** (Марі Франсуа Аруе) (1694-1779), головні ідеї якого викладені у працях: «Філософські листи» (1734), «Метафізичний трактат» (1734), «Роздуми про людину» (1737), «Філософський словник» (1764), «Філософія історії» (1765), «Досвід про звичаї та дух народів» (1769). Головне завдання своєї філософії Вольтер вбачає в розвінчуванні релігійної догматики, що заважає людям будувати щасливе життя, культивуючи неуцтво, неосвіченість, фанатизм, брехню, оману. Християнство, на його думку, це сітка, якою шахраї протягом багатьох віків обплутують дурнів. Всю історію релігії та церкви він подає як ланцюг шахрайств, злочинів, пограбувань та вбивств, а джерело цього вбачає в самій сутності офіційної релігії та церкви як основи старих феодальних порядків. Проте релігію Вольтер розглядав також і як засіб мирного вирішення суспільних суперечностей, як засіб стримування бідняків проти зазіхань на власність багатих та запобігання свавіллю «сильних світу цього». «Коли б Бога не було, його слід було б вигадати» – це максима Вольтера, якою він прагне довести, щоб Бог існував і карав би те, чого не в змозі придушити людське правосуддя. В своїх філософських поглядах Вольтер схиляється до емпіризму Ф. Бекона, сенсуалізму Д. Локка, фізики І. Ньютона, в експериментальному природознавстві вбачає єдиний надійний шлях пізнання природи світу і природи людини. Спираючись на емпірико-матеріалістичну філософську традицію, Вольтер розглядає людську душу як здатність мислити та відчувати в прямій залежності від тілесної організації, діяльності органів чуття,

нервів та мозку. Важливе місце в філософії Вольтера посідають роздуми про людину як суспільну істоту. Він стверджує, що суспільні моральні норми, юридично-політичні закони, які регулюють відносини між людьми, створюються самими людьми, а не Богом. Вольтер вважає, що існують фундаментальні універсальні принципи моральності, які є необхідним результатом осмислення людьми свого життєвого досвіду і функціонують у будь-якому людському суспільстві. Так, на його думку, виникає той «природний закон моральності», що виражається в сформульованому стародавніми мудрецями «золотому правилі»: чини з іншими так, як би ти хотів, щоб чинили з тобою. Вольтер підкреслює земні, людські мотивації моральної та правової поведінки людей, вважаючи їх достатніми та ефективними, що не потребують ніяких надприродних причин та спонукань для свого функціонування. У своїх роздумах про суспільне буття людей Вольтер постійно звертався до осмислення історії, спираючись на нього в обгрунтуванні своїх суспільних ідеалів та критиці неприйнятних для нього поглядів, відносин, організацій. Історію людства, її правдиве висвітлення Вольтер вважав важливим засобом просвітницької діяльності. Аналізуючи помилки, люди могли б уникати їх у майбутньому, будуючи життя на принципах розуму. В цілому історія людства є, на думку Вольтера, історією злочинів, безчинств та нещастя в зв'язку з пануванням омани, релігійного дурману та фанатизму. Проте він бачив в історії і світлі моменти, свідчення того, що розум і істину неможливо знищити. Істина відкривається лише розумом і спростовує релігійні вірування як згубну для людства оману. В історичному минулому Вольтер бачив чотири відносно щасливі епохи: розквіт афінської культури при правлінні Перикла; староримської – при правлінні Августа; ренесансної – при Медічі та новоєвропейської в XVII-XVIII ст. Він вважав, що розум, вищим втіленням якого стала філософія, котра спирається на науку і мистецтво, дедалі більше і значніше впливатиме на організацію людського життя. Головну ж надію Вольтер покладав на те, що висновки філософського розуму про сутність та завдання державної влади стануть надбанням правителів. Він був переконаний у неминучусті встановлення Царства Розуму, де буде ліквідовано соціальне зло і створено всі умови для щасливого і справделивого життя людей. При цьому він вважав, що свобода, соціальна справедливість, висока духовна культура можуть стати надбанням усіх без винятку народів світу. Суспільно-політичним ідеалом Вольтера була аристократична монархія на чолі з філософськи освіченим монархом.

Видатним представником деїстичного напрямку просвітництва був Жан-Жак Руссо (1712-1778), який оригінальну концепцію історії, закономірностей та перспектив суспільного розвитку розкриває у працях: «Міркування про науки та мистецтва» (1750), «Міркування про походження та основи нерівності між людьми» (1755), «Юлія, або Нова Елоїза» (1761), «Про суспільний договір» (1762), «Еміль, або про виховання» (1762). Центральною проблемою у творчості Руссо була проблема нерівності між людьми та шляхів її подолання. Він критикує сучасну йому цивілізацію нерівності і відстоює тезу про те, що розвиток науки не сприяв удосконаленню моральності, звичаїв, життя людей в цілому. Основою суспільного життя Руссо вважав матеріальні, «тілесні» потреби людей, а духовні – їхнім

наслідком, що лише опосередковано можуть впливати на суспільне буття. Руссо одним з перших виявив, що розвиток культури створює «штучні» потреби, задоволення яких має дуже суперечливий характер, завдяки яким людина намагається «здаватися», а не бути. Крім того, він вважає, що культура та мистецтво належать панівним соціальним верствам і є чужими для більшості людей. Проте, хоч Руссо і підкреслював, що наука і культура мало сприяли удосконаленню людського буття, все ж джерело суспільних проблем та конфліктів він вбачав у сфері суспільного розвитку, в соціальній нерівності, яку розумів передусім як нерівність майнову. На відміну від Вольтера, Руссо вважав, що нерівність між людьми існувала не завжди, а виникла лише на певному рівні історичного розвитку людства з майнових відносин між людьми. Майнова нерівність, поділ на бідних та багатих, на думку Руссо, є першим щаблем нерівності. Другий щабель нерівності він пов'язує з виникненням держави. На певному етапі суспільного розвитку, з його точки зору, багаті та бідні уклали договір, що привів до встановлення державної влади, яка мала б бути гарантом справделивості і миру. Нерівність між багатими і бідними, таким чином, піднімається на новий щабель, перетворюється в нерівність між пануючими, володарями та підлеглими, підвладними. Третій щабель нерівності в суспільстві є результатом перетворення законної влади на деспотизм. Якщо раніше народ був одурений державою та законом, то деспот обманює і закони, і народ. Цей третій щабель нерівності створює, між тим, і нову рівність – щодо деспота всі люди стають рівними у своєму безправ'ї.

Таким чином, Руссо намагається обгрунтувати та морально і юридичне виправдати право народу на бунт проти деспота. Отже, головну причину соціальної нерівності Руссо вбачає у майновій нерівності. З іншого боку, соціальна нерівність укорінена у взаємній залежності людей, викликаній суспільним поділом праці та розвитком цивілізації. Тому основну увагу він зосереджує на критиці цивілізації. Природним станом людського життя він вважає такий стан, коли людина є самодостатньою, незалежною від інших людей ні як виробник, ні як споживач. В цьому природному стані всі люди були рівними, не знали, що таке майно, що таке приватна власність. Основною рисою цього природного стану була моральна досконаліть, бо там, де немає приватної власності, не може бути і несправедливості. Ця ідилія, проте, скінчилась, коли виникла приватна власність. Руссо підкреслює, що людина, яка загородила певну ділянку землі і проголосила «це моє!», знайшовши достатню кількість прихильників, і є справжнім засновником громадянського суспільства. Скількох злочинів, воєн, вбивств уникло б людство, коли б хтось зруйнував загорожу і попередив, що небезпечно слухатись таку людину, бо ви загинете, коли забудете, що плоди землі належать усім, а земля – нікому. Проте цього не сталося. І прямим наслідком приватної власності є ворожнеча між людьми, прагнення збагачуватись за рахунок інших, ліквідація старого і натомість збудоване нове на засадах суспільного договору. Руссо вважав, що новий суспільний лад не може будуватися на насильстві, засобом подолання соціальної несправедливості і нерівності може бути лише суспільний договір, за яким сувереном, єдиним правителем суспільства має бути об'єднаний народ. В

суспільному договорі Руссо шукає також реалізацію свободи, яка, на його думку, є свободою вищого типу, ніж природна свобода, тому що підкорення лише одним бажанням є рабством, а підкорення закону, який люди самі встановили, – це справжня, реальна свобода.

Матеріалістичний напрямок філософії Просвітництва представлений насамперед французьким матеріалізмом XVIII ст., що у своїх концепціях обстоює ідеї просвітництва, гуманізму, наголошує на пізнанні природи як головному засобі утвердження гуманізму в суспільному житті, прогресу розуму, прогресу моральності, свободи і реалізації Царства Розуму та самоутвердження людини. Одним з визначних представників цього напрямку був ***Жюль'єн Офре де Ламетрі (1709-1751)***, який оголосив матеріалізм єдино правильним філософським напрямком, ворожим спіритуалізму та релігії. Свої ідеї він розкриває у працях: «Трактат про душу» (1745), «Людина-машина» (1747), «АнтиСенека, або роздуми про щаст». Ламетрі намагається поєднати досягнення емпіризму та раціоналізму XVII ст., вирішити основні суперечності цих протилежних методологій наукового пізнання. Він підкреслює, що пізнання починається з чуттєвого сприйняття, продовжується його подальшим досвідно-експериментальним дослідженням і завершується раціональним узагальненням дослідних даних. Ламетрі вважав, що розум є надійним керівником у пошуках істини, коли спирається на дані чуттєвого досвіду та перевіряється ним. Першим кроком філософських досліджень Ламетрі було створення матеріалістичного вчення про душу людини. Матеріальною основою душі людини Ламетрі вважає мозок, проте він підкреслює, що мозок необхідна, але не достатня передумова людської свідомості. Щоб свідомість сформувалась у своїх змістовних проявах, необхідне виховання та спілкування з іншими людьми. Хоч одна з основних праць Ламетрі має назву «Людина-машина», однак він наголошує на суттєвій відмінності людини від механізмів. Людина, підкреслює він, – це, поперше, особлива машина, яка здатна почувати, мислити, розрізняти добро і зло; по-друге, це машина, яка сама себе заводить, органічно, шляхом надходження у кров «хілус» – харчового соку, утвореного при перетравлюванні людським організмом їжі. Ламетрі висловлює думку про хімічний характер процесу перетворення «хілусу» в енергію, яка вже потім механічно оживляє мускули і серце. По-третє, на відміну від годинникового механізму, який постійно фігурує в філософії Нового часу як образ ідеально відрегульованої самодіючої машини і з яким Ламетрі порівнює людське тіло, останнє продовжує функціонувати і після серйозних пошкоджень, навіть після втрати деяких органів. Ламетрі першим у філософії Нового часу будував свої філософські узагальнення про природу не лише на основі механіки, а й осмислюючи результати *біологічних та частково хімічних досліджень.* Визначним досягненням Ламетрі було також усвідомлення ним того, що походження людства неможливо пояснити лише біологічними чинниками. Він висуває положення про необхідність суспільного життя як умови формування людини та її свідомості. Ламетрі вважає, що людині від народження притаманний «природний закон», суть якого полягає в умінні розрізняти добро і зло. Найважливішим проявом

«природного закону» моральності, на його думку, є почуття вдячності за добро та почуття розкаяння за зло, вчинене у відповідь на добро.

Ще одним видатним філософом матеріалістом XVIII ст. був ***Дені Дідро (1713-1784)***, основні ідеї якого викладені у працях: «Думки про тлумачення природи» (1754), трилогії «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Сон Д'Аламбера», «Продовження розмови» (1769), «Філософські принципи відносно матерії та руху» (1770). Понад двадцять років Дідро присвятив праці над «Енциклопедією» (1751-1780), яка стала одним з величних культурних звершень того часу і відіграла значну роль у розробці та поширенні просвітницького світогляду та згуртуванні просвітителів. У проспекті «Енциклопедії» Дідро проводить думку, що в історії людства, особливо починаючи з епохи Відродження, вже спостерігається певний прогрес у пізнанні природи і що в майбутньому він стане ще значнішим, набуде неперервного характеру. При цьому він чітко розумів, що внаслідок безкінечності Всесвіту вичерпне пізнання природи неможливе. Природу, як об'єкт пізнання, Дідро уподібнює неосяжній книзі, в якій вчені послідовно один за одним прочитують все нові й нові сторінки, але ніхто ніколи не може розраховувати, що коли-небудь зможе перегорнути її останню сторінку. Проте ніяких конкретних меж розвитку людського пізнання Дідро не ставив, будучи переконаним у можливості розгадати найскладніші «світові загадки». В теорії пізнання Дідро поєднує переваги як емпіризму, так і раціоналізму, підкреслюючи необхідність нової раціональності, яка б функціонувала в органічній єдності з чуттєвим пізнанням, визначаючи суть філософської методології як перевірку розуму розумом, контроль розумом та експериментом чуттєвого пізнання, відображення чуттєвим досвідом природи. На думку Дідро, по-справжньому адекватно тлумачити природу може лише мислитель, який органічно поєднує «раціональну» філософію з «експериментальною», що практично означало філософське осмислення природничонаукового матеріалу. Важливим досягненням Дідро було вчення про універсальну внутрішню активність матерії. Рух не зводиться ним лише до механічного переміщення у просторі, а розуміється як будь-яка зміна, як активність взагалі. Рух, на його думку, є як в тілі, що переміщується, так і в тілі, яке перебуває в спокої.

Формування західно-європейської філософії Нового часу супроводжувалося суттєвими змінами світоглядних настанов і вимагало створення якісно нових уявлень про світ. Зважаючи на це філософія не просто узагальнювала або теоретично підсумовувала процеси, що відбувалися у царині наук, вона була активним учасником цих процесів, саме брала безпосередню участь у формуванні і розвитку нової науки. Саме філософія виробляє відповідну онтологію, принципово нові уявлення про природу. На ґрунті яких розгорталося її конкретно-наукове пізнання. Найбільш суттєвим було створення детерміністський картини світу та матеріалістичного розуміння природи як сукупності матеріальних процесів, пов'язаних між собою причинними зв'язками. Важливим досягненням нової філософії стає розуміння об'єктивності природних процесів, створення самого поняття об'єктивності природних процесів, створення самого поняття об'єктивного закону природи. Особливого значення набуває проблема

достовірності знання і методів його досягнення. І якщо у визначенні мети наукового пізнання майже всі філософи XVII ст. сходяться, то осмислення способів і методів цього пізнання, розуміння шляхів, що ведуть до істини, породжують два протилежних методологічних напрямів: емпіризм і раціоналізм. Треба зазначити, що розвиток філософії Нового часу відбувається як загальноєвропейський процес: створюється унікальне співтовариство філософів і науковців, яке отримало символічну назву «Республіки вчених». Сьогодні важко передбачити, яких конкретно форм може набрати філософія в майбутньому, але безсумнівним є те, що філософія Нового часу займе щільне місце в їх побудові.

ТЕМА 6. Німецька класична філософія

Німецька класична філософія представлена когортою видатних мислителів, найбільш значущими з яких є І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Л. Фейєрбах (Фойєрбах), Й. Фіхте, Ф. Шеллінг.

І. Кант (1724-1804) зробив центром своєї уваги проблеми пізнання. Він уперше показав, що саме людина є активною силою в процесі пізнання. Він був *агностиком* і розробив концепцію *«річ у собі»*, тобто заперечував можливість повного пізнання людиною світу. І. Кант сформулював категоричний імператив в етиці: «Дій згідно з таким правилом, щоб твоя поведінка стала загальним законом».

Іммануїл Кант – родоначальник класичної німецької філософії, творець першої системи класичного німецького ідеалізму. Кант поєднував філософію з дослідженнями у галузі природничих наук.

«Зоряне небо наді мною і моральний закон в мені» – цими словами І. Кант виражає два основні напрямки і два основні джерела своєї філософії. Він прагнув дати філософське обґрунтування, з одного боку, законів природного процесу, а з іншого – людської гідності та соціальної рівності. У процесі розв'язання цих питань він піддав критиці стару матафізичну філософію.

Творчість Канта можна умовно поділити на два періоди:

1) *докритичний* (до 60-х рр. XVIII ст.), коли І. Кант виступає як стихійний матеріаліст, який обґрунтовує ідею саморозвитку природи. Питання про можливості людського пізнання Кант вирішує оптимістично.

2) *критичний* (з 70-х рр. XVIII ст.), коли Кант займається «критикою розуму» – змінюються його погляди на можливості людського пізнання. В цей час він будує свою систему *агностицизму*. Крім гносеологічної проблематики розглядає проблеми релігії, етики, естетики. Свою «критичну філософію» І. Кант виклав у трактатах: «Критика чистого розуму» (вчення про пізнання), «Критика практичного розуму» (розкрито етичні погляди філософа), «Критика можливості судження» (вчення про доцільність у природі, основи кантівської естетики).

Кант ділить філософію на *теоретичну і практичну.* Він вважав, що вирішенню таких проблем філософії, як проблеми буття, моралі і релігії повинно передувати дослідження *можливостей людського пізнання.* Предметом теоретичної філософії є дослідження пізнавальної діяльності і законів людського розуму і його меж.

Кант розумів, що прямолінійно відповісти на питання, зв'язані з проблемою пізнання світу, надзвичайно складно. Високо оцінюючи науку і силу філософського розуму, він все ж дійшов висновку про існування межі пізнання. Крім того, Кант мав на увазі й принципову обмеженість суто наукового освоєння світу, про що дуже часто говорять сьогодні.

Теоретична філософія, відповідаючи на питання: «що я можу знати?», ділить світ на дві частини:

а) *«світ явищ»,* або чуттєвий світ, де панують закони причинності й необхідності;

б) *«світ сутностей»,* або «світ речей в собі», світ свободи.

Ми пізнаємо світ не таким, яким він є насправді, а таким, яким він перед нами з'являється. Нашому пізнанню доступні тільки феномени (тобто прояви сутності),

а сама сутність – непізнавана («річ в собі»). Кант заперечував безмежні можливості людського розуму. Там, в «світі речей в собі», знаходяться Бог, Душа, Воля. І тому людина не в змозі розкрити всі таємниці людського буття – довести існування Бога, безсмертя душі та інше їй це недоступно. Людський розум може пізнати тільки «світ явищ», а «світ речей в собі», тобто світ сутностей, закритий для людського розуму.

Кант вважає, що наукове пізнання є нескінченим процесом, абсолютного знання ні про що не може бути. Наші знання накопичуються, але сутність речей залишається недосяжним горизонтом. Тому Кант виступає *агностиком* (від грец. а-заперечення, gnosis – знання; недоступне пізнанню), оскільки заперечує пізнаваність сутності. Насправді, пізнаючи явище, ми пізнаємо в деякій мірі й сутність речей.

Практична філософія, вважає Кант, вивчає суспільство, проблеми людської свободи і відповідає на питання: що я повинен зробити? на що я можу надіятись? хто така людина? Він розглядає людину як істоту, що існує як у «світі явищ» (тобто проявляється як емпірична, природна істота), яка підкоряється законом природи, так і в світі «речей в собі», де людина повинна підкорятись категоричному імперативу – моральному закону, обов'язку, совісті.

І. Кант широко відомий як творець надісторичної, позакласової, незалежної від умов життя, спільної для всіх людей моралі.

У праці «Критика практичного розуму» І. Кант стверджує: *категоричний імператив* – необхідний та загальнозначущий моральний закон практичного розуму – зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, щоб її вчинки могли бути основою та керівним началом загального законодавства. Розуміння необхідності додержуватися морального закону І. Кант називає моральним вмінням або обов'язком, а повагу до цього – моральним почуттям. Він намагається строго відділити усвідомлення морального обов'язку від чуттєвого нахилу до виконання морального закону: вчинок буде моральним тільки в тому випадку, якщо він здійснюється з поваги до морального закону.

Покора перед обов'язком і повага до закону возвеличує людину над собою як частиною почуттєвого світу та перетворює її у вільну від природи та умов часу особу, яка є метою сама по собі.

Уся *моральна теорія* І. Канта ґрунтується на *возвеличенні свободи людини.* І. Кант шукає та вбачає свободу людини в її волі. Про це свідчать постулати, які він наводить. Передбачається, стверджує він, що воля вільна, вона розуміється незалежною від емпіричних умов, тобто, як чиста воля.

Водночас «чиста» воля обмежується категоричним імперативом, який вимагає, щоб правило волі могло бути також принципом визначального законодавства.

Таким чином, *найвищою цінністю* Кант проголошує *людину,* людське щастя і разом з тим гідність, високий моральний обов'язок. Вічні надії на щастя філософ ставить в тісний зв'язок з моральним правом на це, з тим, наскільки людина зробила себе гідною щастя, заслужила його своєю поведінкою.

Г.В.Ф. Гегель (1770-1831) – філософ-ідеаліст. Він визнавав джерелом розвитку всієї дійсності дух – Абсолютну ідею, а не матерію. Ця ідея, на думку Гегеля, існує

одвічно і незалежно від природи і людини, а реальний світ – природа і суспільство – є лише віддзеркаленнями ідеї, результатом її розвитку.

Абсолютна ідея в своєму розвиткові проходить три етапи:

1) ідея породжує і накопичує своє власне багатство змісту. Цей процес Гегель розглядає в «Науці логіки»;

2) ідея переходить у свої протилежності, виявляючи себе в матеріальному світі – в природі. Цю щабель філософ розглядає в «Філософії природи»;

3) розвиток ідеї завершується повним збігом цієї ідеї як світового розуму зі створеної ним природою і суспільством, тотожністю ідеї і світу. Ця третя щабель розвитку ідеї показана Гегелем у «Філософії духу».

Завдання філософії в тому і полягає, щоб розкрити історичний шлях саморуху ідеї як реально існуючої активної сили. Гегель обґрунтував основні діалектичні закони розвитку: закон єдності і боротьби протилежностей; взаємного переходу кількісних змін у якісні; заперечення запереченого. Згідно з ними:

1) джерело розвитку знаходиться не зовні, а всередині об’єкта, що постійно розвивається, і ним є боротьба його протилежностей;

2) механізм розвитку відбувається шляхом переходу кількісних змін у якісні;

3) результат розвитку постає не як заперечення минулого, а як заперечення запереченого, тобто як повернення до вихідного стану, але на новому, більш високому рівні. Отже діалектичний метод орієнтує вивчати суперечливі сторони в кожному явищі і предметі, результатом зіткнення котрих і є їхній саморух.

Георг Геґель – німецький філософ-ідеаліст, представник німецької класичної філософії, творець ідеалістичної діалектики.

Основні праці Г.В.Ф. Геґеля: «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Основи філософії права», «Енциклопедія філософських наук», «Філософія історії». Філософська системи Г.В.Ф. Геґеля уособлює вчення про природу та суспільство як форми існування «абсолютної ідеї».

В основі світу лежить *ідеальне начало – «абсолютна ідея»,* основними рисами якої є активний і діяльний характер, постійний рух і розвиток. У процесі свого становлення «абсолютна ідея» породжує природу, життя людини та суспільство і культуру. Людська історія є найвищим етапом втілення «абсолютної ідеї». Мета існування «абсолютного духу» – пізнання самого себе. Зробити це він може за допомогою людської свідомості, мислення, філософії. Цю ціль «абсолютний дух» реалізує через діяльність людських поколінь на протязі всієї всесвітньої історії.

У роботі *«Феноменологія духу»* викладена гегелівська теорія пізнання, тобто вивчається знання, як феномен духу. Геґель пропонує абсолютно нове розуміння *суб’єкта пізнавального процесу.* Суб’єкт – це не окремий індивід, і не свідомість окремого індивіда, а всезагальний дух в його історичному розвитку. У Геґеля – свідомість відірвана від людства – це і є всезагальний дух.

Індивідуальна свідомість в ході свого розвитку проходить увесь той шлях, всі ті етапи, які пройшло людство впродовж своєї історії. Філософ пропонує розглядати процес освоєння світу ніби «драбину», піднімаючись по східцях якої, окремий індивід прилучається до духовної культури, накопиченої людством, і піднімається з точки зору буденної свідомості до точки зору філософської. На вершині цих

сходинок індивід у змозі подивитись на світ і на себе під кутом зору світової історії, «світового духу», для якого більше нема протилежності суб'єкта і об'єкта, «свідомості» й «предмета», а є тотожність мислення і буття.

Створюючи свою систему і показуючи, як абсолютна ідея породжує свій зміст, а потім і матеріальний світ –природу і суспільство, Геґель, по-перше, показав світ в розвитку. По-друге, він розгорнув зміст основних *законів діалектики.* Показав, що розвиток здійснюєтьсячерез наявність суперечностей, через боротьбу протилежностей; що в ході розвитку здійснюється заперечення одних понять іншими і повторення пройденого на вищій основі, що розвиток відбувається не по замкненому колу, а поступово, від нижчих форм до вищих, і в цьому процесі відбувається перехід кількісних змін в якісні. Будь-який розвиток, вважає Геґель, протікає за певною схемою: ствердження *(теза),* заперечення цього ствердження *(антитеза)* і заперечення, зняття протилежностей *(синтез).* В синтезі ніби примирюються між собою теза і антитеза, з яких виникає новий якісний стан. В діалектиці понять, в їхньому взаємозв'язку, взаємопереходах Геґель виразив дійсну діалектику, діалектику речей.

У роботі *«Наука логіки»* Геґель ставить завдання показати саморух поняття. Весь процес саморуху поняття здійснюється діалектичним шляхом. Заключена в кожному понятті «заперечність», яка і складає його обмеженість, однобічність, виявляється поштовхом до саморозвитку цього поняття. Поки поняття не досягне свого вищого пункту – абсолютної ідеї, до тих пір кожен із ступенів його розвитку дає тільки відносну, але не кінцеву, не повну істину.

Геґелівський *діалектичний метод,* таким чином, вступає в *протиріччя з вимогою системи,* яка обов'язково мусить бути завершена, а це означає, що абсолютна істина повинна бути в кінці кінців досягнута. Геґель розглядав свою систему як філософію, що вінчає собою розвиток всього людства, в якій досягнута абсолютна ідея; тим самим і історія ніби набувала завершення, і досягнутий нею рівень, тобто умови сучасної Геґелю Німеччини, оголошувались вищою точкою історичного руху людства. Тим самим, всі протиріччя дійсності вирішуються і досягається абсолютно істинний стан – якраз цього вимагає гегелівська система. Але це суперечить діалектичному методу. Метод вимагає перетворення існуючої дійсності, гегелівська система ж вимагає оправдання дійсності.

Твір Г.В.Ф. Геґеля ***«Філософія історії»*** аналізує світову історію як розвиток духу в часі. За Геґелем, історія має свою мету. Ця мета – розвиток свободи, свободи громадянина в громадянському суспільств. Оскільки реалізація свободи з необхідністю має в собі те, що дух сам усвідомлює себе вільним, історія є також прогресом у свідомості свободи. З цієї точки зору Гегель розрізняє три головних етапи світової історії. Давньосхідні народи знали, що вільною може бути лише одна людина; греки та римляни вважали, що вільною є певна група людей; сучасні «германські» народи повністю усвідомили, що всі люди вільні.

Г.В.Ф. Геґель вважає, що розвиток «Світового духу» відбувається не без участі людини, не без людської активності. Важливе місце в історії належить «всесвітньо діючим індивідам», історичним героям, інтереси, потреби та пристрасті яких ведуть до подій епохального значення.

Л. Фейєрбах (1804-1872) розробив *антропологічний матеріалізм*. У центрі його уваги – *людина*. Фейєрбах заперечував надприродну реальність, а схильність до релігійного світобачення він пов'язував з самою природою людини, з властивим людському духу прагненням до *антропоморфізму* – здатністю проектувати свої риси на зовнішні сутності. Релігія є найважливіший вид такого антропоморфізму. Кращі вияви свого «Я» люди здавна переводили в божественні реальності. Імпульсом до цього одухотворення і обожнювання власних ідеалів в людстві була повсякчасна різка протилежність між тим, що є, і тим, що повинно бути. На думку філософа, етика має своїм об'єктом людську волю. Але де немає спонукання, там немає і волі, а де немає спонукання до щастя, там немає і взагалі ніякого спонукання. Тому сутність моральності полягає в блаженстві, але не в блаженстві одиночному, а в багатосторонньому, яке поширюється на інших, адже одиничне «я» невіддільне від «ти», що оточують людину.

Отже, особисте прагнення до щастя пов'язане з прагненням до щастя інших осіб. Л. Фейєрбах переконаний, що єдине джерело істинного знання – це чуттєвість, і тому він заперечує існування загальних понять та визнає істинним лише одиничне, конкретне. Для нього достовірність буття визначається не тільки його доступністю для власного почуття людиною, але і його реальністю для іншої людини.

Л. Фейєрбах – філософ, який здійснив поворот до матеріалізму в німецькій класичній філософії після Канта і Геґеля. Основні положення філософії Фейербаха викладені у працях: *«До критики філософії Геґеля», «Сутність християнства» і «Основні положення філософії майбутнього».*

Цікава еволюція філософських ідей Л. Фейєрбаха, який починав з вивчення теології, потім став учням Геґеля, викладав гегелівську філософію в університеті і, нарешті, прийшов до матеріалістичних поглядів на природу людини. Сам Фейербах про це так писав: «Моєю найпершою думкою був бог, другою – розум, третьою і останньою – людина».

Критикуючи Геґеля, Фейербах довів, що його абсолютна ідея –це не що інше, як людський розум, відірваний від людини і перетворений в щось надприродне. Він вважає, що *мислення не може існувати поза людиною* і незалежно від неї, тому що воно нерозривно зв'язане з діяльністю людського мозку, з матеріальними процесами. Звідси, мислення не первинне, як доказував Геґель, а вторинне, похідне від матерії.

Нова філософія, яку пропонує створити Фейєрбах, повинна бути філософією людини, це антропологічна філософія, в ній Бог і теологія повністю розчиняються у вченні про людину.

Вважає, що філософія і релігія – протилежні за своєю суттю. В основі релігії лежить віра в догмати, в основі філософії – знання, прагнення розкрити сутність речей. Тому *своє завдання Фейєрбах вбачає в критиці релігії,* пропонує аргументоване розуміння причин виникнення релігії. Зокрема, він вважає що незадоволення людини суперечностями, злом і несправедливістю, які існують в реальному світі, приводить до того, що в неї виникає думка про існування ідеального світу – Неба, де людська доброчесність завжди винагороджується і приносить щастя.

Крім того, говорить Фейєрбах, ні в чому з такою силою не відчуває людина свою обмеженість, безсилля, як в усвідомленні неминучості смерті, кінечності людського життя. Їй дуже важко змиритись з цією неминучістю, тому виникає думка про безсмертя, що знаходить своє втілення в проблемі потойбічного світу.

Фейєрбах стверджує, що релігія виникає тому, що людина починає приписувати свої кращі риси Богові і замість того, щоб любити іншу людину, вона починає любити Бога. Релігія є неістинною формою самосвідомості людини.

Антропологія ліквідує поняття Бога і ставить на його місце людину. Якщо релігія – це любов до Бога, то нова філософія пропагує любов до людини. Любов, як унікальне почуття зв'язку між людьми, утворює сутність антропології й перетворює її у нову релігію.

Слід звернути увагу на те, як Фейербах розуміє людську сутність. Людина розглядається ним, як *природна істота,* як вищий щабель природного саморозвитку: якраз через людину природа відчуває, сприймає, пізнає себе. Виходячи з такого розуміння людини, Фейєрбах відкидає її ідеалістичне трактування, коли людина розглядається перш за все як духовна істота з сутністю «Я думаю». Згідно з Фейєрбахом духовне начало в людині не може бути відділене від тілесного, дух і тіло – це дві сторони тієї реальності, яка називається організмом. Якщо для Геґеля окремий індивід є історично-духовним утворенням, то Фейєрбах підкреслює біологічну природу людини. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як щось незмінне, абсолютне, а не про конкретну історичну людину. У сферу досліджень Фейєрбаха не потрапляє ні дійсний світ людини, ні її реальні стосунки з іншими людьми, ні духовна, ні виробнича діяльність. Людина, в тлумаченні Фейєрбаха, виступає як позаісторична і позасуспільна істота. В цьому полягає певний недолік філософії Фейєрбаха.

Однак, досі інтерес у релігієзнавців викликає *постхристиянська* філософія Л. Фейєрбаха.Саме йому належить цей термін, ужитий у філософії вперше: він вважав, що у світі вже починається *нова епоха – постхристиянська* (тобто та, що настане після християнства). Релігія відмирає, її місце в культурі звільняється, а зайняти це місце повинна «філософія майбутнього».Він називає цю нову філософію антропологією.

У своїй праці «Сутність християнства» Л. Фейєрбах говорить, що нема нічого релігійного в самому історичному факті існування Ісуса як особистості, релігійність починається з того моменту, коли починають фантазувати відносно цієї особи, говорити про нього як про «боголюдину», непорочно зачатого та ін. Він стверджує, що об'єкти релігійної віри – це образи, вигадані під впливом певної психологічної потреби. Божественною сутністю, на думку Л. Фейєрбаха, є духовна сутність людини, яка відокремлюється від неї й уявляється нам самостійною істотою, яку сама людина перетворює на «Творця». Замість ворожого природі християнства та філософії геґелівського типу – він обґрунтував «філософію людини»: людина – це найвище в ціннісному відношенні, абсолютна цінність. Філософ вважав, що, оскільки Бог є об'єктивною сутністю людини, то *про людину ми можемо судити за її Богом, а про Бога – за людиною, яка вірить в нього*.

У праці «Сутність релігії» він писав, що потужним імпульсом, збуджуючим релігійну фантазію, є властиве людині прагнення до щастя. А оскільки, щастю часто перешкоджають життєві обставини, людина звертається до Богів по допомогу, благаючи чуда. Тому, позбавлена могутності людина створює образи всемогутніх Богів, здатних наділити її щастям. Залежно від того, як людина сама привчається досягати успіху власними силами, зникає потреба в чуді, а отже – в релігії. Філософ доходить висновку, що вельми важливо, щоб людина, як істота природна, жила в прямому контакті з природою. Так, по суті заперечуючи християнську релігію, він шукає іншої релігії, більш людяної й природної.

Йоганн Готліб Фіхте створив так звану *«практичну» філософію*, розуміючи під практикою діяльність розуму суб'єкта (людини), що пізнає. У своєму основному творі «Науковчення» він виклав концепцію «чистого Я», розуміючи під ним автономну свідомість індивіда, як би відірвану від зовнішнього світу (простіше кажучи, «Я» – це мислячий суб'єкт, активний за своєю природою). На переконання Фіхте, предметом філософії повинен бути не зовнішній світ, а «чисте Я», тобто активна і творча діяльність мислення людини, що пізнає. Воно і є справжнім буттям на відміну від кантівських «речей у собі». Між «Я» і «не-Я» (зовнішнім світом) постійно є суперечності. Суперечності між ними виникають зовсім природно із необхідністю, адже «не-Я» завжди чинить опір пізнанню, протистоїть суб'єкту. Цей опір надає руху «чистому Я», придає імпульси його активності. У ході цього процесу формується й «інстинктивне Я», тобто самосвідомість. Фіхте обґрунтовував думку про те, що основне завдання людини полягає в активному перетворенні природи та суспільних відносин. Перетворити означає насамперед пізнати. Однак діяльність суб'єкта не тільки має характер пізнання, а й несе в собі моральний зміст, оскільки утверджує певне (у цьому випадку активне) ставлення суб'єкта до зовнішнього світу (об'єкта). Рух людської думки є суперечливим за своїм характером. Пізнання ніколи не може бути завершеним, воно завжди залишається процесом. Таким є й перебіг усієї історії пізнавальної діяльності людства. Філософ вважав, що діяльна активність мислення дозволяє людині бути по-справжньому вільною. Але свобода – це не свавілля, а усвідомлене підпорядкування себе природній та історичній необхідності. Вона завжди конкретно-історична, тобто визначається характером епохи та її обставин. Фіхте був прихильником приватної власності, в якій він убачав принцип устрою суспільства і держави. В одному із своїх трактатів він намалював образ «ідеальної» держави з розвиненою системою розподілу суспільної праці. Основне значення його творчості («філософія активності») полягає у розкритті творчої природи людського мислення, динамічності і суперечливості процесу пізнання. Йоган Фіхте вірив у реальну можливість пізнання світу і знаходження людиною практичної влади над навколишньою природою.

Фрідріх Вільгельм Шеллінг. Якщо Й. Фіхте протиставляв суб'єкт («Я») і об'єкт («не-Я»), то його співвітчизник Фрідріх Шеллінг, навпаки, у своїй «філософії тотожності» розвивав учення про їхній збіг та злиття. На його переконання, справжня філософія повинна поєднувати та примиряти ідеальне і реальне, кінцеве і нескінченне. У філософії Шеллінга на першому місці перебувала природа як

самостійний об’єкт дослідження. Його інтерес до природи був невипадковий, оскільки в той час відбулися важливі відкриття в галузях фізики, хімії та фізіології. Як і більшість німецьких філософів тієї пори, Шеллінг розглядав природу з позицій філософського ідеалізму: як породження і втілення якогось духовного начала. У розумінні природи він увів методологічні принципи суперечливості і розвитку. Такий підхід сприяв активному подоланню механістичної картини світу, що панувала у філософії і природознавстві XVII-XVIII ст. Він відстоював також принцип загального зв’язку, єдності всього з усім. Можна сказати, що філософія Шеллінга – це ідеалістична діалектика (теорія розвитку) природи. Вихідним принципом учення Шеллінга був принцип тотожності (збігу) духу і природи. Суб’єкт (людина) і об’єкт (природа) нерозривно взаємопов’язані і створюють «цілісну нерозрізненість» суб’єктивного та об’єктивного. Абсолютний розум (Бог) і є те, у чому зливаються суб’єктивне та об’єктивне. Що стосується природи, то в ній панує принцип градації і полярності. Градація означає, що природа є системою ступенів, де нижчий ступінь – основа для більш високого. Принцип полярності припускає, що природа просякнута боротьбою протилежних начал: притягування і відштовхування, подразливості і сприйнятливості, кінцевого і нескінченного. Найвищого ступеня полярність досягає в людині, в якій вона існує у вигляді протилежності між добром і злом. Природа є організованою, у ній переплетені і взаємодіють різні процеси (фізичні, хімічні та ін). Вона вся одухотворена і розумна, у ній діють закони і закономірності, виявляється якась активна сила. Процеси життя в природі (рослини, тварини) логічно підводять до виникнення більш складної впорядкованої реальності. Такою реальністю є світ суспільного життя, в якому втілюється вільна діяльність людей. Суспільство – це система взаємодії людей, завдяки чому стають можливими і їхня свідомість, і воля. На переконання Фрідріха Вільгельма Шеллінга, історія суспільства спрямована до все більш досконалого і вільного стану соціуму. За всім цим криється якась загальна закономірність, яка спрямовує історію до певної мети.

Отже, важлива роль в історії філософії належить саме німецькій класичній філософії.

ТЕМА 7. Некласична філософія XIX століття

Некласична філософія XIX століття вирізняється різноманітністю поглядів.

Філософія життя

Приступаючи до вивчення другого питання теми, слід звернути увагу на той факт, що наприкінці XIX – у першій чверті XX століття в Європі набула популярності світоглядна думка, яка проголосила *життя* основним предметом філософії.

Ф. Ніцше (1844-1900) був одним із засновників напряму, який набув назви «філософії життя», різні варіанти якого розробляли Г. Зіммель, В. Дільтей, О. Шпенглер, А. Бергсон, З. Фрейд та інші. Філософи цього напряму відійшли від характерної для класичної філософії теми раціонального освоєння світу. Їх мало цікавив об'єктивний світ, а більш хвилювала людина як земна біологічна істота – із стихією волі та позасвідомими потягами. Якщо в системах німецької класичної філософії воля визначалася через розум, а свобода волі означала свободу усвідомленого вибору, то такі філософи як А. Шопенгауер та Ф. Ніцше утверджують первинність волі стосовно всіх інших проявів духовного життя, в тому числі й стосовно розуму.

«Філософія життя» знаменувала собою поворот до людини, її проблем і переживань. Якщо для класичної філософії основною тезою було – «істина понад усе», то для філософії життя – «людина понад усе».

Фрідріх Ніцше, продовжуючи розвивати ідею ірраціональної філософії А. Шопенгауера про позасвідому «світову волю», тлумачить її як «волю до влади». Саме «воля до влади», на думку Ніцше, є найглибшим принципом розвитку людського роду. Вона утверджує людське в людині, проте може породити і наступний еволюційний щабель – Надлюдину. Становище Надлюдини відносно людини таке саме, як становище людини відносно її тваринних пращурів.

Людина, вважав філософ, є проміжною стадією еволюції, що веде до Надлюдини. Вона не має самостійної цінності, а тому повинна подолати свій людський стан і вийти за його межі, стати Надлюдиною. У відомій праці «Так говорив Заратустра» Ф. Ніцше розгортає тему недоліків сучасної йому людини, яка є слабкою і хибною, бо не може подолати саму себе як істоту з величезними протиріччями. Щоб вирішити ці протиріччя і подолати свої хибності, людина повинна розвити в собі «волю до влади», яка надана природою, але ж не має повного використання, бо не усвідомлюється самою людиною. Саме відсутність ясного розуму про свою внутрішню силу, веде людину до утворення різноманітних форм релігії, як зовнішньої опори. Саме релігія породжує догмат Бога на якого й спирається людина при вирішенні питання: що є добро, а що є зло? Сильна особистість сама повинна вирішувати свій шлях до добра, вважає філософ, не перекладаючи це на Бога.

Християнство, що культивує страждущу людину, за словами філософа, є *релігією рабів*. Благодіяння церкви на підтримку слабких призвели, на його думку, до погіршення європейської раси. Все благородне, мужнє, владолюбне, властиве вищому і найбільш вдалому типові «людина», церква знищила. Тому він так пристрасно здійснює переоцінку основних християнських цінностей – любові до

ближнього і співчуття до страждань іншого. Для мужніх людей, людей вищого типу, релігія є лише кайданами.

Переоцінюючи цінності, Ніцше змусив подивитися на культуру під кутом зору життєво-біологічних цінностей, які сприяють виживанню людини як біологічного виду. Європейська культура з християнськими догмами, на його думку, придушує в людині волю до влади, породжуючи слабку, хибну істоту. Деякі дослідники вважають, що саме філософія Ф. Ніцше вплинула на формування ідеології *фашизму та расизму*. Але ж філософ у свої творах ніколи не висловлювався про панування однієї раси над іншою, його Надлюдина стоїть над расами і національностями. Ідея про волю до влади над собою – центральна у творчості Ніцше. Саме воля повинна вивести людину із сутінок на світло, породжуючи нову повноту життя. Ідеї Ф.Ніцше набули величезного впливу як на сучасних йому філософів, так і на подальшу філософську думку XX століття.

Сцієнтизм та антисцієнтизм

Сцієнтизм – *концепція, яка полягає в абсолютизації ролі науки в системі культури, в ідейному житті суспільства*. Він почав складатися у філософії кінця XIX – початку XX ст., коли у зв'язку з розвитком науки було поставлено питання про її роль і місце в системі культури. У цих умовах виник сцієнтизм і антісцієнтизм. Особлива гострота виникла в суперечці у зв'язку з питанням про досягнення і наслідки науки. *Негативні риси сцієнтизму* – не враховує складну системну організацію суспільного життя, в якій наука займає важливе, але не домінуюче місце. В якості зразка науки сцієнтизм зазвичай розглядає природні і так звані точні науки. Будучи не строго оформленою системою поглядів, а скоріше ідейною орієнтацією, сцієнтизм виявляється по-різному, з різним ступенем і силою – від зовнішнього наслідування точних наук, що виражається в штучному застосуванні математичної символіки або нарочитому доданні аналізу філософських або соціально-гуманітарних проблем форми, характерної для точних наук (аксіоматична побудова, система дефініцій, логічна формалізація), до абсолютизації природничих наук як єдиного знання і заперечення філософсько-світоглядної проблематики як позбавленої пізнавального змісту і значення *(неопозитивізм).* Сцієнтизм у філософії знаходить вираження в недооцінці її своєрідності в порівнянні з іншими науками, заперечення філософії як особливої форми суспільної свідомості, що має свою специфіку в порівнянні з іншими науковими знаннями.

Сцієнтизм в соціології пов'язаний з запереченням особливостей об'єкта соціального аналізу в порівнянні з об'єктами, досліджуваними в природничих науках, з ігноруванням необхідності обліку ціннісних моментів, з емпіризмом і описовістю, ворожим ставленням до всяких побудов, має вихід в соціально-філософську проблематику, з абсолютизацією значення кількісних методів у соціальних дослідженнях.

Протистоїть йому **антисцієнтизм**. Наполягає на обмеженості можливостей науки у вирішенні корінних проблем людського існування, у крайніх проявах оцінюючи науку як ворожу людському існуванню. Філософія розглядається як щось принципово відмінне від науки, що носить чисто утилітарний характер і

нездатною піднятися до розуміння справжніх проблем світу і людини. Антсцієнтизм трактує соціально-гуманітарне знання виключно як форму свідомості, до якої непридатний принцип об'єктивності наукового дослідження. Крайні форми: Ніцше, Гайдеггер – прагнення розглядати дійсність з позиції людини, трагічно бореться з рештою світу, куди входить і наука.

Проблеми ірраціонального та несвідомого, екзистенціальна філософія

Психоаналіз це один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі позасвідомого в житті людини. На основі **психоаналізу З. Фрейд** пропонує свою філософську концепцію людини та культури, яку в подальшому коригують та розвивають відомі філософи неофрейдисти – Е. Фромм, К. Хорні та інші.

Близькі до «філософії життя» ідеї З. Фрейда мають свої особливості. На відміну від Шопенгауера та Ніцше, в концепціях яких позасвідомі потяги тлумачились як якась неземна сила, засновник психоаналізу надає їм біологічного характеру, який має риси еротичної та деструктивної спрямованості. Філософ вирізняє дві групи інстинктів: «інстинкти життя» й «інстинкти смерті». Перша група інстинктивних потягів – «Ерос», призначена для підтримки життя й розмноження виду. Друга група – інстинкти смерті «Танатос» – лежать в основі всіх виявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Взаємодією й протидією цих позасвідомих сил визначається розвиток особистості й культури. Енергія інстинктів може бути придушена чи «сублімована» (тобто направлена на інші цілі) через певні інститути культури.

Культура у філософії Фрейда трактується не однобічно. З одного боку, здібностей, а з іншого (через обмеження позасвідомих потягів) є причиною неврозів. Щоб людське життя гармонійно розвивалося, біологічній енергії позасвідомих потягів треба дати можливість реалізувати себе у вигляді різних форм культурної діяльності. Описуючи різні способи пристосування людини до життя в суспільстві, З. Фрейд доходить висновку, що найефективнішим способом «утечі від страждань» є «творча професійна діяльність», оскільки лише вона може надати задоволення і принести щастя у процесі життя.

Філософська концепція З. Фрейда про людину вже більше чим півстоліття постає у центрі уваги дослідників і носить дискусійний характер. Але ж, без сумніву, заслуга мислителя полягає в тому, що він зробив позасвідоме психічне предметом свого аналізу, намагався розкрити механізми взаємодії позасвідомого і свідомого, дослідити динаміку розвитку людини у культурному середовищі. Його концепція багато в чому визначила культуру ХХ століття і вплинула на розвиток такого відомого філософського напряму як філософська *антропологія.*

Як і Фрейд, ***Юнг (1875-1961)*** присвятив себе вивченню динамічних несвідомих потягів та їхнього впливу на людську поведінку і досвід. Погляди Юнга на особистість людини є, можливо, найбільш складними, полемічними в персонологічній традиції. У результаті переробки Юнгом психоаналізу з'явився цілий комплекс ідей з таких різних галузей знання, як психологія, філософія, астрологія, археологія, міфологія, теологія і література. До основних понять вчення Юнга відносять поняття про інтроверсії та екстраверсії, відкриття чотирьох

основних психічних функцій, дослідження колективного несвідомого, особливий погляд на структуру особистості, а в зв'язку з цим – створення *аналітичної психотерапії*. *Поняття про інтроверсії та екстраверсії базується на тому, що фокус інтересів кожного індивідуума може бути звернений переважно до свого внутрішнього «Я» (інтроверсія) або до зовнішнього світу (екстраверсія).* Інтроверти насамперед зацікавлені і спонукувані власними думками. Небезпека для них полягає в тому, що якщо занадто глибоко зануритися у своє внутрішнє «Я», то можна втратити контакти із зовнішнім оточенням. Екстраверти переважно зайняті зовнішнім світом, вони легше встановлюють соціальні зв'язки і краще усвідомлюють, що відбувається навколо них. Небезпека для них полягає у втраті уміння аналізувати свої внутрішні психічні процеси. *Юнг виділяє чотири основні психічні функції: мислення, відчування, відчуття й інтуїцію*, на підставі чого утворюються типи людей, в яких розвинуті ті або інші функції. Так, у розумового типу яскравіше, ніж в інших, виявляється здатність до узагальнень, абстрагування, логічних побудов. Почуттєві типи замість логіки віддають перевагу емоціям, а рішення приймають за принципом: добре або погано, красиво або некрасиво. Якщо мислення і відчування Юнг розцінював як способи прийняття рішення, то відчуття й інтуїцію – як способи одержання інформації. Відчуття засноване на конкретних фактах, на тому, що можна побачити, понюхати, поторкати. Інтуїція – спосіб опрацювання інформації, яка накопичується переважно в несвідомому. Індивідуум, у якого домінують відчуття, більш адекватно, ніж інші типи, реагує на конкретну ситуацію, але більш залежний від неї. Інтуїтивний тип більше довіряє своєму досвіду. Інформація в таких людей опрацьовується швідше, відразу автоматично пов'язується з минулим досвідом. Психічні функції в людини розвинуті нерівномірно: зазвичай одна з них домінує, ще одна – супроводжує, а інші дві виражені слабо і знаходяться в несвідомому. На підставі цього положення надалі психологи аналітичного напрямку розробили доповнення і нові варіанти застосування *соціоніки* (інформаційного психоаналізу). За Юнгом, крім особистого несвідомого, існує ще й колективне несвідоме, що містить досвід розвитку всього людства і передається від покоління до покоління. За переконаннями Юнга, психіка дитини при народженні не є «чистою грифельною дошкою», а містить певні структури *(архетипи)*, що надалі впливають на її розвиток, формування її «Я» та способи взаємодії зі світом. Основу колективного несвідомого становлять архетипи, тобто «форма без змісту», що організує і спрямовує психічні процеси. Архетип можна порівняти із сухим річищем, що визначає рельєф ріки, але рікою може стати лише тоді, коли по ньому потече вода. *Отже, суть архетипу полягає в тому, що вода (психічні процеси) потече по цьому річищу, а не всупереч йому.*

Архетипи виявляють себе у вигляді символів: в уявах героїв, міфах, фольклорі, обрядах, традиціях тощо як узагальнений досвід наших предків. *Головні з них – архетип матері, тобто збірний образ жінки, архетип батька, що визначає загальне ставлення до чоловіків. Юнг зарахував до архетипів і основні елементи структур особистості, виділяючи такі елементи (шари): персону, Его, тінь, Аніму (у чоловіків), Анімус (у жінок) і самість*.

Персона (особистість) – найверхній шар особистого свідомого; «Его» – його більш глибокий шар. Найверхній шар несвідомого – двійник «Я», його тінь; наступний шар – душа (Аніма та Анімус); найнижчий шар – об'єктивне «Я» (самість). *Персона – це візитна картка «Я»:* манера говорити, мислити, вдягатися, це характер, соціальна роль, здатність самовиражатися у суспільстві. *Регзопа* – латинське слово, яке означає маску, що вдягали грецькі актори для умовного позначення тієї або іншої ролі. *«Его»* – центр свідомості, і тому відіграє основну роль у свідомому житті: створює відчуття усвідомленості і послідовності наших думок та дій, відповідальне за зв'язок свідомого і несвідомого. *«Тінь»* – центр особистого несвідомого, куди входять бажання, переживання, тенденції, що заперечуються індивідуумом як несумісні з існуючими соціальними стандартами, поняттями про ідеали і т.д. У житті ми звичайно ототожнюємося з персоною (соціальною роллю, «маскою») і намагаємося не помічати все, що вважаємо хибним, низьким у своїй особистості. Юнг висунув гіпотезу про компенсаторну функцію несвідомого, що відбиває зміст свідомості у перевернеиому вигляді.

Отже, екстравертована особистість у своєму несвідомому інтровертована; боязка людина – хоробра, добра – зла і т. ін. Тому тінь необхідно усвідомлювати, оскільки особистість та її відносини зі світом тим гармонійніші, чим повніше усвідомлюється тінь. Вона іде своїми коренями в колективне несвідоме, є джерелом творчості, сховищем життєвої енергії, інстинктів. *Аніма й Анімус* – це уявлення про себе як про чоловіка або жінку, винесене в несвідоме як небажане для даного індивіда. Аніма (у чоловіків) має звичайно феміністичний зміст, а Анімус (у жінок) – маскуліністичне. «Кожний чоловік, – пише Юнг, – несе в собі вічний образ жінки – не тієї або іншої певної жінки, але образ жінки як такої. Цей образ – відбиток, або архетип, усього родового досвіду жіночності, скарбниця усіх вражень, що коли-небудь вироблялися жінками. Оскільки цей образ несвідомий, він завжди так само несвідомо проектується на улюблену жінку, він є однією з головних основ привернення й відштовхування». *Аніма й Анімус* – найстіріші архетипи, що справляють великий вплив на поведінку індивідуума.

Самість – архетип цілісності особистості, самість об'єднує *свідоме і несвідоме*, що взаємно доповнюють одне одного до цілісності. За Юнгом, самість означає всю особистість. Ллє вся особистість людини не піддається опису, тому що її несвідоме не може бути описане. *Аналітична психотерапія Юнга базується на здатності людини до самопізнання і саморозвитку, на злитті її свідомого і несвідомого (процес індивідуації), що, за Юнгом, дозволяє самості стати центром особистості, а це, у свою чергу, допомагає індивідууму досягти самореалізації.*

Отже, некласична філософія XIX століття зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерні системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

ТЕМА 8. Сучасна світова філософська думка

Сучасна філософія іноді називається некласичною, тому що вона відрізняється від усього попереднього філософствування. XX ст. продовжує розвиток філософської думки XIX ст., але й пропонує нові погляди на буття. Якщо класична філософія виходила з принципу раціоналізму у пізнанні природи, суспільства та людини і вдосконалення їх, то некласична філософія звертається до емоційних, не зовсім зрозумілих для науки психічних чинників, які важко спрогнозувати. Сучасна філософія на перший план висунула вивчення людське буття в його неповторності, акцентувала увагу на тому, що людське життя і поведінка є об'єктом зовнішніх маніпуляцій, що пізнання доступно не всім і не кожному, а лише аристократам, що прогрес у суспільстві не є обов'язковим. Некласична філософія звернулась до нових для осмислення явищ і запропонувала нові типи мислення. Сучасна некласична філософія з'явилась у середині XIX ст. і на сьогоднішній день представлена різноманітними напрямами, школами та течіями. До основних з них належить «філософія життя». Видатні представники – *А. Бергсон (1859-1941), В. Дільтей (1833-1911), Ф. Ніцше (1844-1900).* Філософія життя традиційне поняття «буття» замінила на поняття «життя», підкреслюючи тим самим властиві світу активність та енергію. На думку ***Ф. Ніцше***, основою світу є воля до влади (прагнення до самовиявлення у будь-який спосіб) і тому природне те, що у боротьбі перемагає сильнійший. А відтак, до слабких людей не треба ставитись із співчуттям, не треба допомагати їм, адже це причиняє деградацію людини як такої. Проте незахищені і слабкі люди в якості засобу свого виживання взяли на озброєння мораль, культуру, релігію. Проти них й виступає Ніцше, заявляючи що Бог помер, тобто жива віра у Божественні заповіти вже не є мотивом для людської поведінки, а залишились тільки зовнішні релігійні обряди та церковні традиції.

Іншим напрямом некласичної філософії є – позитивізм. Засновником був ***О. Конт (1798-1857)***. Він обстоював погляд, що класична філософія виснажила себе і є суто умовним безплідним теоретизуванням. Тому замість неї потрібна нова філософія, яка б давала позитивне знання, тобто реальне, корисне, достовірне. А значить це потребувало її перетворенню на філософію науки. Така нова філософія покликана виконувати цілком конкретні функції: розробляти методи наукового пізнання; виявляти зв'язок між науками; систематизувати наукове знання і прояснять мову науки.

Позитивізм у XX ст. набув таких форм: *20 роки XX ст.* – неопозитивізм, відомий представник якого ***Л. Вітгенштейн (1889-1951)*** вважав, що філософія має займатись логічним аналізом висловлювань вчених і понять науки на предмет перевірки їхньої достовірності. Для цього він запропонував метод верифікації, тобто співставлення із фактами, звуження їх аж до тих, далі неподільних емпірично підтверджуваних фактів, які були покладені у фундамент наукової теорії. *70 роки XX ст*. – постпозитивізм, відомий представник якого ***К. Попер (1902-1994)*** замість верифікації запропонував метод фальсифікації для перевірки істини наукової теорії. . Згідно з ним теорія є науковою, якщо існує методологічна можливість її спростування шляхом постановки того чи іншого експерименту, навіть якщо такий експеримент ще не був поставлений. Тому завдання філософів полягає у спробі

спростовувати кожне окреме положення теорії, і якщо хоча б одне положення теорії не можна у принципі спростувати, то вся теорія проголошується неістиною. Ці, а також інші школи та течії філософії науки утворюють напрям сучасної філософії – *сцієнтизм*. Іншим впливовим напрямом є антропологічний. До них, зокрема, належать є філософія ***З. Фрейда (1856-1939)*** та екзистенціалізм. Фрейдизм спочатку виник як метод лікування неврозів і згодом набрав поширення і застосування в філософії, психології та інших гуманітарних дисциплінах. Центральне поняття – несвідоме, тобто те, що включає природні біологічні інстинкти людини, що не контролюються розумом, але суттєво впливає на людину. В процесі культурної еволюції людина засвоїла певні норми і моральні обмеження щодо виявлення своїх біологічних інстинктів, головним з яких є ерос – сексуальний, інстинкт продовження життя, а другим за силою є танатос – інстинкт смерті, руйнування. З. Фрейд появу моралі, релігії, права, держави із властивими їм нормами і заборонами пов'язує із необхідністю приборкати та взяти під контроль дію біологічних інстинктів. Однак на практиці це призвело до антагонізму (непримиреного протиріччя) між суспільством та індивідуумом. Дуже впливовим антропологічним напрямом сучасної філософії є *екзистенціалізм*, який виник між двома світовими війнами. Його засновник – німецький філософ ***М. Хайдегер (1889-1976)***. Центральне поняття екзистенція – існування, людське, неповторне. Існування, коли сама людина ставить для себе питання: як жити в світі? Який смисл в самому житті, адже індивідуальне існування спрямоване до ніщо. Це значить, що людина не живе лише наявним і для неї існує як буття, так і небуття. Екзистенція трактується як протилежність есенції (сутності). Якщо доля речей та тварин зумовлена, тобто вони характеризуються сутністю наперед свого існування, то людина формує свою сутність у процесі свого існування. Звідси робиться висновок: існування передує сутності. Основним проявом екзистенції є свобода, що передбачає тривогу за результат свого вибору. Тому свобода вимагає відповідальності. Таким чином, людина мислиться екзистенціалістами як така, що будує себе як «проект».

Екзистенціалізм та його основні напрями.

Розглядаючи цей напрямок західної філософії, студентам слід згадати основні риси **екзистенційної філософської позиції С. Керкегора**, який стояв біля витоків екзистенціалізму як нової течі XX століття. Адже саме його філософські ідеї набули подальшого розвитку у філософії екзистенціалістів.

Крім цього, слід звернутися до основних рис філософської антропології, яка в цілому намагається визначити людину через її відмінність від тварини. Вона називає її розумною, ексцентричною, символічною, що грає, тощо. Слід також мати на увазі, що на відміну від філософської антропології, *екзистенціалізм XX століття* запропонував іншу парадигму людини. *Фундаментальною рисою екзистенціалізму стало усвідомлення людини як унікальної, неповторної істоти. Ця парадигма дістала назву філософії існування людини. Буття кожної людини розглядається екзистенціалістами як абсолютне. Центральним поняттям цієї філософської течи стає поняття екзистенції – як специфічно людського буття, буття на межі, буття в граничних станах – відчаю, жаху.*

Треба мати на увазі ще одну сутнісну рису екзистенціалізму – це осмислення людини за межами її раціоналізму в самопереживанні і співпереживанні, які відкривають двері до істинних таємниць людського Я. Зверніть увагу на той факт, що екзистенціалізм стає однією з провідних течій філософії Західної Європи саме на початку XX ст. – епохи втрати традиційних релігійних цінностей, моральних орієнтирів, епохи самотності людини в потоці Буття. Зазвичай екзистенціалізм ділять на *атеїстичний і релігійний*. Ці напрямки по-різному трактують межі людського існування і можливості їх подолання. Релігійний екзистенціалізм є результатом розвитку християнської культури. Тому він цілком може бути названий християнським екзистенціалізмом. Найбільш відомими представниками цього напряму вважаються Карл Ясперс і Габріель Марсель.

До видатних **представників атеїстичного екзистенціалізму належать Жан Поль Сартр та Альбер Камю.** В чому сенс атеїстичного екзистенціалізму? Атеїстичний екзистенціалізм ґрунтується на твердженні, що людська сутність є розгортання людського існування в цьому світі. Трансцендентна природа людської сутності заперечується. Атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога. Філософія атеїстичного екзистенціалізму – це філософія абсолютно самотньої людини. Це філософія людини, що звалила на себе знання про ілюзорність всіх обіцянок релігії і несе його, подібно Сізіфу, на вершину свого життя. Релігійний екзистенціалізм виходить з ідеї творення людини Богом. Проте Бог створює людину не завершеною, а відкритою до діалогу і розвитку. Бог не обмежує людину рамками якоїсь готової сутності, вона повинна стати собою через своє існування. На відміну від атеїстичного екзистенціалізму, релігійний екзистенціалізм переконаний, що *сутність людини виходить за межи земного існування* – вона знаходиться як у вічному, божественному існуванні, так і у існуванні людського Я. Екзистенція людини спрямована до осягнення трансценденції (Бога і власної Вічності) через внутрішній, інтимний прорив до неї. Саме це дає підставу релігійним екзистенціалістам твердити про вічність людського існування, що підносить людину над *абсурдністю окремих ситуацій життя.*

Фундатором німецької екзистенціальної онтології вважають ***Мартіна Хайдеггера (1889-1976)***. До проблеми буття людини М. Хайдеггер звертається під час формування книги «Буття та час» (1927). Він зосереджує увагу не на зовнішніх проявах людського буття, а на виявленні сутності наявного буття людини, яка «полягає в її екзистенції». Філософ порушує питання про необхідність пізнання найфундаментальнішої основи світу – буття як такого, буття самого по собі. Вся попередня філософія була пізнанням лише сущого, оскільки була пізнанням метафізичним. Переосмислення онтологічних уявлень попередньої філософії спирається на методологічне підґрунтя феноменологічної методології Е. Гуссерля, герменевтики В. Дільтея, культурології Ф. Ніцше. М. Хайдеггер наполягає на розрізненні між «сущим» (речовим) зовнішнім, об'єктивним, даним, що визначається конкретними науками і дає знання не самих речей, а їх «конструктивного принципу» (сукупності певних операцій, на які вказується у визначенні речі), і буттям – das Sein. *Буття – це відкритість людині, воно завжди*

незавершене, незакінчене, постає як питання, а не відповідь, як можливість, а не дійсність, є існування (екзистенція), а не сутність (есенція). Позиція Хайдеггера може бути прояснена за допомогою такого фундаментального постулату: не людина визначає Буття, а Буття – людину. Або інакше: людина виводиться з Буття, а не Буття з людини. Що ж філософ вкладає в слово «Буття»? Мислитель так роз'яснює нам це питання так, що споконвіку незмінне і всюди стосується нас, людей, але чого ми, власне, навіть не помічаємо. Ми називаємо це словом «Буття». Цим іменем називається те, що ми розуміємо, коли говоримо: «є», і: «було», і: «буде». Все, що досягає нас і чого ми хочемо досягти, проходить через висловлене чи невисловлене «є».

Отже, незважаючи на нашу неувагу до Буття, воно постійно присутнє в нас, маючи невидиму, але незламну владу. А значить, лише через співвіднесеність із Буттям ми можемо з'ясувати, що в людині найголовніше і найважливіше. Спираючись на це міркування, *Хайдеггер визначає людину як специфічне Ось-Буття (Dasein).* М. Хайдеггер доклав величезних зусиль, аби віднайти своє бачення феномену людини і зробити більш-менш зрозумілим для інших. Зазначаючи, що ніяка сукупність дефініцій не може з'ясувати, що таке людина, він наголошував, що остання певним чином є тотожною власному буттю, існуванню «буттю-в-світі» – Dasein – і завжди залишатиметься «тайною буття». Істотне в людині – це «буття ось», «присутність». Людина є невизначуваним, але наявним «ось», яке не складається з різних елементів світу, а відкрите всьому і здатне вмістити Ціле. *Людина існує остільки, оскільки реалізує можливості свого «ось»*. При вивченні цього питання, треба мати на увазі, що *екзистенційне буття людини* за Хайдеггером є принципово *часовим феноменом*, причому часові характеристики людини набувають значного структурного розмаїття, визначальна роль серед якого – *часовість та історичність*.

Звертаючись до *екзистенціалізму* ***Карла Ясперса (1883-1969)***, треба мати на увазі, що для нього характерно також прийняття безмежності людського існування і його вічності. Але на відміну від Хайдеггера, він послідовно відстоює християнські позиції і вважається основоположником саме *релігійного екзистенціалізму* XX століття. К. Ясперсу співзвучне також філософсько-антропологічне мислення М. Шелера про феномен людини як незавершеного людського буття в світі, наголошення на самоцінності індивідуального існування. Він розглядає екзистенціальні, внутрішні виміри людини в контексті відчуження соціуму. На відміну від ускладнених теоретичних побудов М. Хайдеггера філософія К. Ясперса є більш доступною для розуміння. Її головна мета – допомагати кожній людині усвідомити сенс власного життя шляхом осягнення екзистенціальних підвалин само-буття і таким чином реалізувати справжню сутність, своє людське покликання. Людську ситуацію К. Ясперс розглядає в трьох площинах буття: як «буття-в-світі», або предметне буття, що орієнтує людину в світі зовнішніх часово-просторових речей; як «екзистенціальність», або індивідуальну людську самість, котра ніколи не перетворюється на об'єкт; як «трансценденцію» – вищий рівень, що сягає Бога і залишається недосяжним для «екзистенціальності», людського мислення. К. Ясперс вважає, що

екзистенціальність не фіксується усталеними формами буття людини і тому може бути предметом філософського сприймання, а не об'єктом наукового пізнання. Найбільш напружено і вагомо для людини екзистенціальність виявляється в так званих граничних ситуаціях – перед лицем смерті, у переживаннях страху, вини, турботи, страждань тощо. В граничній ситуації стає неістотним усе те, що заповнювало людське життя в її повсякденності – індивід безпосередньо відкриває свою сутність як кінцеву екзистенціальність. Важливо звернути увагу на те, що К. Ясперс наділяє *екзистенціальність* такою характеристикою, як *історичність,* котра випливає з конечності людини, а саме – з її смертності; з необхідності зв'язків з іншими людьми та всім «суспільно-історичним світом»; нарешті, із залежності людського пізнання від чуттєвого споглядання власного досвіду. На відміну від тварини, зазначає він, людина є такою істотою, яка не тільки існує, а й знає, що вона існує. Далі, тільки людина знає, що її існування обмежене у часі. *Зазначимо, що в екзистенціальній онтології акт усвідомлення людиною своєї конечності має ключове значення. Адже саме він надає актуальності питанням про сенс і призначення людського існування, а також про історію як форму нагромадження і передачі людських цінностей попередніх поколінь.* Треба підкреслити, що не другорядне місце надає К. Ясперс (як і вся філософія екзистенціалізму) такій екзистенціальній якості людини, як *свобода*. Вона – результат усвідомлення людиною невизначеності свого становища в світі, необхідності самій вирішувати проблеми свого існування. Свобода, на його думку, є прямим наслідком конечності людини, в ній – витоки наших дій й усвідомлення всього буття.

Таким чином, свобода у філософії К. Ясперса концептуально не існує як самоціль. Нею не можна володіти; людина її виявляє тоді, коли, прагнучи реалізувати себе, робить свій вибір. Але свобода стає продуктивною лише тоді, коли людина долає свою екзистенціальну самотність. Людське буття у філософії Ясперса існує як «буття-з-іншими». Ізольоване само-буття не може скористатися своєю свободою, перебуває у стані можливості і як таке врешті-решт розчиняється в ніщо. Осмислення філософії К. Ясперса передбачає знайомство з його *концепцією комунікації*. Адже саме ця концепція репрезентує специфіку екзистенціальної філософії мислителя. Треба мати на увазі, по-перше, що вихідною тезою концепції комунікації є парадигма: «екзистенціальне осягає себе лише спільно з іншим екзистенціальним». Це принципово важливо, оскільки, екзистенціальне може виявите себе лише через спілкування. По-друге, треба мати на увазі, що комунікація у філософії Ясперса існує двох типів: екзистенціальна і масова. Звертаючись до літератури, необхідно проаналізувати ці типи комунікації. Важливо мати на увазі той глибокий висновок до якого приходить філософ. Він обґрунтовує, що кардинальні всеохоплюючі досягнення технологічного розуму в XX ст. практично утворили «іншу природу», універсальний штучний світ, в якому приречене перебувати людське буття. Характерну для сучасної епохи кризу духовності К. Ясперс пов'язує з розпадом традиційних цінностей і передусім із занепадом релігійної віри. В минулі епохи релігія була повсякденною духовною атмосферою людського життя, надаючи останньому стабільності й визначеності. В наш час, коли релігія стала предметом свободи совісті, дотримання її догматів,

зокрема християнських, втратило масовий характер. Панівний технічний етос не сприяє формуванню релігійного світогляду, способу життя. Крах релігійних переконань мав наслідком появу різних концепцій невіри (нігілізму) та псевдо віри (вчень, котрі обіцяють спасіння людства, побудову раю на Землі). Всі вони, на думку К. Ясперса, є формами ідеологічного мислення і як такі роз'єднують людей, унеможливлюючи справжню комунікацію між ними. Тому на місце релігії та її ідеологічних замінників він пропанує свій варіант віри – *філософську віру*, звернуту до душі людини, до умов її справжнього само-буття. Як, в такому разі, К. Ясперс, розв'язує проблему віри та знання? На його думку, головна мета філософської віри вбачається в осягненні сенсу життя шляхом осмислення буття. З огляду на те, що людина як суб'єкт ніколи не є завершеною, то й філософська віра не може посилатися на себе як на віру в останній інстанції. Філософська віра є віра людини в свої можливості, в ній дихає її свобода.

Яскравим представником французького екзистенціалізму постає **Жан Поль Сартр (1905-1980).** Програмною працею Ж.-П. Сартра є книга «Буття і ніщо» (1943). Щодо осмислення Буття, Жан Поль Сартр використовує три поняття «буття-в-собі», «буття-для-себе» і «буття-для-іншого». За допомогою цих понять він описує не буття взагалі, а *індивідуальне неповторне існування*. Це стає можливим через подолання настанови, що філософське пізнання є цінним само по собі, і звернення до людини як до реальності, яка має значення не тільки в акті пізнання, а й за його межами. «Буття-в-собі» трактується Сартром як початковий, перед-особистісний стан людини. Вихід за його межі в самосвідомість визначається як «буття-для-себе». Але вищий свій прояв людське існування дістає в «бутті-для-іншого» – як у відношенні до іншої людини, так і до себе. У «бутті-для-іншого» відбувається не лише самопізнавальна, а й буттєва зміна людиною самої себе. Це вихід у новий проект свого існування. Тут людину очікують конфлікти, і вона повинна бути готова до них, – вважає Сартр. Але лише через конфлікт із самою собою як Іншим і конфлікт з Іншим із зовнішнього світу людина може знайти істинність свого існування, знайти свій сенс існування. Проблема сенсу буття, вибору, свободи, відповідальності є центральною тематикою екзистенціалізму Ж.-П. Сарта. Щоб уявити як вирішує їх філософ необхідно проаналізувати його працю «Екзистенціалізм – це гуманізм». Зверніть увагу на те, що за Сартром, свідомість є «ніщо» (заперечення, запитання тощо), тим самим воно виступає як визначальна (онтологічна) характеристика людського буття. Цю можливість людини привносити в світ «ніщо» Сартр назвав «свободою», яка відповідно набуває того самого «онтологічного» статусу. Свобода не є властивістю, яка поряд з іншими належала б до сутності людського буття, оскільки «нема різниці між буттям людини та її «свободо-буттям». *Свобода – це вибір самого себе, свого проекту і відповідальність за здійснений вибір*. Людина, на думку Сартра, абсолютно вільна. Визнати залежність (детермінацію) її вчинків від природи, Бога, суспільства – значить замахнутись на її свободу, на специфіку її екзистенції, звести її до стану речі. В будь якій ситуації існує вибір, у кожному випадку людина може вибирати смерть, і в цьому вияв її свободи. Але, вибравши життя, вона повинна нести всю відповідальність, яка випливає з цього вибору. Сартра мало цікавлять соціально-

політичні свободи. Головну увагу він приділяє ***екзистенціальній свободі***. На екзистенціальному рівні, на його думку, вільний навіть раб, ніхто не в силі знищить можливості його вибору. Слід зазначити, що звичайні поняття набувають в екзистенціалізмі зовсім іншого значення, ніж у попередніх філософських системах. Поняття «вибір» у цій системі відношень означає не вибір між кращим і гіршим, або ж між рівнозначними цінностями на основі раціонального розрахунку, а дещо імпульсивно-природне. Це – «прислуховування» до поклику «екзистенції». До того ж, вибір здійснюється без врахування зовнішніх обставин. Звичайно, людина, котра перебуває в якійсь ситуації, відчуває певні вимоги, що йдуть від дійсності. Проте, за Сартром, ці вимоги лише затуляють те, що є основним в людині, а саме: право вибору. Зверніть увагу на той факт, що абсолютизація свободи Сартром поставила під сумнів моральні цінності як соціальні регулятори відносин між людьми. Якщо свобода конкретної особистості – це щось абсолютне і позитивне як вияв її екзистенції, то все, що її обмежує набуває негативного значення. Прийняти зовнішню моральну норму означає підвести унікальне існування конкретної особистості під всезагальний закон, що рівноцінно втрати екзистенції. Таким чином, виникає питання: які цінності людина повинна вибирати, щоб оставатися Людиною? Якщо для християнських екзистенціалістів, які виходили з існування Бога, цієї проблеми не існувало, то для атеїстичного екзистенціалізму Сартра вона була дуже гострою. Щоб уникнути цього протиставлення, філософ оголошує, що людина сама є джерелом, критерієм і метою цінностей. Вона їх творить і вибирає поміж ними. У виборі моральних цінностей людині ні на що опертись – ні на природу, ні на Бога. Вона приречена діяти на свій «страх» і «ризик». Звідси відчуття тривоги і відчаю. Людина самотня, покинута в світі, тривога і відчай – це плата за свободу. «Ми є свобода, яка вибирає, – наголошує Сартр, – але ми не вибираємо бути вільними; ми засуджені до свободи» (Ж.-П. Сартр: «Екзистенціалізм – це гуманізм»). Але така тотальна свобода вимагає такої ж тотальної відповідальності. Будучи засудженою до свободи, людина несе тягар світу на своїх плечах. Відзначимо, що у праці Сартра «Екзистенціалізм – це гуманізм», існує досить оригінальне обґрунтування гуманістичного характеру справжньої «екзистенції». Гуманізм тут полягає в тому, що оскільки людина безперервно трансцендує, виходить за межи самої себе (так званий феномен інтенційної спрямованості), то людська суб’єктивність є суттєвою характеристикою перебування людини в світі. Це –нагадування людині, що смисл світу проходить через неї, що вона відповідальна за все, що відбувається навколо неї.

Отже проблема полягає лише в тому, щоб у людини було «чисте сумління» під час вибору. Вибір має здійснюватися не на основі раціонального розрахунку, під тиском обставин, чи попередньо визначених правил, а через визнання того, що кожен індивід є творцем людських цінностей і що його первісна («онтологічна») свобода є основою усіх цінностей. Людина, яка вільно проектує себе в майбутнє, прагне досягти цілком певної «позитивної» мети. Але, водночас, досягаючи її, вона одразу вибирає нову мету, досягнення якої приводить до нового вибору. Таким чином, людський вибір і свобода вказують на людське прагнення досягти «тотальності» – «синтезу» «в-собі і для-себе» буття, тобто прагнення стати буттям,

яке б одночасно було й обґрунтуванням свого буття. Це, по суті, прагнення стати Абсолютом – Богом, але це – принципово нереалізований, нездійсненний у реальності проект.

Проблеми знання та мови у сучасній філософії

Герменевтика (від грец. «hermeneuo» – роз'яснюю) – *напрям у сучасній західній філософії, основу якого складають мистецтво тлумачення текстів та вчення (теорія) про методи такого тлумачення.* Герменевтика ставить собі за мету виявлення глибинного смислу (змісту) тексту, відштовхуючись від його об'єктивних (значення слів) та суб'єктивних (наміри авторів) складових. Основи герменевтики як загальної філософської теорії тлумачення текстів були закладені ще у XIX ст. Ф. Шлейєрмахером (1768-1834) та В. Дільтеєм (1833-1911) – німецькими мислителями. На думку Шлейєрмахера, герменевтика потрібна для глибокого проникнення у текст (для «занурення» у текст), щоб зрозуміти його «краще, ніж сам автор». Дільтей розглядає герменевтику як спеціальний метод «наук про дух» (на відміну від наук про природу), що повинен забезпечити реконструкцію культур попередніх часів, «оживлення» їхнього духу. Крім того, герменевтика повинна давати «розуміння» соціальних подій, виходячи із суб'єктивних намірів самих діячів (на відміну від абстрактного «пояснення» подій, що їх дає природознавство та створені за його подобою соціальні науки).

У XX ст. герменевтика, під впливом феноменології, поступово перетворюється в одну із провідних методологічних концепцій в сучасній філософській думці. Вище вже було сказано, що феноменологія розглядає предмет (об'єкт) та його усвідомлення (суб'єктивний образ) у єдності, як невід'ємне одне від одного (бо «немає об'єкту без суб'єкту»). Первинною реальністю феноменологія вважає «життєвий світ», у якому ще не відбулося розчленування на об'єкт та суб'єкт, щоб з одного боку опинилася природа, чи матерія, а з другого – свідомість, мислення, дух. Ця первинна реальність («життєвий світ»), за феноменологією, є своєрідним «полем смислів», чи «полем значень». Якщо так, то постає питання про тлумачення цих смислів (значень), а це вже – справа герменевтики.

Найбільш відомими філософами – герменевтами сучасності є **Ганс Георг Гадамер (1900-2002)** – німецький мислитель, та **Поль Рікьор (1913-2005)** – французький мислитель. Для Гадамера герменевтика є не тільки метод філософії, а й спосіб буття самої людини, завдяки якому їй відкривається світ. Процес розуміння (тлумачення), що його має за мету герменевтика, йде, як пояснює Гадfмер, по так званому герменевтичному колу. У цьому колі часткове повинно роз'яснюватись, виходячи із цілого, а ціле – із часткового. Щоб просуватися цим герменевтичним колом нам на початку необхідно сформулювати такі судження, що їх можна було б, по-перше, спрямувати на змістовне ціле (Гадамер називає їх «проективні судження»), а по-друге, щоб вони були осмисленими та піддавалися подальшому виправленню. Ще одне основоположне поняття, що його розглядає Гадамер, – «подія (чи зустріч) передачі». Герменевтика – то є мистецтво тлумачення (інтерпретації) текстів, але той, хто тлумачить (інтерпретує) не може це робити як завгодно. Бо він є обмежений тим історичним горизонтом, що для нього складається у подіях передачі традиції, коли зустрічаються

(перехрещуються) минуле і сучасне. Ця зустріч із традицією, що йде від минулого, постає перед герменевтом (інтерпретатором) як діалог, який він повинен вести з традицією та її текстами, які, як за правило, претендують на позаісторичну істинність. Герменевт – інтерпретатор змушений перетлумачувати традицію, щоб зробити її актуальною у якості можливої відповіді на питання сучасності. Такий діалог з минулим («зустріч передачі») призводить до зміни історичного горизонту інтерпретатора. Але й сама традиція з її текстами набуває нового змісту, притім, тим більше, чим довша історична дистанція її від нас відділює.

Другий славетний герменевт – **Поль Рікьор** у своєї творчості зосередився на герменевтиці символу, тексту та дії. Щодо герменевтики символу, то П. Рікьор показує, що через символи, які є двосмисленними знаками, через прихований у них зміст, людина здатна відкривати все більш і більш широкі сфери буття. Як формулює П. Рікьор: «Символ примушує думати». Цим Рікьор хоче нам сказати, що символ відправляє наше мислення до такої дійсності (буття), що самостійно туди шлях не знайти. Символ – складне, багатозначне утворення. Рікьор вказує на три основні виміри символу: космічний, поетичний та такий, що своїм джерелом має позасвідомі психічні процеси (під час сну). Тлумачити символи важко. Але саме це й є однією із провідних задач сучасної герменевтики. Серед можливих способів (методів) інтерпретації символів Рікьор виділяє два – «герменевтику довіри» та «герменевтику підозри». Ці два способи є протилежними у своєму спрямуванні: «герменевтика довіри» націлена на відтворення втрачених смислів (йдеться, перш за все, про зміст релігійних символів); «герменевтика підозри», навпаки, націлена на викриття (на критику) символів, бо вважає їх масками, що спотворюють істинні бажання людини (тут йдеться про фрейдівський психоаналіз та його вчення про роль несвідомого у психічному житті людини). В останні роки П. Рікьор займається переважно герменевтикою тексту та дії. Текст та дія (остання може розглядатися як «квазітекст»), за Рікьором, містять у собі різні можливі способи розкриття світу (буття). І не зважаючи на те, що між різними способами можуть виникати конфлікти («конфлікти інтерпретації»), коли тлумачення тексту та дії виглядають як несумісні, інтерпретатор – герменевт повинен всі їх брати до уваги, бо саме через засвоєння несумісних інтерпретацій відбувається поглиблення у розумінні самого себе.

Філософія XX століття винятково різноманітна. Визначити її головні особливості не так легко, як це було стосовно більш ранніх епох. Проте серед визначальних її рис частіше називають некласичність. Цим намагаються підкреслити її істотну відмінність насамперед від німецької класичної філософії. Дійсно, багато філософських концепцій XX століття можна розглядати як реакцію на надмірну абстрактність, спекулятивність філософії Гегеля (особливо помітна ця реакція у таких філософів XIX в., як О. Конт (1798-1857), А. Шопенгауер (1813-1855), С. К’єркегор (1844-1900), Ф. Ніцше (1788-1860) й інш.). Звичайно, цим не вичерпується зміст поняття «некласичність». Так, до некласичних філософських концепцій не може бути застосоване так зване основне питання філософії, нехай навіть у тій дидактичній формі, про яку говорилося в попередній темі. Крім того, до кінця XIX століття в духовній культурі Європи наростає критика індустріальної

цивілізації, настає «переоцінка цінностей» (Ф. Ніцше) західноєвропейського суспільства, і насамперед цінностей раціоналізму, науки, прогресу. Усі частіше стали сумніватися у всесиллі науки, у загальній і найвищій цінності наукового знання. Це не могло не позначитися на переорієнтації філософської проблематики, ядром якої стає тепер питання про співвідношення філософії і науки. Якою мірою філософія повинна бути зв'язана з проблемами науки? Чи здатна вона, залишаючись на традиціях німецької класики, адекватно оцінити соціально-культурні проблеми, що встають, ігноруючи при цьому внесок науки? Або навпаки, наука, що бурхливо розвивається у XIX ст., цілком сама справиться з розв'язанням зростаючих соціально-культурних проблем без участі філософії?

Підсумовуючи питання теми, необхідно звернуть увагу на той факт, що проблема поєднання індивідуального вибору (з його начебто однозначно визначеною гуманістичною орієнтацією) з соціально детермінованим типом поведінки є однією з найскладніших, оскільки в «індустріальному суспільстві» соціально культивований тип поведінки досить сильно суперечив визначальним інтенційним актам індивіда. Існують концепції (дзен-буддизм Д. Судзукі) які бачать вихід у тому, щоб індивіди, які становлять певні соціальні групи, взяли на себе обов'язок очиститися від своєї погані і прокласти шлях до справжнього особистого досвіду, змінюючи тим самим і соціально зумовлені настанови. Однак, можна сказати, що до того часу, доки соціально-економічна структура суспільства формує соціальний характер, пристосований для виконання певного типу діяльності, питання про можливість гуманістичним чином трансформувати суспільства на основі індивідуального «просвітлення» уявляється нерозв'язаним.

Наскільки ми здатні осягнути основні проблеми XXI століття, настільки вони потребують ґрунтовного філософського аналізу. Людство чекає на філософське самовизначення епохи. І таке самовизначення і аналіз, безперечно, здійснюються сучасною філософією. XXI століття продовжує осмислювати основні загальні світоглядні філософські проблеми, але й вирізняється розглядом проблем, пов'язаних з розвитком науки і техніки. Безперечною перспективою, що викликає особливий інтерес сучасників, є розвиток природничих наук, зокрема, в контексті їх відношення з науками про людину, з тематикою досліджень людської свідомості. На передньому краю прогресу знаходиться в останні десятиліття розвиток інформатики та інформаційних технологій, проблеми і перспективи якого також стають предметом філософського аналізу. Традиційною але такою, що виходить на провідне місце в наукових і соціальних дискусіях нашого часу, є проблема співвідношення науки та релігії.

ТЕМА 9. Історія української філософії

Українська філософія зароджена у надрах особливої світоглядно-ментальної парадигми, що сформувалася у східних слов'ян і що вплинула на стиль філософствування. Нагадаємо, що під парадигмою розуміють модель, спосіб підстановки і вирішення проблеми. На характер філософствування справили свій вплив особливості ментальності народу. Під ментальністю розуміють прояви національної психології, народного буття, національного характеру, специфіку сприймання та оцінки життя і світу. Риси української ментальності, як вплинули на вітчизняну філософію: 1) антеїзм – любов до землі, сприймання її, насамперед, як матері-годувальниці; 2) кордоцентризм – перевага чуттєвого (серце) над розсудковим, раціональним; 3) індивідуалізм – сприймання свободи як сутності буття людини і відкидання будь-яких форм деспотії; 4) життєстверджуюче сприймання дійсності.

У розвитку української філософії можна виділити такі її періоди: 1) Києво-руський період; 2) період 15–17 ст. (виникла Києво-Могилянська академія); 3) класична філософія 18 ст. (Г. Сковорода); 4) період від діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (середина XIX ст. аж до нашого часу).

Українська філософія зароджується в Київській Русі і набуває свого якісного проблемного тематичного спрямування у зв'язку з прийняттям християнства, що й зумовило головні теми тогочасних філософських роздумів: 1) стверджується перевага душі над тілом і запроваджується ідея, що завдяки їй стає можливим спілкування людини з Божественною істиною. Осердям такого спілкування, єднальною ланкою між світом земним і світом небесним є серце; 2) розробляється образ святого. Святий – це посередник між світом земним і потойбічним, це той, хто спромігся подолати земні спокуси. Святість – це моральний ідеал поведінки, особлива життєва позиція жертвувати собою заради інших. Це утвердження царства небесного, Божественного тут, на землі; 3) обґрунтовується богоданість князівської влади та осмислюється розвиток людської історії як рух до царства свободи, тобто, до Бога. Видатною пам'яткою стало «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, де наголошується ідея рівності всіх людей й всіх народів, однаково покликаних Божою Благодаттю до спасіння.

У XV-XVI ст. в Україні поширюються ідеї ренесансного гуманізму, виникає книгодрукування, засновується Острозький науково-освітянський центр, відомі діячі якого С. Зезаній, М. Смотрицький, З. Копистенський, І. Вишенський виступають з гострими полемічними творами проти католицької експансії, за збереження національної самобутності українства, захищають принцип природної рівності всіх народів та їхню однакову здатність до безпосереднього спілкування з Богом. Значну роль у розвитку гуманістичних і реформаційних ідей відігравали братські школи, а також заснована у XVII ст. Києво-Могилянська Академія, де вперше почали читати філософію як окрему дисципліну. Одним із її вихованців був Г. Сковорода (1722-1794), з іменем якого пов'язана класична доба в українській філософії. Сковорода започаткував такий напрям в українській філософії як *філософія серця*, адже, на його думку, головним в людині є емоційно-вольова сутність її духу – серце. А відтак і філософія покликана не конструювати містичні

системи, а бути практичною, тобто – знаряддям розв'язання суспільно-практичних завдань, головним з яких є сприяти у досягненні щастя. Сковорода висунув концепцію трьох світів: 1) макрокосмос, це природа; 2) мікрокосмос, це людина, 3) світ символів, це духовне життя на основі Біблії. Він наділив кожен з цих світів внутрішньою духовною і зовнішньою матеріальною природою. Оте внутрішнє, духовне є дійсним Богом. Істина в людині є справді Бог, це її дух, свідомість, воля, світ переконань. Тому людина стає людиною лише осягнувши власну сутність – духовне. «Скрізь любов та віру людина пізнає себе» – твердить Сковорода, вважаючи, що саме любов та віра живлять душу, наповнюють її творчою енергією.

На початку XIX ст. філософія в Україні перебувала у занепаді. Пожвавлення її пов'язують із діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847 роки). Видатні його діячі М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Гулак, П. Куліш та інші оспівували свободу, ідеї соціальної рівності та політичної свободи, виступали за пробудження людської гідності.

Оригінальним був погляд *П. Куліша (1819-1897)* на внутрішню людину, уособленням єства якої він вважав її серце, що нерозривно пов'язує людину з її рідним краєм. Саме землеробська культура очищує землю від негіді, від всього зайвого і непотрібного – так виникає поняття «хуторянської філософії» як філософії єдиної з природою людини-хуторянина.

Мислителем європейського рівня, продовжувачем «філософії серця» був *П. Юркевич (1826–1874)*, який писав, що явища і події історії творяться в серці, яке є джерелом нового життя, нового руху. Отже, істина відкривається не тільки розумом, а також і серцем, яке пов'язано з вірою, що виступає більш могутнім чинник пізнання, аніж просто емпіричне мислення.

Цікаві ідеї щодо історичного процесу можна знайти у М. Драгоманова (1841-1895) – засновника українського соціалізму. І. Франко (1856-1916) одним із перших в європейській літературі всебічно розробляв тему праці, трудової моралі. Глибокий слід у світовій науці залишив В. Вернадський (1863-1945) – перший президент Української Академії наук. Його ідеї стимулювали формування біосферного мислення. Його вчення про ноосферу орієнтує на дбайливе ставлення до природи, на необхідність вироблення планетарного мислення, органічний зв'язок з досягненнями світової цивілізації. У другій половині XX ст. українськими філософами велись плідні розробки проблем людини, логіки і методології наукового пізнання, типології мислення.

Основні етапи розвитку філософської думки в Україні

Українська філософська думка розвивалась в тісному зв'язку з загальносвітовим філософським процесом, ніколи не випадала з контексту європейської культури, виступаючи її складовою частиною. В той же час вона органічно вписана в історію українського народу та його духовної культури. Оскільки ідеї філософії завжди найбільш глибоко виявляють душу народу, його духовний досвід, українська філософія постає концентрованою формою виразу *особливостей національного характеру та світосприйняття* українців, їх самоусвідомлення та ціннісних орієнтацій. Тому видатний дослідник історії української філософії Д. Чижевський в роботі «Нариси з історії філософії на Україні» в найбільш загальному вигляді дав

опис *рис національного характеру* українського народу, що відобразились у специфіці українського філософствування. Серед них він, зокрема, виділяє такі як *емоціоналізм та ліризм, сентименталізм та естетизм*, *неспокій та психічна рухливість*, *індивідуалізм та прагнення до свободи*; *релігійність*. При цьому він зазначає, що ці риси можуть мати як позитивні, так і негативні прояви.

Означені риси національного характеру та особливості світосприйняття українців позначились і на певних *особливостях* української філософії: тяжіння до *морально-етичної* проблематики, зверненість, передусім, до *вищих духовних цінностей*, до осмислення глибин душі людини, наявність суттєвого *релігійного* забарвлення. Хоча в українській філософії розроблялись також проблеми філософського матеріалізму, діалектики, теорії пізнання, проблеми соціальних перетворень, але найбільш яскраво специфічність української філософської традиції виражається в зосередженості на морально-етичній проблематиці, її *кордоцентризмі* (від лат. corde – серце). На всіх етапах розвитку української філософії – в Київській Русі, в XIV-XVI століттях, в творчості визначних представників Києво-Могилянської академії, а також в XIX-XX століттях – плідно розроблялись ці питання. Це дає підставу зупинитись, переважно на характеристиці тих філософів та їх поглядів, котрі зробили значний внесок в розробку кордоцентричної проблематики.

Перш за все, слід розглянути зародження цієї традиції *в рамках культури Київської Русі*. Вагомий вплив на розвиток Київської Русі мало хрещення Русі, яке залучило її до світової культури. Ця подія привела до того, що через Візантію в культуру давніх русичів входить антична філософія, християнська література. Проте християнські та античні автори були відомі лише вузькому колу суспільства, духовній еліті. Основна ж маса населення продовжувала вірити у традиційних язичницьких богів. Все це зумовило той факт, що філософія Київської Русі на перших етапах розвитку мала, перш за все, *просвітницький* характер, тому давньоруські автори писали свої твори не у формі наукових трактатів, а у вигляді *послань, проповідей, звертань* і т.п. Основною проблемою філософії цього періоду є *людина*, смисл її буття, розуміння людського щастя та шляхів його досягнення, співвідношення Бога і людини.

Для києво-руського «любомудрія» *характерні такі риси*:

– домінування *екзистенціальних* мотивів, гостро-*емоційне* переживання поточного моменту життя, *лірико-поетичне* сприйняття природи;

– своєрідний *антропоцентризм*: головним предметом філософствування виступає з’ясування сенсу існування людини;

– пріоритет «серця» над «головою» тобто *кордоцентризм* – органом збагнення істини тут виступає «серце».

Філософська думка періоду Київської Русі виражена в ряді *джерел*, таких як «Повість временних літ» (кін. X ст.), «Слово о полку Ігореві», «Ізборники Святослава» 1073 і 1076 рр., «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона (1051), який вперше розглядає проблему *смислу* людського життя, *свободи* людини у світі.

Однією з найяскравіших постатей серед діячів культури Київської Русі XII ст. є *Кирило єпископ Туровський*, який у своїх творах, зокрема, в «Притчі про людську душу» також звертається до *проблеми людини*. Він обґрунтовує позицію *християнського антропоцентризму*, котра полягає в тому, що кожна людина – праведник і грішник – є предметом Божої уваги. Бог відкриває істину людині, вказуючи їй шлях до обожнення, але при цьому *не позбавляє її свободи волі* у виборі між добром і злом. Душа є витоком Божого духу, життєвим началом людини, від неї витікають доброчинні вчинки. Але якщо душа підкоряється тілесному началу, то це веде людину на шлях гріха. Кирило Туровський чільне місце у пізнанні та житті людини відводить *серцю*, як осередку, що сполучає воєдино почуття, розум, волю і доброчинність людини. Лише завдяки серцю людина здатна приєднатися до сакрального, вищого світу. Ці ідеї Кирила Туровського мали *суттєвий вплив* на подальший розвиток всієї української філософії. В період *XIV-XVI* століть в результаті постійних руйнувань і насильства, в свідомості стало домінувати уявлення про *минущість матеріально-земних благ*. Поруч з образом *козака* – захисника Вітчизни – в народних думах виникає також образ «*героя духу*» – святого, котрий виявляє *стійкість перед лицем «тлінності» світського буття*. В українських землях поширюється *агіографічна література* (житія святих); центральний герой «житія» – святий, що бореться з дияволом, який його спокушає, і досягає святості. В агіографічній літературі виражається одна з найяскравіших рис української світоглядної ментальності – *екзистенціальна орієнтація на внутрішнє, на духовне життя людини* та поширюються також ідеї *ісіхазму* (грець. – спокій, німота) – безпосереднього ірраціонального єднання людини з богом шляхом *внутрішнього* самозаглиблення, очищення розуму.

Розробка екзистенціально-гуманістичних мотиві, проблем моральної філософії знаходить своє продовження в Києво-Могилянській академії, яка виникає на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря, які були об'єднані зусиллями митрополита Петра Могили у 1632 році. *Києво-Могилянська академія* – перший вищий навчальний заклад східних слов'ян. Тут вперше в Україні філософія починає викладатись окремо від теології, завершується становлення *професійної філософії* як складової частини цілісної української духовної культури. Більшість мислителів Академії тяжіли до *антропологічної проблематики*, що знайшло своє відображення в курсах *етики*, яка стає самостійною галуззю знань у вітчизняній філософській думці. Центральні проблема в цей період – проблема духовного світу людини, ідея громадянського гуманізму, в основу якої покладена теза про *загальне благо* як критерій всіх моральних оцінок. З цим пов'язаний інтерес до однієї з найбільш складних проблем – *проблеми свободи волі*, що передбачає *відповідальність* людини за власну долю і за свої вчинки, яку вона несе не тільки *перед Богом* у потойбічному світі, а й тут, на Землі – *перед собою та суспільством*. Було поставлено питання про *міру і можливість свободи* людини у межах природної необхідності.

Філософське вчення Григорія Сковороди

Гуманістичний мотив, тяжіння до розкриття внутрішнього духовного світу людини, кордоцентризм, що пронизують *усі* етапи розвитку української філософії,

знаходить свій найбільш яскравий вираз в філософії видатного вихованця Києво-Могилянської Академії **Григорія Сковороди (1722-1794)**. Маючи високу філософську освіту, він створиввласну, цілісну і багато в чому оригінальну філософську концепцію, сповнену духовних прагнень, відроджуючи традиції давньоруського філософствування, спрямованого на органічне поєднання життя та філософської мудрості. Головна проблема його філософії – *проблема людини*. Його філософія *практична*, оскільки він цікавиться, перш за все, моральною проблематикою. Своє завдання Сковорода вбачає в тому, щоб донести до простих людей істинні уявлення про світ, про людину, її щастя і шляхи його досягнення. Тому усі твори Сковороди написані у художній формі: у вигляді віршів, діалогів і байок.

Основними положеннями філософської системи Сковороди є вчення про *дві натури* та *три світи*. Все існуюче, на думку Сковороди розділяється на три специфічні види буття (світи):

– один величезний, безкінечний – *Макрокосм*, Всесвіт;

– другий малий, людський – *Мікрокосм*, який зосереджує в собі усі особливості Макрокосма;

– третій – *символічний*, «символічна реальність» – Біблія. Призначення світу символів – пізнання невидимої природи – Бога. Через цей світ Бог являється людині. За словесними знаками, які мають тілесну природу, треба вміти побачити втаємничений духовний зміст.

Кожний із трьох світів складається з *двох* натур: *видимої*, чуттєвої, але не справжньої і не першої за суттю – створеного світу – і *невидимої*, духовної, вічної та чистої, а тому справжньої основи будь-чого, тобто Бога. Вони нерозривно пов'язані між собою, хоча мають неоднакове значення. Невидима натура – Бог – визначає *сутність* усього сущого, є рушійною силою і основою усіх речей. Натура видима є немов би *тінню*, що нерозривно пов'язана з тим, відбиттям чого вона є. У знаходженні невидимої натури через видиму полягає, згідно Сковороді, основна проблема людського існування. На противагу Просвітництву і раціоналізму XVIII ст. Григорій Сковорода створив свою «*філософію серця*», звертаючи увагу на *обмеженість розуму*, його схематизм та однобокість у пізнанні світу, неможливість збагнути живий зв'язок людини зі світом і головне – саму людину. Він вважав, що головне в людині – не стільки її «теоретичні» пізнавальні можливості, скільки *емоційно-вольове єство її духу* – серце, з якого виростає і думка, і прагнення, і світовідчування. «Вищу істину», вважав Сковорода, можна пізнати не розумом, а *серцем*, душею у щирому, відвертому спілкуванні з іншими людьми.

Таким чином, Сковорода розробляє *вчення про серце як основне знаряддя пізнання*. Пізнаючи себе, людина, в першу чергу, пізнає своє серце, яке є, таким чином, органом самопізнання та самовдосконалення. І кожна людина має своє серце, свій духовний світ, в якому виражена її істинність. Воно є осередком духовного життя в людині, саме воно єднає раціональні й почуттєві складники світу людини, а також *гармонізує знання та віру*, що дає опору людині в плинному і непевному світі. Людина у власному серці повинна знайти останній критерій,

основу пізнання і життя. Більше їх ніде шукати. Сковорода ототожнював серце з душею як рушійною силою людини. Керуючись «чистим серцем», людина може творити власне буття через *здійснення свободи* вибору між добром та злом.

Розробляючи свою філософську антропологію, Григорій Сковорода велику увагу приділяє розумінню *людського щастя* та загальних засад моральності. Зміст буття людини не може бути нічим іншим як «пошуком себе», пошуком щастя, досягнення якого залежить тільки від самої людини. Усі люди створені для щастя, але не всі отримують його. Сковорода *спростував примарне розуміння щастя*, що вбачається в опануванні речами світу. Люди шукають спокою і миру самими немирними засобами, в зовнішньому світі. Ті, хто задовольнився багатством, почестями, владою та іншими зовнішніми атрибутами земного існування, отримують не щастя, а його привид. Прагнення до чинів, багатства є джерелом нещастя, духовного занепокоєння і незадоволеності людей. *Справжнє щастя незалежне від зовнішніх факторів життя*: «Не ищи щастя за морем…, не странствуй по планетам, не волочись за дворцами». Насправді його треба шукати *усередині* людини. Досягти щастя можна лише через моральне самовдосконалення кожної людини, через пізнання Бога. Щастя не приходить саме. Для усвідомлення його необхідно оволодіти вищою з усіх наук – *філософією, яка і є наукою про людину, про людське щастя*, вона дає «життя духу нашому, шляхетність серцю, світло думкам». «Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія», – стверджував Сковорода. Досягти щастя означає досягти *душевного спокою*. Про це йдеться у діалозі «Разговор пяти путников о истинном счастіи в жизни». Щастя полягає у відповідності власній природі, в творчості, в праці над *самовизначенням* в житті. Людське щастя втілюється не тільки в духовних шуканнях, не тільки у сердечній радості, а й у *праці*, яка приносить внутрішнє задоволення, душевну гармонію, є обов'язковою умовою самореалізації людини. Сенс буття він бачив у праці, а істинне щастя – у *вільній праці за покликанням*, у «сродній праці». Цю концепцію Сковорода виклав у роботі «Алфавіт, або буквар світу». Досягти щастя можна, пізнавши свою власну природу. *Поглянь у себе, тобто пізнай себе* – головна вимога філософії Сковороди. У кожну людину Бог вкладає «тайний закон сродности» – призначений тільки для неї, персональнийшлях до щастя та душевного спокою, котрий полягає у праці, що найбільшою мірою відповідає її природним нахилам, здібностям. Структурним принципом філософії Сковороди є *діалог*. Майже все своє життя Сковорода подорожував по світу, і скрізь, де б він не був, доносив до людей своє одухотворене вчення, розмовляючи з ними простою доступною їм мовою. Мандрівного філософа Сковороду по праву вважають *«українським Сократом»* за його невтомну подвижницьку просвітницьку діяльність, головною метою якої було залучення людей до філософії, допомога кожному у його духовному народженні. Порівняння Сковороди з Сократом є доречним ще й тому, що Григорій Савич і у своєму повсякденному житті завжди твердо дотримувався своїх переконань, демонстрував їх істинність та дієвість на своєму *власному досвіді*. Протягом свого життя Сковорода поступово позбавлявся всього, що могло поневолити його дух, волю до постійного самовдосконалення, вів мандрівне життя, рішуче відмовляючись від

будь-яких офіційних посад. Це знайшло відображення в епітафії: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Сковорода – засновник української класичної філософської традиції, – мав величезний вплив на подальший розвиток української філософії. Його можна вважати також попередником європейського *інтуїтивізму* та *екзистенціалізму*.

Філософія П. Юркевича

Кордоцентричні та екзистенціальні мотиви знайшли своє втілення також у філософських поглядах **Памфіла Юркевича (1826-1874)**, який був – поруч з В. Карповим, О. Новицьким, Й. Михневичем, С. Гогоцьким – представником *Київської релігійно-філософської школи* середини XIX століття. Центральною у цій школи стала проблема *співвідношення віри* і *знання*, питання про місце і роль філософії в духовному житті. Прагнучи поєднати ідеї просвітництва і романтизму, київські філософи відзначали, що *не слід абсолютизувати роль розуму* в духовній діяльності людини і акцентують увагу на великому значенні *почуттів, людських переживань*. Вони протистояли *панлогізму і панраціоналізму,* які утвердилися на початку XIX ст. в європейській філософській думці. Ці течії намагалися все духовне життя людини звести до *логічного мислення* як основи усіх духовних здібностей людини. Юркевич, котрий, як мислитель, сформувався на «філософії серця» Сковороди і увібрав найістотніші риси української духовності, протистоїть такій позиції, вважаючи її однобічною і помилковою. Саме на критиці раціоналістичної тенденції у європейській філософії, релігії та моралі і створює він свою систему, яку називає «*філософією серця*». У своїх роботах, зокрема в праці «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого» П. Юркевич розглядає серце трояко: як центр людської тілесної організації; як центр духовної діяльності людини; як осередок морального життя людини. Коли б наше духовне життя обмежувалося лише мисленням, зауважує Юркевич, то світ здавався б нам впорядкованим, але неживим, він був би для нас якоюсь математичною величиною, а не природою і людиною у всьому їх багатстві. Людину в її моральній і духовній свободі неможливо пояснити, виходячи із наукових законів, бо вона є неповторною, унікальною особою. Тому, вважає Юркевич, *не в розумі, а у серці* «людини міститься джерело для таких явищ, які виявляють себе в особливостях, що не випливають із жодного загального поняття або закону». Саме серце є зосередженням усіх дій душі, освітлює й забарвлює дійсність, воно визначає обрії життєвого світу людини. *Не розум, а серце є джерелом морального діяння*. Розум, голова керує, диригує нашим життям, але *породжує* його наше серце. Однак це не свідчить про те, нібито Юркевич відкидає чи ігнорує значимість наукового, раціонального знання в житті людини. У практичному повсякденному житті таке знання є абсолютно необхідним длья життєдіяльності людини й суспільства. Але ним не можна вичерпати все цілісне життя людини, його ціннісно-смислові засади, її духовність. Юркевич дотримується думки, що людина, яка не розуміє власне серце, не вміє бачити і слухати себе саму – така людина дивиться на світ чужими очима. І лише те знання, яке торкнулося нашого серця, залишається в ньому назавжди, лише це знання крізь час буде хвилювати нас, не полишаючи у спокої. На відміну від І. Канта, згідно з яким поведінка людини має визначатися

холодним усвідомленням обов'язку, Юркевич розробляє *філософію особистої відповідальності* кожної людини за своє майбутнє, філософію морального подвигу. Ці ідеї про зв'язок моральної поведінки з людською долею є вельми співзвучними вимогам нашого часу.

Таким чином, у світогляді Юркевича, в його «філософії серця» виявляється характерне для української духовності усвідомлення неповноти й недостатності виключно раціоналістичного погляду на людину і світ людського буття. В його вченні продовжується традиція української класичної філософії, започаткована ще Іларіоном, К. Туровським, згідно з якою *серце є витоком всього людського життя.* Стійка *екзистенціально-кордоцентрична* світоглядна домінанта, що сформувалась і на протязі тривалого часу розвивалась в українській філософії, поширювалась також через літературу в особі геніальних діячів української духовності – М. Гоголя, Т. Шевченка, Л. Українки, М. Коцюбинського.

І в сучасну епоху українська філософія продовжує цю традицію. Починаючи з 60-х років XX століття, центром розвитку філософських досліджень в Україні стає Київський державний університет ім. Т. Шевченка та Інститут філософії. Великий внесок в розвиток філософської думки зробили Б. Кримський, П. Копнін, В. Шинкарук, І. Бичко, М. Попович, зосередивши увагу на дослідженні *світоглядної проблематики*.

ТЕМА 10. Онтологія. Біологічні основи буття

Проблема буття – одна з перших проблем, артикульованих у філософії, тож онтологія є історично першою філософською парадигмою. В античній філософії докласичної доби проблема буття здебільшого тематизувалася як проблема архе, первоначала світу. Так само закладається наріжне онтологічне протистояння матеріалізму та ідеалізму. Поняття «буття» дуже часто фігурує в повсякденному мовленні. На цій підставі можна зробити висновок: все, про що ми ведемо мову, ми підводимо під буття чи небуття, тобто визначаємо його онтологічний статус. Крім цього прихованого, певною мірою неусвідомленого вжитку, про буття ведуть мову, розмірковуючи про світ як буття, життя як буття («життя-буття»), смерть як небуття. Філософія, на відміну від буденної свідомості, порушує проблему буття свідомо, намагається з'ясувати смисл, який людська культура вкладає в це поняття. Вчення про буття має назву онтологія. Даний термін вживається у філософії з XVII ст., хоч сама проблема буття розглядалася ще з часів Парменіда.

Тема присвячена онтології як філософському вченню про буття, її опанування передбачає осягнення історико-філософської логіки дослідження онтологічної проблематики, основних підходів до її витлумачення, а також специфічного категоріального апарату. Отже, сьогодні ми виносимо на обговорення філософський аналіз проблем буття.

Буття – це центральне поняття у більшості філософських систем, що стосується позначення всього існуючого і саме зі спроби збагнути буття та визначити його першооснову власне і зародилась філософія. Галузь філософії, яка досліджує проблеми буття, називається **онтологією**. Поняття «буття» означає все те, що колинебудь існувало у минулому, існує зараз (наявне буття) і що має внутрішній потенціал до реалізації у майбутньому. ***Основні структурні форми буття***: 1) буття речей і станів природи – живої та неживої; 2) буття суспільства; 3) буття людини; 4) буття духовного (ідей, знань, вірувань, цінностей). Спостерігаючи різноманітність буття, люди з давніх-давен намагалися з'ясувати: «А що ж лежить в основі розмаїття речей та явищ?». Пошуки такої першооснови єдності буття, яка для власного існування не потребує ніякої зовнішньої причини і яка сама виступає причиною усіх змін та станів буття, призвели до появи поняття ***субстанція***.

В історії філософії по різному визначалася ***субстанція світу***: природні стихії (земля, вода, вогонь, повітря); число у Піфагора, атом у Демокріта, монада у Лейбніца; матерія. Люди завжди цікавились питанням, що набуло в філософії форму проблеми буття: «що є буття?», «яке воно є?», «чому воно є?». Це питання є вічним, глобальним у своєму загальному вигляді і невичерпаним у деталях. Щодо вирішення цього питання склалися такі підходи: 1) торкається життя і смерті людини, адже для людини природно сприймати твердження: «Бути – це жити». Також природно з цього випливає наступне питання: «А що буде зі мною після смерті?», тобто, чи настане разом зі смертю небуття? Щоб подолати таке можливе небуття були запропоновані різні *есхатологічні вчення*. **Есхатологія** – це вчення про кінцеві долі світу, про Страшний суд і воскресіння, про винагороду праведників і покарання грішників; стосується визначення сутності природи буття, тобто чи є буття сталим, незмінним або ж воно є змінюваним скороминучим,

рухомим. Вже в Давній Греції на це питання були дані дві протилежні відповіді: 1) Парменід доводив що буття є незмінним і сталим; 2) Геракліт вважав, що сутність буття полягає у його вічному становленні, в постійній змінюваності. Щойно наведені відповіді за своїм змістом характеризують ***метафізичний і діалектичний погляди на сутність буття***. Починаючи з Платона, мислителі дійшли висновку, що існує буття не лише матеріальне, але й також ідеальне. Матеріальне буття є чуттєво сприйнятним, в той час як ідеальне є лише розумовоосяжним; постає у зв'язку з тим, з яких компонентів складене все існуюче. Розмірковуючи над цими питаннями, філософи запропонували такі поняття, як *природа, простір, ціле і частка* та інші. Великим досягненням сучасної науки та філософії є ідея єдності світу, що підтверджує цілісність його буття, взаємозалежність усіх його форм. У наш час наука і філософія наголошують на необхідності збереження біологічних основ буття. У зв'язку із загостренням глобальної екологічної кризи стає більш зрозумілими залежність буття людини від буття природи і навпаки.

Уперше поняття «матерія» з'являється у філософії Платона. Сьогодні це одна із ключових категорій природознавства і філософії. Сучасна фізика під поняттям «матерія» розуміє позначення деякої особливої точки поля. На відміну від природничих наук філософське розуміння матерії зводиться до позначення безлічі об'єктивної реальності в її різноманітних станах та проявах, що існує незалежно від людини і що може бути відображена її органами чуття. Матерія є абстрактним поняттям високого рівня, тому що охоплює собою усю реальність, існуючу незалежно від людини. Виділяють два види матерії: 1) фізична речовина у будь якому стані; 2) фізичне поле (гравітаційне, ядерне, магнітне). З погляду сучасної *матеріалістичної філософії*, матерія є несотворимою, вона є незнищуваною безслідно, безкінечною у просторі і часі, причиною для власного існування і для усіх змін в об'єктивній реальності. Всі речі, об'єкти, властивості, відношення в світі є проявами матерії, яка рухається, і тому увесь світ, що нас оточує, являє собою єдиний матеріальний світ. З цього випливає важливий висновок: все те, що може бути відкрито у майбутньому стосовно об'єктивної реальності, підпадає під поняття матерія. Тому дане поняття носить принципово відкритий характер. З погляду *ідеалістичної філософії,* матерія є вторинним началом, яке походить від духовної першооснови. В релігії Бог як духовний абсолют вважається єдиним істинним буттям, в той час як природа, людина не мають самостійної онтологічної реальності, тобто вони створені і отримали буття від духовного первоначала

Серед властивостей матерії є такі, без яких вона не може існувати. Їх називають *атрибутами*. До числа атрибутів традиційно включають *рух, простір і час*. Рух є спосіб існування світу і, в тому числі, – матерії. Рух має абсолютний характер. Він є, з погляду матеріалізму, несотворимим, незнищуванним, невід'ємним від матерії і від простору та часу. Такий погляд на характеристики руху випливає із здобутків сучасної науки, зокрема, фізики. Всезагальними формами існування матерії є простір і час. Ці категорії є абстрактними визначеннями структурної організованості і змінюваності буття. Будь-який матеріальний предмет має своє місце серед інших, характеризується своєю формою, і тому простором називають порядок розташування водночас декількох співіснуючих об'єктів. Послідовність

існування об’єктів, явищ, які змінюють одне одного називається часом. Матерія не існує поза цих своїх всезагальних форм і лише під час процедури наукового абстрагування людина відрізняє простір, час від матеріального об’єкта чи системи.

Філософи та науковці завжди прагнули з’ясувати природу простору і часу і тому склалися дві концепції: 1) субстанційна – її представники Платон, Демокріт, Ньютон вважали, що простір і час існують самі по собі, як щось зовнішнє стосовно матеріальних об’єктів світу; 2) реляційна – її представники Арістотель, Декарт, Лейбніц вважали, що простір і час як такі існують залежно від конкретних матеріальних систем і є їхніми властивостями. Сучасна фізика підтвердила правоту реляційної концепції. Згідно з теорією відносності Ейнштейна, властивості простору і часу визначаються розподілом в них гравітаційних мас. Це означає, що простір і час пов’язані з рухом і між собою; вони є невід’ємними властивостями конкретних матеріальних систем та об’єктів. *Єдність просторово-часових характеристик світу називається просторово-часовим континуумом.* Окрім астрономічного, фізичного змісту понять «простір» і «час» також застосовують інші смислові значення. Приміром, аналізуючи час, виділяють: *біологічний*, що вказує на специфіку перебігу часу в живих організмах. В основі його лежить сувора періодичність фізикохімічних процесів у клітинах. Деякі дослідники вважають, що природа біологічного часу обумовлена здатністю організмів сприймати циклічні коливання геофізичних чинників (добова і сезонна періодичність електричного і магнітного поля Землі, сонячної і космічної радіації тощо).

Особливість перебігу ***біологічного часу*** виразно проявляється у відмінностях між календарним віком людини і її біологічним віком; *психологічний*, що відображує в психіці системи часові відносини між подіями життєвого шляху, що охоплює оцінки одночасності, послідовності, тривалості, швидкості протікання різних подій життя, їх приналежності до сьогодення, зв’язаності з минули і майбутнім, переживання стислості і розтягнутості, переривчастості і безперервності, обмеженості і безмежності часу, усвідомлення віку, вікових етапів (дитинства, молодості, зрілості, старості), уявлення про ймовірну тривалість життя, про смерть і безсмертя тощо; *художньо-мистецький*, що *виступає як форма буття естетичної дійсності, як особливий спосіб пізнання світу*. Художній час є історично мінливим, носить системний характер, віддзеркалює авторську концепцію мистецько-літературного твору. І в той же час є неоднорідним, переривчатим, спрямованим на суб’єктивне сприйняття читачем, глядачем, слухачем; *історичний*, що постає як спосіб осмислення темпоральних властивостей і відносин реальності. Тобто, історичний час виступає як засіб відтворення, осмислення, упорядкування та організації минулого, як процесуально-динамічна властивість поточного соціально-історичного розвитку і як концептуальна матриця хронотопу суспільно-історичного процесу загалом.

Онтологія – це вчення про буття, розділ філософії, у якому з’ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого. Поняття «онтологія» не має однозначного тлумачення у філософії. і це не випадково. Воно складне, змістовне, багатогранне.

Онтологією називають ту частину філософії, яка з'ясовує основні, фундаментальні принципи буття, першопочатки всього сутнісного. Саме поняття «онтологія» в перекладі з грецької мови означає вчення про суще, сутнісне, найважливіше (онто – суще, сутнісне; логія – вчення). Це вчення про першооснови буття, про субстанцію, матерію, простір, час, рух, причинність тощо.

У західній філософії в поняття «онтологія» теж включають найзагальніші принципи буття, але вони розглядаються на рівні надчуттєвої, надраціональної інтуїції. Це так звана «трансцендентальна онтологія» Е. Гуссерля, «фундаментальна онтологія» М. Хайдеггера тощо. Найзагальніші принципи буття в такому розумінні з'ясовуються лише інтуїтивно, а не в процесі практичної, пізнавальної діяльності людини, взаємодії суб'єкта і об'єкта.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що зміст поняття «онтологія» становлять основи, витоки, першоначала всього, що існує, найзагальніші принципи буття світу, людини, суспільства. У понятті «онтологія» знаходить відображення та особливість цих основ, витоків та першоначал, що вони існують об'єктивно, тобто незалежно від людини і її свідомості.

Дієслово «бути» («не бути») в минулому, теперішньому, майбутньому часах, а також зв'язка «є» належать до числа найбільш уживаних слів у багатьох мовах («ist» – німецькій, «is» – англійській, «est» – у французькій мовах). Розглядаючи проблему буття, філософія виходить із того, що світ існує. Філософія фіксує не просто існування світу, а більш складний зв'язок всезагального характеру: предмети та явища світу. Вони разом з усіма їхніми властивостями, особливостями існують і тим самим об'єднуються з усім тим, що є, існує у світі. За допомогою категорії «буття» здійснюється інтеграція основних ідей, які виділяються в процесі осягнення світу «як цілого»: світ є, існує як безмежна та неминуща цілісність; природне і духовне, індивіди і суспільство існують у різних формах; їхнє різне за формою існування – передумова єдності світу; об'єктивна логіка існування та розвитку світу породжує сукупну реальну дійсність, яка наперед задана свідомості.

Усезагальні зв'язки буття проявляються через зв'язки між одиничними і загальними відношеннями предметів та явищ світу.

Цілісний світ – це всезагальна єдність, яка охоплює різноманітну конкретність і цілісність речей, процесів, станів, організмів, структур, систем, людських індивідів тощо. За традицією їх можна назвати сущими, а світ загалом – сущим. Кожне суще – унікальне, неповторне в його внутрішніх і зовнішніх умовах існування. Визначеність сущого характеризує місце і час його індивідуального буття. Умови цього буття ніколи не відтворюються знову і не залишаються незмінними.

Визнання унікальності кожного сущого особливо важливе для вчення про людину, воно націлене на визнання в кожній людині неповторної істоти. Разом із тим пізнання та практика потребують, щоб будь-яке одиничне явище знаходило своє місце в системі зв'язків, об'єднувалось у групи, узагальнювалось у всеосяжну цілісність. Визначаючи подібність умов, способів існування одиничних сущих, філософія об'єднує їх у різноманітні групи, яким притаманна загальність форм буття.

Особливості розуміння буття. Форми буття. Сутність поняття «буття»

Що означає поняття «буття»? Як відомо, особливістю філософії як науки є те, що вона дає найбільш узагальнене знання про те, що існує. Тож і філософське усвідомлення світу ґрунтується на узагальненому, абстрактному, теоретичному відображенні дійсності. Таке відображення здійснюється за допомогою найбільш загальних понять, категорій. Найзагальнішою категорією філософії (причому будь-якої за напрямом) є найдавніше поняття «буття».

Буття – філософська категорія, що позначає:

1) все те, що ми бачимо, що реально існує;

2) все те, що ми не бачимо, але воно є в дійсності (наприклад, радіо-хвилі, йонізуюче випромінювання, електричне поле, внутрішні зміни тощо);

3) все те, що є уявним, нереальним (наприклад, уявлення про ідеальне, міфологічні образи);

4) реальність, яка існує об'єктивно, незалежно від свідомості людини (природа, об'єктивні закони)

5) загальний спосіб існування людини, суспільства.

Виходячи з вищевикладеного, основними формами бутя є: буття речового, матеріального; буття суб'єктивного, ідеального; буття біологічного (живого); буття соціального (суспільного).

Матеріальне та ідеальне

Найбільш загальним, абстрактним відображенням дійсності в історико-філософському аспекті є також уявлення про матеріальне та ідеальне, про «світ речей» і «світ ідей».

Матеріальне – філософська категорія, яка дає уявлення про фундаментальну ознаку буття, а саме про його об'єктивне існування, незалежне від свідомості людини, її життєдіяльності (наприклад, природа, космос, речовина, закони розвитку тощо).

Ідеальне – це філософська категорія для позначення суб'єктивного, образного, нематеріального відображення дійсності в людській свідомості.

Ідеальне дає уявлення про суттєву відмінність між образом і об'єктом, який відображається. Ця відмінність полягає в тому, що образ, який відображає реально відчутні властивості об'єкта, сам цих властивостей не має, оскільки позбавлений будь-якої тілесності, матеріальності. Наприклад, звичайна вишня має смак, колір, форму, вагу, розмір (величину) тощо. Однак образ вишні, що ми уявляємо, цих властивостей не має. Образ вишні не має смаку, кольору, ваги, форми тощо. Він зовсім не має тілесності.Отже, образне, відображуване, ідеальне є суб'єктивною, духовною реальністю; образне, ідеальне існує лише в актах свідомості.

Категорія «ідеальне» має принаймні чотири значенняу філософії.

1 Ідеальне, що існує як результат інтелектуальної діяльності людини (літературні, музичні, наукові твори тощо).

2 Ідеальне як найдосконаліше, як ідеал (ідеал краси, суспільний ідеал, ідеальна форма).

3 Ідеальне як результат ідеалізації об'єкта в людській пізнавальній діяльності. Наприклад, «точка», «абсолютно тверде тіло», «ідеальний розчин» тощо. Таких

об’єктів у природі не існує. Бо що таке «точка»? «Точка» – це ідеальний об’єкт, який створений у результаті абстрагування від принципової неможливості побудувати цей об’єкт практично, бо вона не має ні висоти, ні ширини, ні довжини. У природі не існує «ідеального розчину», який не мав би певного об’єму і певної температури. «ідеальний розчин» – це ідеальна модель, створена уявою, коли не беруть до уваги саме ці конкретні ознаки – об’єм і температуру, щоб віднайти більш загальні, суттєві ознаки, притаманні всім розчинам. Це здійснюється в інтересах пізнання.

4 Ідеальне як об’єктивний феномен, незалежний від людини, її свідомості («абсолютний розум», «абсолютна ідея» у Гегеля, «вічні ідеї» у Платона тощо).

Серед основних форм буття розрізняють:

1) буття речей (тіл), процесів, яке, у свою чергу, поділяється на буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого; буття речей і процесів, вироблених людиною;

2) буття людини, яке поділяється на буття людини у світі речей і специфічне людське буття;

3) буття духовного (ідеального), яке існує як індивідуальне духовне та об’єктивне (позаіндивідуальне) духовне;

4) буття соціального, яке приділяється на індивідуальне (буття окремої людини в суспільстві та в історичному процесі) і суспільне буття.

Виділяючи головні сфери буття (природу, суспільство, свідомість), слід враховувати, що розмаїття явищ, подій, процесів, які входять у ці сфери, об’єднане певною загальною основою.Особливе місце в онтології посідає буття духовного та різноманітних форм його прояву. Дух, душа, духовне, духовність, свідомість, ідеальне-поняття, вживані в різних значеннях і смислах у міфології, релігії, філософії.

Міфологія ототожнює дух із дією сил природи: вітру, переміщення повітря, грому, блискавки тощо, а також життєвого подиху, початку нижчого і вищого життя.

Релігія терміном «дух» визначає душі людей, які мають розум, волю, могутність, надприродні сили Бога.

Філософський зміст поняття «дух» по-різному тлумачиться філософами, зокрема як притаманна людині здатність мислити, відчувати, виявляти вольові зусилля, цілепокладати та творчо діяти. Часто термін «дух» уживають як характеристику суспільних явищ: дух народу, нації, дух солідарності тощо.

Буття людини та його основні форми

Характеристика загальної категорії буття дає можливість виділити основні форми буття людини та його специфіку.Буття людини характеризується низкою особливостей. Людина-частина природи, як усе живе, підпорядковується її законам: проходить етапи виникнення, розвитку і загибелі, включаючись тим самим у діалектику буття і небуття. Людське тіло, як і всі речі природи, підпорядковане закону збереження речовини й енергії. ***Біологія людини*** – відносно самостійний світ, порушення якого таїть у собі шкідливі наслідки для нових поколінь, особливо якщо зміни пов’язані з порушенням екологічного балансу між

людиною і природою. Особливості буття людини не вичерпуються тим, що людина – природна істота. Людина-істота, яка має свідомість і здатна до людських форм спілкування. Наявність свідомості в людини якісно виділяє її серед інших високорозвинених тварин і надає її буттю нових особливостей.

По-перше, завдяки свідомості людина на основі предметно-практичної діяльності задовольняє свої потреби і таким чином взаємодіє з іншими формами буття.

По-друге, людина має не тільки свідомість узагалі, а й душу, що дозволяє їй усвідомлювати саму себе, свою історичність, свою неминучу смерть; діяльність душі створює умови для розуміння залежності й водночас відносної незалежності людини від зовнішнього середовища, забезпечує самостійність мислення, свободу. індивідуальний дух встановлює зв'язок людини зі світом інших буттєвих форм, усвідомлює їхню суть і через це піднімається над світом тварин і природи. Завдяки тілесно-духовній організації людина є особистістю, здатною до цілеспрямованої, планомірної діяльності, до творчості, до «самосвідомості» і формування самої себе, людина підноситься над природою як духовно-культурна істота. Її суть у тому, що відрізняє цільове від доцільного, корисне від приємного.Людина передусім суспільна істота, тому що не здатна стати людиною поза соціальним оточенням, у повній ізоляції від інших людей. Її життєдіяльність не може проходити нормально без використання знань, знарядь праці, досвіду, що здобуті і створені іншими людьми.

Процес соціалізації індивіда – необхідний атрибут життєдіяльності кожної людини, який триває протягом усього життя. Суспільна сутність людини виявляється і в тому, що вона залучена до реального історичного процесу і бере участь у суспільному житті: у колективній праці, соціальних реформах, страйках, війнах.

Буття суспільства – це частина матеріального світу, що відокремилася від природи, форма життєдіяльності людей, що історично розвивається. Буття суспільства – результат спільної діяльності великих груп людей на основі спільних інтересів і договору. Джерело розвитку суспільного буття складається з векторів різних сил: природних, власне соціальних і духовних. ***Соціальне буття*** – це реальність особливого роду, що не належить до інших форм буття, зокрема до психічних, індивідуальних аспектів людського існування. Виникає соціальне буття в результаті різноманітних взаємодій індивідів. Основою взаємодії індивідів є соціальна дія. Категорія вищого порядку – соціальні відносини, тобто стійкий зв'язок взаємно орієнтованих соціальних дій. Так, прикладами соціальних відносин можуть бути боротьба, ворожість, любов, конкуренція, обмін тощо. Саме в системі соціальних відносин реалізується соціальне буття індивіда.

Системотворчим фактором сучасного суспільства багато філософів уважають *інформацію* – нову соціальну реальність, де виробництво вже не розглядається як таке, що визначає суспільний устрій, і разом з тим змінюється концепція буття індивіда в суспільстві. Людина в межах нової суспільної якості вже не розглядається як насамперед людина економічна, діяльність якої і в соціальній сфері визначається вигодою, користю, інтересом. Виникає нова раціональність,

нові мотиваційні механізми, нові постматеріалістичні цінності, що не властиві системі виробництва. Таким чином, соціальне буття – складне, якісне, специфічне явище, що є органічною єдністю окремої людини і буття суспільства.

ТЕМА 11. Діалектика

Слово «діалектика» (від грец. dialektike – мистецтво вести бесіду) має багато спільного зі словом «діалог» (від грец. dialogos – розмова між двома або декількома особами). Спочатку діалектику розуміли як мистецтво вести дискусію, маючи на увазі дискусію, спрямовану на взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом протиборства думок, поглядів. Вважалося, що ***діалектик*** – це людина, яка вміє запитувати і відповідати. Потім стародавні мислителі помітили, що суперечність і мінливість мають місце не тільки в думках, а й у реальному бутті. Одним із першовідкривачів цього був *Геракліт із Ефеса*. Світ уявлявся йому в образі «живого вогню» або потоку річки, в яку неможливо «ввійти двічі». У рухомому світі з часом усе втрачає колишні риси, переходить у свою протилежність: вологе висихає, а сухе стає вологим, переходить одне в одне холодне і гаряче, живе і мертве. Уперше сам термін «діалектика» ввів Сократ для позначення мистецтва вести бесіду. Він практикував ведення вчених бесід про сенс загальних понять, сенс життя і т. д. Метою цих бесід був перехід від окремих випадків використання понять (справедливість, краса та ін.) до їх загальних визначень. Розвиваючи такий підхід, *учень Сократа Платон* представив *діалектику вже як метод аналізу і синтезу понять, як рух думки людини від багатоманітних конкретних їх значень до загальних понять – ідей, які виражають істинно суще*. Він обґрунтовував діалектичні висновки про те, що вищі роди сущого можуть мислитися тільки таким чином, що кожний із них є і не є, рівний собі самому і не рівний, тотожний собі і переходить у своє «інше». Тому буття містить суперечності: воно єдине і множинне, вічне і скороминуще, незмінне і мінливе, покоїться і рухається. Суперечність є необхідною умовою для спонукання душі до роздуму. Це мистецтво і є, за Платоном, мистецтвом діалектики. *У цих думках сформульовано основи діалектики в її сучасному розумінні.* Тому вважають, що історично першою формою діалектики є стихійна діалектика стародавніх філософів – наївна діалектика буття і пізнання без проникнення в сутність процесів. *В епоху Середньовіччя діалектика була витіснена метафізикою*, перетворилася на софістику і схоластику, які активно використовувалися панівними верствами для насадження і закріплення у свідомості людей релігійного світогляду. Повернення до діалектики з елементами метафізики було здійснено у філософії Нового часу (Декарт, Спіноза, Дідро та ін.). Проте найбільш ґрунтовно концепція діалектики була сформульована в німецькій класичній філософії ***Гегелем***. Її називають другою формою діалектики – ідеалістичною. Гегель уперше уявив світ як процес загального розвитку від нижчого до вищого, указав на джерело розвитку – боротьбу протилежностей, сформулював основні закони та категорії діалектики. Через взаємозв’язок категорій він сформулював сукупність закономірностей, що відображають універсальні зв’язки світу і пізнання. Заслуга Гегеля полягає перш за все у тому, що він у систематичній формі виклав діалектичне світобачення і відповідний йому діалектичний метод дослідження. *Він розробив діалектику як філософську науку, протилежну метафізичному способу мислення.* Проте діалектика Гегеля мала *ідеалістичний характер*. Моделлю гегелівської діалектики була не об’єктивна реальність, а її мислення, в якому вона відображалася.

Діалектика Гегеля суперечила даним природознавства, у межах якого були висунуті глибокі діалектичні ідеї: теорія розвитку стосовно геології (Лойель), еволюційні ідеї Ламарка, космологічні ідеї Канта, Лапласа та ін. Діалектика Гегеля створила передумови для виникнення наступної форми діалектики, в якій німецькі мислителі спробували зробити новий крок – поєднати матеріалізм із діалектичною логікою. Унаслідок цього у другій половині XIX ст. з'явилася третя історична форма діалектики, що було об'єктивно зумовлено розвитком наукового пізнання. До 40-х рр. XIX ст. були зроблені нові відкриття в різних галузях науки, що дали природничо-наукове обґрунтування діалектико-матеріалістичного погляду на природу. Серед них – відкриття закону збереження та перетворення енергії у фізиці, який обґрунтував взаємозв'язок багатоманітних форм руху матерії; створення клітинної теорії – у біології, що розкрила структурну єдність усієї живої природи (як рослинного, так і тваринного світу), а також еволюційна теорія Дарвіна, яка обґрунтувала ідею розвитку стосовно всієї живої природи. За цих умов *матеріалістична діалектика* виявилась формою філософського мислення, найбільш адекватною до науки, являючи собою аналог самої дійсності, тобто даючи змогу мислити і пізнавати її відповідно до неї самої. У створенні цієї форми діалектики істотну роль відіграло відкриття матеріалістичного розуміння історії, завдяки чому було здійснено синтез діалектики не тільки з матеріалізмом, а й із гуманізмом. Діалектика почала розглядатися не сама по собі, а *з точки зору розв'язання конкретно-історичних проблем людської життєдіяльності*. Останніми роками деякі дослідники, характеризуючи діалектику Гегеля і матеріалістичну діалектику як класичну, виділяють і четверту, *некласичну форму діалектики*. У сучасній західній філософії найбільш характерні елементи зазначеної форми діалектики виявляються у притаманному їй герменевтичному способі філософствування. Проте тут діалектичний метод застосовується передусім для виявлення сенсу за допомогою інтерпретації (Рікьор), а також для ситуативного аналізу об'єкта, що пізнається.

Відзначимо характерні особливості класичної діалектики.

По-перше, діалектика є таким способом розуміння світу, при якому дійсність осмислюється як така, що перебуває у взаємозв'язках, взаємозумовленості та постійній зміні. Проте слід пам'ятати, що діалектика є теорією не будь-яких змін, будь-якого руху, а тільки однієї форми змін – розвитку. Матеріалістична діалектика дає найглибшу, усебічну та найбагатшу за змістом теорію розвитку. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутрішні суперечності, які неминуче змушують його змінюватися, набирати нових форм, розвиватися.

По-друге, матеріалістична діалектика визнає існування діалектики об'єктивної та суб'єктивної. ***Об'єктивна діалектика*** – це взаємозв'язок та розвиток природних і соціальних явищ. Вона існує незалежно від суб'єкта, від людини та людства. ***Суб'єктивна діалектика*** – це діалектика мислення суб'єкта і пізнання ним об'єктивного світу. Яким же є їх співвідношення? Суб'єктивна діалектика відображає об'єктивну. Об'єктивна та суб'єктивна діалектика збігаються за змістом (у них загальним є зміст – єдина діалектична закономірність розвитку

дійсності). Водночас вони розрізняються за формою, тому що мислення, у свою чергу, має свої особливості порівняно з іншими сферами дійсності, свою внутрішню логіку розвитку. Об'єктивна діалектика відображається в мисленні: суб'єктивній та ідеальній формах.

По-третє, внутрішній зміст, логічний каркас діалектики як науки створюють її принципи, закони та категорії. Тоді діалектика визначається як система принципів, законів та категорій, що у сукупності відображає цілісність об'єктивного світу і його пізнання в безперервній зміні та розвитку. При цьому під принципами розуміють загальні й універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають сенс і роль усіх інших елементів у системі. У сучасних концепціях діалектики найбільш вагома роль відводиться принципу зв'язку та принципу розвитку. Закони діалектики виражають усезагальні суттєві зв'язки. Вони виконують важливу методологічну функцію в побудові її теорії. **Законів у діалектиці три: закон діалектичної протилежності, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін та закон заперечення заперечення**. *Категорії діалектики* – це найбільш фундаментальні вузлові поняття, в яких і через які здійснюється філософське мислення. Принципи, закони та категорії діалектики розглядаються далі.

По-четверте, діалектика як наукова система виконує три головних завдання. Засновуючись на аналізі і природи, і суспільства, вона виступає як діалектика буття і є загальною теорією розвитку (онтологією). Діалектика, застосована до логічного мислення, його законів і форм, виступає як діалектична логіка (теорія методу). Будучи спрямованою на аналіз процесу пізнання, його законів, вона виступає ще і як теорія пізнання (гносеологія). *Іншими словами, матеріалістична діалектика як учення про загальні закони розвитку водночас є логікою і гносеологією*. Це пов'язано з тим, що закони об'єктивного світу після того, як вони пізнані, стають законами мислення, тобто законами логіки, а закони логіки є відображеними законами об'єктивного світу. Розкриваючи закони розвитку самої речі, ми осягаємо і закони розвитку пізнання, і навпаки, через вивчення пізнання та його законів виявляються закони об'єктивного світу. *При такому способі розгляду матеріалістична діалектика як загальна теорія розвитку постає як цілісна система, як єдність трьох складових: теорії розвитку, теорії методу та теорії пізнання.*

Нарешті, *по-п'яте*, особливістю діалектики є те, що вона виконує роль як теорії, так і методології. На підставі змісту законів і категорій діалектики і закономірностей функціонування та розвитку процесу пізнання формуються відповідні вимоги до мислячого суб'єкта в його орієнтації у пізнавальній діяльності, а також відповідні норми, правила, яких він змушений додержуватись у питаннях пізнання і практичного перетворення дійсності. Методологічно вірні орієнтири, які дає матеріалістична діалектика, допомагають обрати оптимальний шлях дослідження, уникнути багатьох помилок, відхилень, не витрачати даремно сили і засоби, а отже, і дорогоцінний час на безперспективні зусилля та непотрібні дії.

Таким чином, діалектика в сучасному розумінні це:

а) об’єктивний процес розвитку явищ на підставі виникнення, боротьби та розв’язання притаманних їм суперечностей;

б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення; метод пізнання і перетворення світу.

Знання загальних законів розвитку, які надає діалектика, дає можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в наш час, передбачити майбутнє.

ТЕМА 12. Проблема свідомості у філософії

Проблема дослідження свідомості є надзвичайно складною, тому що свідомість досліджується за допомогою людської свідомості і не існує якихось технічних приладів, щоб визначити прояви функціонування та змісту свідомості. Існує багато визначень свідомості, але всі вони є неповні. Навіть Арістотель давав метафоричний опис природи цього явища, а не його дефініцію (визначення).

В історії філософії склалися три основні підходи щодо походження і природи людської свідомості.

Перший підхід: свідомість кожної окремої людини є модифікацією, породженням або маленького частиною універсальної (космічної, Божественної) духовної першооснови, тобто питання про походження свідомості і не ставиться, тому що вона розглядається, як отримана людиною від вічного духовного первоначало світу. В християнській думці, спираючись на вчення Платона, Августин Блаженний започаткував погляд, який пояснює, що людина отримала від Бога свідомість для того, щоб та постійно нагадувала їй про трагізм існування людини відокремленої від Бога – її творця.

Другий підхід: свідомість є невід'ємним атрибутом матерії, вона властива всій матерії і будь якому матеріальному об'єкту. Це означає, що усі тіла природи мають свідомість, але не однаковою мірою.

Пояснення цього знаходимо у двох філософських ученнях:

1) ***гілозоїзм*** – приписування неживій природі здатності відчувати, мислити;

2) ***пантеїзм*** – ототожнення природи і Бога.

Представником пантеїзму був ***Б. Спіноза (1632-1677)***, який висунув такий погляд: «У світі є лише одна субстанція, яка має дві ознаки: протяжність і мислення». З цього випливають висновки, що природа (жива і нежива) має свідомість, може мислити.

Третій підхід: матеріалізм завжди пояснював походження і природу свідомості у нерозривному зв'язку із розвитком матерії. Наголошуючи на тому, що живе походить із неживого, матеріалізм відшукує в неживій матерії таку її властивість, яка може виступати в якості генетичної передумови свідомості. У неживої матерії такою всезагальною властивістю названо відображення, що пов'язано із взаємодією матеріальних об'єктів, коли у взаємодіючих структурах залишаються сліди іншого об'єкту. Такі сліди зберігають певну інформацію про те, з яким саме об'єктом відбулася взаємодія.

Отже, відображення – це реакція матеріального об'єкта на зовнішній вплив, що несе в собі інформацію про цей вплив. У процесі розвитку і ускладнення матеріальних систем, розвиваються й ускладнюються властивості відображення. В неживій природі відображення відбувається на основі механічних, хімічних, фізичних взаємодій, а в живій природі виникають біологічні форми відображення. Біологічне відображення для існування живої істоти є життєво важливою необхідністю, тому що лише за умови взаємодії з навколишнім середовищем живий організм може існувати. Примітивною формою біологічного відображення є подразнення. З ускладненням живого організму з'являється нервова система, завдяки якій здійснюється сигнальне відображення дійсності у формі відчуттів,

сприймань і уявлень. Таке відображення дає змогу організму оцінити явище оточуючого світу крізь призму їхньої шкідливості або корисності для життєдіяльності організму. У розвинутих живих істот формується суб'єктивне сприйняття переживання дійсності, що свідчіть про появу психіки як найбільш досконалої форми біологічного відображення.

Розвиток психіки супроводжується удосконаленням нервової системи, і найбільш повно психіка представлена у людини. Для появи *свідомості* у людини повинні бути дві групи передумов: 1) *біологічні* – унікальний мозок, прямоходіння, особлива будова гортані, яка є здатною для членороздільного мовлення; 2) *соціальні* – включенність з народження людини до суспільного життя через спілкування, мову, культуру, колективну працю, через різноманітні суспільні стосунки.

Роль соціального фактору у виникненні свідомості полягає у тому, що сам по собі людський мозок, яким він виходить із лона природи, не є органом свідомості, а стає таким лише тоді, коли людина перебуває в суспільному оточенні і взаємодіє з іншими людьми.

Структура свідомості включає такі сфери:

1) когнітивна – це знання, які є ядром та способом існування свідомості. Тут є також пам'ять, увага, мислення;

2) емоційна – почуття, емоції пристрасті, афекти;

3) мотиваційно-вольова – потреби, інтереси, мотиви людини у поєднанні із здатністю до їхньої реалізації.

За критеріями «носій свідомості» виділяють: індивідуальну, групову, суспільну свідомість. Індивідуальна свідомість є ініціатором змін у суспільній свідомості, і за багатством неповторних рис переважає її. *Суспільна свідомість* охоплює типове, найбільш важливе у сукупності індивідуальних свідомостей і тому за своїм змістом вона є ширшою, ніж індивідуальна. Прийнято виділяти такі форми суспільної свідомості: наукова, релігійна, правова, філософська, моральна, політична, естетична. Ці форми відрізняються за змістом, за глибиною та характером відображення явищ оточуючого світу.

Виділяють два рівні у суспільній свідомості: 1) стихійний – представлений у масовій соціальній психології, віруваннях, стереотипах, звичках; 2) теоретичний – до нього належить ідеологія, під чим розуміють сукупність поглядів, в яких теоретично обґрунтовується та захищається певний інтерес великої соціальної групи. Тому виділяють політичну, національну, релігійну, інші ідеології, а у складі кожної з них різні її типи. Наприклад, стосовно сучасної соціально-політичної сфери прийнято виділяти ідеології анархізму, консерватизму, лібералізму, фашизму, глобалізму й антиглобалізму тощо.

Властивості свідомості: 1) суб'єктивність – по суті вона являє собою суб'єктивну реальність і за своїм змістом свідомість завжди є неповторна, тому що належить конкретному суб'єкту; 2) предметність – свідомість завжди наповнена якимось певним змістом; 3) спрямованість – у свідомості виражається активне людське відображення світу, а не пасивне віддзеркалення його; 4) рефлексивність – свідомість не лише відображує зовнішній світ, але і свій власний зміст; 5) цілісність

– у свідомості поєднуються воєдино всі її складові та функції, узгоджена взаємодія котрих між собою постає як цілісність самої свідомості.

Функції свідомості: 1) пізнавальна, адже саме свідомість організує пізнавальні процеси (сприймання, уявлення, мислення), а також організує пам'ять; 2) оцінювання навколишнього світу і орієнтація в ньому; 3) творчо-конструктивна, яка поєднується із цілепокладанням людських дій, вчинків; 4) регуляції поведінки та діяльності людини.

Поняття «свідомість» є близьким до поняття «внутрішній світ людини». В ньому виділяють такі рівні: 1) *свідомості*; 2) *несвідомого* – сукупність психічних процесів, які відбуваються поза контролю з боку свідомості, на які людина не може цілеспрямовано впливати. До них належать природні біологічні інстинкти, сновидіння, інтуїтивні творчі осяяння тощо; 3) *підсвідомого* – дії, які на даний час не є центром мисленнєвої уваги з боку свідомості, тобто ті буденні дії, які людина виконує автоматично; 4) *самосвідомості*, коли людина оцінює, критично ставиться до себе, до своїх поглядів, вчинків, дій, оцінює стани своєї свідомості. Самосвідомість є лише в людини. Це найбільш високоорганізований психічний процес, що забезпечує єдність, цілісність і сталість особистості і що проявляється в формуванні в неї відчуття унікальності поміж інших, що фіксує наявність несхожих з ними прикметних рис і ознак, що інтегрує досвід переживання минулого, поточного і надає їй своєрідного бачення майбутнього. Головна функція свідомості – зробити для людини доступними мотиви та результати її вчинків і уможливити розуміння нею її справжнього єства.

ТЕМА 13. Теорія пізнання як філософська дисципліна

Пізнання – процес духовного освоєння людиною світу з метою отримання істинного достовірного знання. Процес пізнання є активним цілеспрямованим відображення дійсності у свідомості людини. *Розділ філософії який вивчає пізнання, називається* ***гносеологією***. В зарубіжній філософії часто вживається назва ***«епістемологія»***. У нас під епістемологією, у першу чергу, розуміють вчення про наукове пізнання. Центральною проблемою в теорії пізнання є питання про те, наскільки достовірними виявляються отримувані людиною знання.

В історії філософії склалися *два основні підходи щодо можливості людини отримувати достовірне знання*: 1) *гносеологічний реалізм* (оптимізм) стверджує, що людина, здатна повно і достовірно пізнавати світ; 2) *агностицизм* стверджує, що людина не може повно, адекватно, достовірно пізнавати світ.

Різновиди агностицизму: 1) *скептицизм* – давньогрецький мислитель Піррон вважав, що достовірними є лише чуттєві сприймання. Омана виникає при спробі перейти від чуттєвого образу до з'ясування внутрішньої сутності предмета; 2) агностицизм Д. Юма та І. Канта. Д. Юм вважав, що у досвіді і навіть науковому експерименті отримуваний результат відрізняється від причини; І. Кант розробив концепцію «речі в собі» і вважав, що речі світу є принципово непізнаваними; 3) *конвенціоналізм* – один із його засновників А. Пуанкаре (1854-1912) вважав, що наукові закони є лише домовленостями між вченими, які по суті є найбільш зручними для опису тих чи інших природних явищ; 4) *фалібілізм* – в найкращому обґрунтуванні ніколи не можна виключити помилки. Тому стратегія обґрунтування або пояснення в принципі не здатна привести до успіху і залишається тільки завжди перевіряти переконання, думки чи гіпотези і прагнути замінювати їх на кращі.

Структура пізнавального відношення включає такі елементи:

- суб'єкт пізнання – людина або людство в його історичному розвитку;
- об'єкт пізнання – реальність або її окремі фрагменти, на які спрямована пізнавальна активність людини. У якості об'єктів можуть бути також ідеальні об'єкти;
- результат пізнання – пізнавальний образ об'єкта, який завжди є об'єктивним за своїм змістом, тому що в ньому об'єкт відображається з різним ступенем адекватності.

Пізнавальний образ є суб'єктивним за своєю формою, тому що належить людині як суб'єкту пізнання. *Структурно процес пізнання включає: чуттєве та раціональне пізнання.*

Форми чуттєвого пізнання: 1) *відчуття* – найпростіший, елементарний пізнавальний процес, в ході якого відбувається відображення окремих властивостей, якостей, сторін об'єкта чи явища при безпосередній їх дії на органи чуття; 2) *сприймання* – це процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, в сукупності всіх їх якостей та властивостей при їх дії на органи чуття; 3) *уявлення* – це чуттєво-наочний узагальнюючий образ об'єкта чи явища, які на даний час не діють на органи чуття, а відтворюються людиною по пам'яті.

Форми раціонального пізнання: 1) *поняття* – це форма мислення, що відображає найбільш істотні загальні і специфічні ознаки предметів. Це уявний образ предмета,

його відображення, а не самий предмет; 2) *судження* – це речення, які зв'язують між собою поняття таким чином, що хід мислення у суттєвих моментах збігається з процесами реальності. Тобто, в судженнях щось стверджується або заперечується відносно об'єкта пізнання; 3) *умовивід* – це зв'язування суджень між собою за законами логіки, що дає нове знання без звернення до емпіричного досвіду. Процес пізнання починається з чуттєвого контакту людини з об'єктом пізнання, який виявляється більш ефективним на початкових етапах людського життя та суспільної практики. Чуттєве пізнання передує раціональному, однак це не треба розуміти як цілковиту його відокремленість, тому що в дійсності людина, пізнаючи світ, водночас і відчуває, і мислить. Раціональне пізнання є більш високим рівнем відображення дійсності, тому що дозволяє за допомогою людського інтелекту пізнати внутрішню сутність предметів і явищ дійсності, яка прихована від органів чуття, і збагнути закономірності та причини їх розвитку. Як видно, якщо чуттєве пізнання фіксує окремі ознаки та властивості предметів, то абстрактне мислення постає спрямованим на виявлення та дослідження зв'язків, функцій та відношень між речами (або всередині окремих речей). Завдяки тому, що абстрактне мислення відділяє певні прояви речей від самих речей і розглядає їх окремо, завдяки тому, що на перший план виходить дослідження зв'язків, функцій та відношень, абстрактне мислення фіксує суттєві (стійкі, сталі) характеристики та ознаки цілих класів предметів. *У цілому ж процес пізнання включає взаємодію, взаємопроникнення чуттєвого та раціонального компонентів, емпіричного досвіду і понятійного мислення.*

Класичні визначення ***істини*** дав Арістотель, який визначив істину як відповідність наших знань про дійсність самій дійсності.

В сучасній філософії існують різні концепції істини:

1) класична (або кореспондентська) концепція істини спирається на принцип відповідності наших знань про дійсності самій дійсності;

2) когерентна – знання вважається достовірним, якщо воно є внутрішньо несуперечливим і логічно узгодженим з вихідними аксіоматичними положеннями;

3) прагматистська – знання є достовірним, якщо воно є практично корисним і виявляє свою ефективність;

4) конвенціоналістська – знання слід вважати достовірним, якщо більшість вчених, фахівців дотримуються цієї думки.

Матеріалістична концепція істини включає такі поняття:

- об'єктивність істини – такий зміст людських знань про світ, який не залежить від людини як суб'єкта пізнання.
- абсолютна істина – такий зміст людських знань, який повно відображує об'єкт пізнання і у подальшому не буде спростований, змінений, доповнений.
- відносна істина – таке знання, яке в принципі є правильним, але воно не повно відображує об'єкт пізнання і з розвитком людської практики, науки, з прогресом пізнавальних можливостей людини буде збагачуватися новими елементами, доповнюватися, змінюватися і навіть у подальшому замінюватися.

• конкретність істини – принцип отримання знання, коли обов'язково враховуються конкретні характеристики об'єкта пізнання: місця, часу, простору, умов і т.д.

Щоб перевірити достовірність отримуваного знання; необхідно спиратися на практику як об'єктивний критерій істини. Практика визначається як предметно-чуттєва діяльність людини по перетворенню матеріальних систем. Саме вона розглядається в якості ведучого критерію істини. *Якщо знання істинно, то заснована на ньому практична діяльність буде успішною.* Навпаки, якщо практична діяльність визнається невдалою, то знання, на основі якого вона була розгорнута, з великою ймовірністю можна оцінити як хибне. *Практика має двоїсту природу.* У ній є об'єктивний компонент – це предметна діяльність за законами об'єктивного світу. З іншого боку, у практиці завжди втілені досягнення людського духу, адже вона здійснюється на основі знання, носієм якого є людина. *Отже, практика поєднує в собі риси суб'єктивного і об'єктивного*. Проте критерій практики не завжди може бути використаний, оскільки існують такі знання, які напряму не перевірні в матеріально-чуттєвому плані. Наприклад, неможливо знайти такий тип практики, який дозволив би перевірити теоретичні ідеї вищої математики або квантової фізики, судження про минуле в історичній науці, філософське знання. Як бачимо, одна лише практика є недостатнім критерієм, тому що залежить від ступеня історичного розвитку суспільства і тому є обмеженою. А відтак, практику доповнюють логікою. Може бути не лише безпосередня, але й опосередкована практична перевірка істини. Крім того, для підтвердження або спростування такого роду знань використовуються інші критерії істини: когерентність (системність), еврістичність, краса, простота.

ТЕМА 14. Наука як предмет філософського дослідження

«Наука» – слово латинського походження і перекладається з цієї мови як *«знання».* Був час, коли цього поняття не існувало, а замість нього використовувався термін *«філософія».* Тобто терміном «філософія» позначалися всі знання, що були набуті людством. Частина цих знань, що стосувалися пізнання природи, тривалий час називалася *натурфілософією*, а інша частина знань називалася *моральною філософією*.

В процесі диференціації науки, а потім і її інтеграції сформувалися окремі природничі, гуманітарні й технічні науки, більш точно визначився і предмет самої філософії. *Існують визначення філософії як науки в межах позитивізму. Але філософія – це не тільки наука. Вона скоріше є світоглядом, теоретичним відображенням найзагальніших відносин у системі «людина – світ».*

Наука є системою понять про дійсність і має на меті дослідження на основі певних методів пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і мислення, для передбачення і перетворення дійсності в інтересах суспільства, людини. *Наука* – це одночасно і система знань, і їх духовне виробництво, і практична діяльність на їхній основі. Наука є складовою частиною культури людства, її питома вага постійно зростає. *Наука виконує такі* ***основні функції:*** *пізнавальну, культурно-світоглядну, функцію безпосередньої продуктивної сили, прогностичну, функцію духовного перетворення світу.*

Наука має справу з особливим набором об'єктів реальності, які не можна звести до об'єктів повсякденного досвіду. Для опису цих об'єктів, незвичайних з погляду здорового глузду, наука виробила спеціальну мову, понятійний апарат, а для безпосереднього впливу на них наука створила систему спеціальних знарядь (інструменти виміру, різні прилади тощо), які дозволяють виявити їхній можливий стан в умовах, що піддаються контролю суб'єкта. Наука формує специфічні способи обґрунтування істинності знань: експериментальний контроль за одержаним знанням, виведення одних знань з інших, правильність яких уже доведена.

Існує понад сто визначень науки. Їх можна класифікувати за кількома групами: *перша* розглядає науку як систему знань; *друга* – як рід або форму діяльності людини; *третя* – як форму суспільної свідомості; *четверта* – як всезагальний духовний досвід людства; *п'ята* – як мистецтво передбачення; *шоста* – як усе те, чим займаються науковці; *сьома* – як безпосередню виробничу силу. Найсуттєвішим є визначення науки як організованого виробництва відповідного різновиду знання. Кожна наука повинна відповідати системі вимог: мати чітко визначений предмет, закони, відкриті в його межах, розвинутий категоріальний апарат, специфічні методи дослідження, сформовану теорію, сферу практичного застосування, бути актуальною та інституційованою в певних наукових, суспільних і державних колах, організаціях, установах.

Становлення і розвиток науки пов'язані з системою закономірностей: по-перше, з диференціацією (вона пов'язана з виокремленням предметів різних галузей знання – математики, астрономії, механіки, фізики, хімії, біології, історії тощо); по-друге, з інтеграцією (з одного боку, вона пов'язана з міграцією методів від однієї

галузі знання до іншої і виникненням у зв'язку з цим астрофізики, біохімії, генетики, біоніки та інших наук, а з іншого – з необхідністю розв'язання комплексних, стикових проблем і виникненням внаслідок цього глобалістики, екології, кібернетики, прогностики та інших комплексних систем знання); по-третє, з методологізацією, тобто з проникненням у систему кожної науки філософської, загальнонаукової, спеціально-наукової і міждисциплінарної методології; по-четверте, з математизацією, тобто з посиленням наукової аргументації математичними розрахунками і моделями; по-п'яте, з комп'ютеризацією, тобто з забезпеченням науки інформаційними системами і технологіями; по-шосте, з перетворенням науки на безпосередню виробничу силу, тобто з її трансформацією в умовах НТР у сучасну техніку й високотехнологічне виробництво; по-сьоме, з гуманізацією, тобто з усвідомленням науковцями і суспільством безмежних можливостей науки і відповідальності за позитивні або негативні наслідки їх використання на майбутню долю людства.

Процес диференціації та інтеграції наукового знання є причиною зростання кількості наук і внаслідок цього виникнення проблеми їх класифікації. Саме практичні завдання організації та управління наукою, інформаційно-пошуковими системами бібліотек, мережі Інтернет, комплексного забезпечення наукових досліджень потребують чітких універсальних підстав для класифікації наук. (Традиційно їх поділяють на природничі, що вивчають природу, суспільні, що вивчають закономірності розвитку суспільства, і технічні, що вивчають закономірності створення і розвитку техніки). Ці підстави можуть бути певною мірою модифіковані. Так, наприклад, за предметом дослідження науки можна також поділити на: природничо-технічні (вивчають закони природи і способи їх освоєння), соціальні (об'єктом тут виступають різні суспільні явища та їхні закони), гуманітарні (вивчають саму людину як соціальну особистість). Існує багато інших підстав для класифікації наук: форми руху матерії або структурно-ієрархічні рівні матеріального й духовного буття; інформаційне забезпечення науки; потреби створення єдиної науки про людину; закономірності ноосферогенезу; принципи металогіки, метанауки тощо. Сучасна наука вивчається з боку її історії (історія науки), етики (етика науки), кількісних характеристик (наукометрія), філософії (філософія науки), методології (методологія науки), логіки (логіка науки), соціології (соціологія науки), економіки (економіка науки), організаційної теорії (організація науки), теорії управління (управління наукою) і, врешті-решт, з середини науки, шляхом її самопізнання («наука про науку» або наукознавство).

ТЕМА 15. Філософська антропологія

Епістемологічне значення терміна «філософська антропологія» є очевидним. Іменник *антропологія* походить від грецьких слів anyrwpoq (чоловік) і logoq (думка, слово) та означає міркування, або трактат, про людину. Прикметник *філософська* вказує на той спосіб вивчення людини, в якому робиться спроба пояснити за допомогою раціонального мислення саму сутність людини, ту останню реальність, через яку ми і говоримо, що ось ця істота є людською особистістю. Правда, недостатньо вказати на *етимологію слів*, щоб отримати справжнє визначення філософської антропології. Зміст цієї науки був і залишається дуже насиченим, а також проблематичним. Перш за все, згадаємо, що існують різного роду антропології. Необхідно розмежувати їх, щоб чітко побачити власну царину філософської антропології. У дослідницькому світі існує *фізична антропологія*, або *антропобіологія*, предметом якої є палеонтологічні питання, генетика популяцій, питання етноекології. Далі, існує *психологічна антропологія*, що вивчає людську поведінку у психічній або психосоматичній перспективі як у нормальних суб'єктів, так і в суб'єктах з порушеннями психічної рівноваги. До цієї галузі належать психоаналіз, парапсихологія і т. д. *Культурна антропологія*, найбільш розвинена галузь, займається вивченням етнології первісних народів, їх звичаїв, обрядів, родинних зв'язків, мови, моральності і релігії. Цей рід антропології, особливо у зв'язку з розвитком структуралізму, претендує на роль єдиної справжньої антропології. Існує також *соціальна антропологія*, яка займається дослідженнями сучасних суспільств, і тому не завжди чітко відмежовується від соціології. Нарешті, слід сказати про *теологічну антропологію*; вона розглядає і роз'яснює те, як розглядається реальність за участю особистості Бога. У назві «філософська антропологія» філософська компонента перейшла у форму прикметника. *Усе, чим займається філософія, так чи інакше пов'язане з людиною, з її природою, пізнавальними можливостями, ціннісними орієнтаціями, суспільними ролями і місцем в історії. У цьому значенні можна говорити про людину як основну проблему філософії.* Отже, у структурі філософського знання існує розділ, у якому людина розглядається як спеціальний предмет свого дослідження, – ***філософська антропологія***. Увага до людини почала виходити на перший план у зв'язку з гносеологічним переворотом, здійсненим ***Іммануїлом Кантом***, який замислився над пізнавальними можливостями людської душі і сформулював її головне запитання: «Що є людина?». Людина опинилася у центрі філософських досліджень зовсім не випадково. Ця обставина створила справжню революцію в уявленнях про роль і місце людини у світі в Новий час. Якщо з часів античної філософії людина ставала людиною через обмеження, як частина чогось більшого за неї (суспільного стану, космосу), займала підпорядковану, пасивну позицію, то від XVI ст., навпаки, людина стає сама собою через зняття будь-яких обмежень, як суб'єкт, що пізнає і перетворює на власний розсуд навколишнє природне середовище і власне суспільство як свій об'єкт. Власне філософського, цілісного характеру антропологія набула у перші десятиліття XX ст. у діяльності німецьких мислителів *М. Шеллера, А. Гелена, Х. Плеснера*. Що таке людина? Постають питання, на які не так просто відповісти, як це здається на перший погляд. *Філософська культура* є

формою самопізнання людини, її світоглядної ціннісної орієнтації у світі. Тому людина завжди є в основі філософської орієнтації, вона виступає і як її природногуманітарна передумова і настільки ж природна мета, надзавдання філософії. Інакше кажучи, як уже зазначалося вище, людина є і суб'єктом, і об'єктом філософського пізнання. Якими б конкретними питаннями не займалася філософія на тому чи іншому етапі свого розвитку, її завжди пронизує реальне людське життя і спрямованість до вирішення нагальних людських проблем. Цей зв'язок філософії з людиною, її потребами та інтересами є постійним. Взаємозв'язок філософії і людини, як і соціально-філософська проблема в цілому, історично змінювався і розвивався. *При цьому в історії філософії можна виділити два параметри еволюції філософії:* 1. Ступінь розуміння проблеми людини як методологічно вихідного принципу філософствування. Інакше кажучи, наскільки філософ усвідомлює, що саме людина – центр, критерій і вища мета всього філософствування, наскільки цей принцип важливий. 2. Ступінь філософського осмислення самої людини, її буття, сенсу існування, інтересів і цілей. Іншими словами, наскільки людина перетворилася на окремий і спеціальний предмет філософської рефлексії, з якою теоретичною глибиною, з яким ступенем залучення всіх засобів філософського аналізу вона розглядається. Сучасний німецький вчений ***Е. Кассірер*** виділив в історії вивчення людини чотири історичні періоди: *1) вивчення людини метафізикою (античність); 2) вивчення людини теологією (середньовіччя); 3) вивчення людини математикою і механікою (Новий час); 4) вивчення людини біологією.* Перші уявлення про людину виникають задовго до появи філософії – у *міфологічній та релігійній свідомості*. При цьому у віруваннях давніх людей людина як специфічний об'єкт розгляду ще не виділяється з навколишнього її природного світу, а являє собою лише «молодшого родича» природних об'єктів. Це найбільш наочно реалізується у *тотемізмі* – формі первісних вірувань, що полягає у поклонінні рослинам і тваринам, з якими нібито існує кровноспоріднений зв'язок і які є надприродними покровителями роду чи племені. Проблема людини постає у філософії і культурі далеко не одразу. У філософії античності і Стародавнього Сходу людина розумілася як фрагмент природи, сутність якої обумовлена безособистісним світовим духом або розумом, а її життєвий шлях визначений законами долі. Істотна відмінність західної та східної філософії на цьому етапі полягала в тому, що Схід ніколи не знав того різкого протиставлення тіла і душі, що оформилось у західній філософії та культурі, починаючи з Платона. Якщо говорити конкретніше про античну філософію, то слід вказати певні факти. У період свого становлення філософія була спрямована на о*б'єктивний світ*. Накопичення філософського обсягу знань, розроблення інструментарію мислення, зміни в суспільному житті зумовили перехід *від переважного вивчення природи до розгляду людини*. *Виникає суб'єктивно-антропологічна тенденція у філософії.* Родоначальниками цієї тенденції є ***софісти і Сократ***. У їх філософії людина стає єдиним буттям. ***Софіст Горгій*** доводить, що людина тільки в собі самій може знайти істину. Ця ідея була чітко сформульована й іншим відомим ***софістом Протагором***: «Людина є міра всіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують». Таким

чином, можна констатувати, що саме з часів софістів і Сократа (який у початковий період своєї творчості був їхнім учнем) проблема людини стає однією з найважливіших проблем філософії. Говорячи про античну філософію, зазначимо ще й те, що, починаючи з ***Платона***, дилема душі і тіла загострюється. Людина у філософії цього мислителя виступає як спочатку дуальна істота: своїм тілом вона належить мінливому світу природи, а своєю розумною душею ностальгує про загублену космічну гармонію і вічні ідеї. Альтернативою Платону в античності став ***Арістотель***, який, на противагу першому, примирив людину не тільки з природним світом, але і з самою собою, зорієнтувавши особистість на досягнення щастя у конкретному емпіричному досвіді, а не в космічних мандрах душі. Взагалі ж образ людини в *античній філософії* був ***космоцентричним*** (людина розглядалася як мікрокосм у гармонії духу і тіла), на відміну від християнського *середньовічного світогляду*, який має у своїй основі ***теоцентричну*** модель людини. У християнській філософії біблійне уявлення про людину як *«образ і подобу Бога»*, внутрішнє роздвоєння внаслідок гріхопадіння поєднується з ученням про з'єднання божественної і людської природи в образі Христа, отже, є можливості внутрішнього прилучення кожної людини до божественної благодаті. Загострюється увага на суперечливому зв'язку в людині душі і тіла. ***Августин*** уявляв душу як незалежну від тіла і саме її ототожнював з поняттям «людина». ***Фома Аквінський*** розглядав людину як єдність тіла і душі, як істоту, проміжну між твариною та ангелом. Плоть людини – арена низинних пристрастей і бажань. Звідси її постійне прагнення долучитися до вищої сутності – Бога. *Середньовічна християнська філософія*, проголосивши людину «образом і подобою Бога», вперше в історії філософії та культури затвердила ціннісний статус особистості, наділивши її свободою волі і піднявши над світом природної необхідності і долі. *Філософія Ренесансу* обґрунтувала самодостатню цінність людини і її земного життя. Людина тут актуалізована без неодмінної для середньовічного світогляду співвіднесеності з Богом. У своїх творчих можливостях вона сама виступає як мікрокосм. У філософії Нового часу відповідно до ідеї ***Декарта*** «cogito ergo sum» («я мислю, отже, я існую») наголошується на самосвідомості та пов'язаних з нею процесів індивідуалізації особистості. Одночасно людина втрачає ренесансний універсалізм і гармонійність, різноманіття її здібностей зводиться до розуму, тіло механізується і підпорядковується загальним природним законам. Пізнання необхідності окреслює межі людської свободи. Незважаючи на особливі повноваження розуму, людина цього часу переважно втілена як пасивне начало, що є похідним від зовнішніх обставин. Творчий статус людини був обгрунтований *німецькою класичною філософією і романтизмом*. Романтики підкреслили ірраціональну природу свободи, завдяки якій геній творчості досягає вершин. Німецька класична філософія через ідею трансцендентного суб'єкта обгрунтувала творчі можливості людського розуму. Виходячи з дуалістичного розуміння людини як істоти, що належить до двох різних світів – природної необхідності і моральної свободи, ***Кант*** розмежовує антропологію у «фізіологічному» і «прагматичному» відношенні: перша вивчає те, що робить природа з людини, друга – що людина робить із себе сама, як вільно діюча істота. У німецькій класичній філософії обгрунтовано також

культурно-історичну ангажованість людської свідомості ***(Гегель)*** і можливості чуттєвості у створенні справді людських зв'язків і відносин ***(Фейєрбах)***. *Підсумовуючи* сказане про людину в історії класичної філософії, можна відзначити, що практично будь-яка філософська система так чи інакше стосувалася цієї проблеми, намагаючись відповісти на питання: що є людина? для чого вона живе? яким чином пізнає світ? Ще є актуальним і інше питання: коли ця проблема стала центральною? Перша половина XX ст. ознаменувалася поворотом західної філософії до людини. Проблема людини стала центральною для ряду філософських і релігійних течій. ***Шеллер*** у своїй роботі «Становище людини в космосі» (1928 р.) висунув завдання створення основної науки про людину. Він розробив велику програму філософського пізнання людини у всій повноті її буття, яка мала з'єднати конкретно-наукове вивчення людини з цілісно-філософським її осягненням. За філософською течією, засновником якої став *Макс Шеллер*, закріпився термін *«філософська антропологія»*. Але цей термін має й інше, більш широке значення. Ним позначається розділ філософського знання, присвячений всебічному розгляду проблеми людини. ***Філософська антропологія*** – це розділ філософії, в якому вивчається людина як особливий рід сущого, осмислюються проблеми людської природи і людського буття, аналізуються модуси людського існування, виявляється потенціал антропоцентричної картини світу. У цьому змісті майже будь-яка філософська система має свою антропологію, тобто намагається пояснити проблему людини. Сучасним антропологічним дослідженням притаманні декілька особливостей. Принципово змінюються основні підходи до вивчення людини. Філософи нині цікавляться не стільки впливом зовнішніх природних і соціальних факторів становлення людини і людського суспільства, скільки встановленням логіки внутрішнього духовного саморозвитку людини, способами і формами творення нею власного буття. Сучасний антропологізм спрямовує увагу на специфічність, самостійність людини, яка самостверджує себе якраз через зняття будь-яких зовнішніх забобон, що виходить за наявні соціальні, культурні, навіть фізичні межі. Особливо актуальним сьогодні виявляється дослідження особистості у світі культури. Особливу тенденцію у розвитку сучасної філософської антропології має проблема ціннісної ієрархії та ціннісних пріоритетів людського розвитку. Помітна тенденція до виникнення нових предметних сфер антропологічних досліджень на перетині різних наукових дисциплін, наприклад, *«соціально-філософської антропології», «культурної антропології», «екологічної антропології»* тощо. З іншого боку, тривають дискусії щодо розмежування філософського погляду на людину з поглядами на неї окремих наукових дисциплін. Відбувається загальна гуманізація стилю світогляду сучасного людського суспільства. Зокрема, в освітянській сфері ця тенденція виявилася у збільшенні кількості навчального часу, відведеного для вивчення соціогуманітарних дисциплін, навіть студентами прикладних ЗВО.

ТЕМА 16. Соціальна філософія

У цілісному осмисленні світу та відношення людини до нього філософія аналізує не лише природу, а й суспільство. Уже на ранніх етапах становлення філософії, зокрема античної, значна увага приділялася *осмисленню суспільства*. Проте минуло не одне століття, поки суспільство стало *об'єктом комплексу соціальних наук*, у відношенні до яких ***соціальна філософія*** викристалізувалась як частина філософії, виявила власний зміст, зайняла високий теоретичний рівень узагальнення й абстрагування, постала як складна філософська наука, що вивчає основні особливості і закономірності соціальної сфери буття.

Філософський аналіз суспільних процесів і нині не втратив своєї актуальності, незважаючи на розвиток і розгалуження гуманітарного знання. *Суспільні науки* – історія, економіка, конкретна соціологія, політологія, юридичні науки, соціальна психологія та інші – вивчають яку-небудь одну сферу суспільного життя. Водночас філософії належить загальний підхід: аналіз основних методів осягнення суспільних процесів, вивчення цілей, рушійних сил, напрямів розвитку суспільства, взаємозв'язку його різних структурних ланок.

Соціальна філософія (*socialis* – товариський, громадський) – це система теоретичного знання про найбільш загальні особливості, закономірності й тенденції взаємодії соціальних явищ, цивілізаційного існування; функціонування і розвиток суспільства як цілісної системи.

Постаючи як загальнотеоретичне вчення про суспільство, соціальна філософія тісно взаємодіє із соціальними й соціогуманітарними науками – історією, політологією, політичною економікою, культурологією та ін. Особливо тісними є міждисциплінарні зв'язки із соціологією, адже вони вивчають один об'єкт – суспільство (соціум), однак під різними кутами зору. **Соціологія** досліджує найзагальніші ознаки суспільства в його буттєвому сенсі, з'ясовує його глибинну сутність, а **соціальна філософія**, характеризуючи свій предмет, використовує такі широкі за обсягом та універсальні поняття, як», «соціальний світ», «соціальна система», «соціа«формація», «цивілізація», «культура», а також методологічно значущі категорії – «соціальне льні інститути», «закони суспільного розвитку».

Головним у соціальній філософії є поняття «соціальне», що характеризує специфіку життя людей як суспільних істот, визначає особливість законів, які зумовлюють їх співіснування, логіку суспільних процесів, природу соціальних інститутів тощо. Сучасні соціологічні та філософські дослідження дають змогу виділити кілька ключових підходів у тлумаченні ***соціального (соціальних процесів і соціальних якостей)***:

– *субстратно-редуктивний підхід,* згідно із яким в основі соціальності лежать генетичні, біохімічні чи якісь інші матеріально-речові субстрати, тобто цей підхід намагається звести соціальне до чогось простішого, доступного для вивчення та матеріально-речового (Ф. Кріс, Ж. Моно, Е. Уілсон та ін.);

– *інтерактивний підхід,* згідно із яким суспільні зв'язки зумовлені взаємними діями індивідів, включених у загальну систему діяльності, тобто соціальність – це сукупність певних міжіндивідуальних взаємодій (Дж. Мід, Дж. Хоманс та ін.);

– *структурно-функціональний підхід,* що пов'язує соціальність із певною сукупністю створених суспільством закладів та інституцій, функціонуючих у взаємних зв'язках та забезпечуючих цілісність соціального процесу (Р. Мертон та ін.);

– *менталітетно-трансцендентальний підхід,* який намагається покласти в основу соціальних явищ та процесів деякі вищі або абсолютні цінності, нормативи, взірці, сенси, наприклад релігійно-культового плану (М. Вебер, В. Дільтей, М. Шелер та ін.);

– *діяльнісний підхід,* виводив на перший план співвідношення процесів опредметнення та розпредметнення, тобто вважалось, що специфікою людських стосунків є те, що вони опосередковані речами, які постають продуктами людської перетворюючої діяльності.

Соціальне – сукупність ознак і особливостей суспільних відносин, що виявляється у стосунках індивідів і спільнот, їх ставленні до свого місця в суспільстві, а також до явищ і процесів суспільного. Воно є лише частиною суспільного, властивістю або станом суспільства. У широкому сенсі суспільство, яке вивчається соціальною філософією, визначають як соціальність взагалі, як соціум. У цьому аспекті поняття «суспільство» і «соціальне» тотожні. В іншому, конкретнішому, значенні суспільство не є синонімом соціального, а характеризує особливі, чітко визначені форми існування соціальних явищ.

Об'єктом соціальної філософії є соціальне життя, усе розмаїття соціальних процесів і явищ.

Головне завдання соціальної філософії – виявити в розмаїтті суспільних процесів, фактів, явищ, подій світоглядні, смислоутворювальні чинники та мотиви людської діяльності, з'ясувати як суспільство породжує людські потреби й інтереси, формує соціальні ідеали, утворює різноманітні системи соціальних цінностей і взаємодії.

Предметом соціальної філософії є закономірності й тенденції розвитку суспільства, утворення історичних спільнот людей, взаємозв'язок між ними та їхня роль у суспільстві.

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що вона вивчає не певний аспект життя суспільства, а суспільство загалом, суспільство як цілісну систему. Філософ на основі узагальнення знань про суспільство розглядає його в цілому, добуває інтегративне знання про суспільство як систему, яка має свою історію, досягла певного рівня розвитку, функціонує у тісній взаємодії економічних, соціальних, політичних, психологічних тобто матеріальних та духовних факторів.

Соціальна філософія вивчає закономірності й проблеми розвитку суспільства через визначення місця і ролі в них людського фактору, відношення знання до людини і навпаки. Вона покликана надавати людині орієнтири щодо її життя в суспільстві та взаємин із іншими людьми. Соціальні явища та процеси володіють особливими якостями, які не можна звести до природних, біологічних або психологічних; вступаючи в соціальну систему зав'язків, природні речі та процеси набувають нового типу впорядкування та функціонування: вони мають тепер

цільове призначення, а загалом своїм способом соціального функціонування окреслюють існуючу в певному суспільстві систему норм дії, цільових та смислових орієнтирів, мотивів поведінки. Людина входить у суспільне життя, проходить через процес соціалізації, набуває соціальних якостей, що й спричиняє необхідність пізнання та усвідомлення сутності соціальних процесів.

Соціальне пізнання – пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей – постає як необхідна умова його налагодження відповідно до природи і призначення людини. Пізнання дає суб'єктові об'єктивно істинне знання. Воно розкриває закономірності, що прокладають собі дорогу через хаос випадковостей. Пізнання озброює суб'єкта діяльності істиною і дає змогу діяти в руслі об'єктивних законів соціального розвитку, а не всупереч їм. Раціональна діяльність не можлива без пізнання. Тільки воно вказує людині напрями руху вперед, обґрунтовує горизонти майбутнього, засоби його досягнення.

Соціальне пізнання здійснюється за тими ж законами, як і пізнання взагалі. Його основа – суспільно-історична практика. Воно не існує поза пізнавальною діяльністю конкретних індивідів, без системи знань, що передаються від одного покоління іншому. Механізм пізнання – у відображенні, а мета його – отримання об'єктивно істинного знання, яке не залежить від суб'єкта й існує поза ним. Водночас соціальне пізнання має специфіку. Вона зумовлена перш за все особливостями суспільства як предмета пізнання.

Досить довго філософи заперечували власне можливість пізнання суспільства. Логіку їх міркувань можна охарактеризувати таким чином: у природі діють об'єктивні закономірності (наприклад, закон всесвітнього тяжіння), що надає можливість її пізнання. Природознавство як наука про природу (фізика, хімія, механіка) має право на існування. У суспільстві ж діють люди, які керуються власним розумом. Скільки людей – стільки й «ідеальних позицій», тобто ідей, поглядів, міркувань. Звідси висновок: наука про суспільство, де нібито немає об'єктивних закономірностей, в принципі неможлива.

Подібний погляд, притаманний здебільшого мислителям давнини, наявний і в сучасній літературі, хоча й у дещо видозміненій формі. Скажімо, у роботах неокантіанців Г. Ріккерта та В. Віндельбанда досить однозначно йдетьмя про те, що істинними науками можуть бути лише науки про природу. Суспільні ж науки виступають як «прості регістратори» фактів, бо всі явища суспільного життя – індивідуальні й неповторні. Подібну думку можна зустріти і в працях англійського філософа й історика А. Тойнбі, німецького соціолога О. Клауса, англійського філософа П. Поппера.

У суспільстві, як і в природі, є об'єктивні закономірності. Інша справа, що здійснюються вони через людську діяльність. Якщо в природі діють сліпі природні сили, то в суспільстві – люди, наділені свідомістю і волею. Закономірності розвитку суспільства є закономірностями людської діяльності. Пізнання їх – основна мета суспільствознавства як науки, яка має такий самий необхідний характер, як і природознавство.

Інша особливість соціального пізнання зумовлена тією обставиною, що суспільство пізнає само себе. Воно одночасно виступає в якості і об'єкта пізнання, і його суб'єкта.

Суб'єктом пізнання завжди є людина. Коли вона пізнає природу, то об'єкт її пізнання знаходиться поза нею. Якщо йдеться про пізнання суспільства – суб'єкт і об'єкт співпадають. Пізнаючи суспільство, людина пізнає себе. І навпаки, пізнаючи себе, одночасно вона пізнає суспільство, у якому живе і діє. Щоб пізнати суспільство, людина має уявляти його як незалежне від себе.

Об'єктивність соціального пізнання полягає в тому, щоб бачити в суспільстві не те, що хочеться тому чи іншому суб'єктові згідно з його власними потребами й інтересами, а те, чим воно є само по собі як існуюче об'єктивно, тобто незалежно від них. Здійснити це можна лише через пізнання суспільства в контексті суспільно-історичної практики, де діють різноманітні суб'єкти – індивіди і соціальні спільноти, що мають різноспрямовані та однакові інтереси і потреби, де існують боротьба та єдність історичного розвитку.

Чергова особливість соціального пізнання полягає в обмеженні застосування такого поширеного методу пізнання, як *експеримент*. Він дає змогу втілити в життя нові форми соціальної організації та управління суспільством, оптимізувати певні соціальні процеси. Водночас не можна не враховувати, що об'єктом соціального експерименту слугують, з одного боку, живі люди, що в разі його невдачі негативно позначиться на їх долі, з іншого – власне експериментатор, що також позначається на «чистоті» експерименту і обумовлює відповідальність дослідника перед суспільством і самим собою. Застосування експерименту в соціальному пізнанні має певні межі, що й зумовлює його специфіку на відміну від пізнання природи.

Таким чином, досліджуючи суспільство як устрій спільного людського життя, що докорінно відрізняється від природно-тваринного світу, соціальна філософія доводить, що за своєю сутністю суспільство є системою відносин і соціальних інститутів, які породжені практикою спільного існування людських спільнот, їх взаємопов'язаною діяльністю.

Соціальний світ – складне утворення, результат взаємодії економічних, культурних і духовно-ідеологічних чинників, які зумовлюють соціальний статус індивіда, його ціннісні, культурні уявлення щодо сенсу своєї суспільної діяльності.

ТЕМА 17. Філософія культури

Розглядаючи, феномен діалектичного зв'язку філософії та культури необхідно почати з дефініцій, а саме понять *«філософія» та «культура»*. ***Філософія*** (грец. Φιλοσοφία дослівно «любомудріє; любов до мудрості») – форма пізнання світу, котра за допомогою гранично-узагальнюючих понять дає можливість сформувати систему знань, характеристики фундаментальних принципів реальності людського буття і пізнання людиною його і себе. Філософія базується на вивчені загальних законів розвитку світу і суспільства, вивченні самого процесу пізнання і мислення, основних законів становлення чуттєвої культури людини а також вивченні моральних категорій і цінностей. Філософія світоглядна дисципліна, саме тому її суттю є критично-креативний підхід до всього сущого, який є універсальним і може бути застосованим до вивчення будь-якого природнього або соціокультурного явища. З терміном *«культура»* складніше. Сьогодні існує біля 1000 визначень культури як явища, їх кількість постійно збільшується. Це при тому, що з 1871 р. до 1919 р. існувало 7 визначень культури, а з 1920 р. до 1950 р. їх налічувалось 157 за підрахунками А. Крьобера і К. Клаксона. Подібне різноманіття трактувань пояснюється тим, що термін «культура» як явище, вказує на глибину і незмірність людського буття. Зупинимося на філософських гранично-узагальнених інтерпретаціях. Культура це те, що створило людство протягом історії свого існування. Це особливий творчо-діяльний спосіб і вид освоєння людиною світу, котра включає як весь зовнішній світ, природу, суспільство, так і внутрішній світ самої людини. Подібно тому, як людська особистість так само є невичерпною і багатогранною, культура є багатоманітною і багатоаспектною.

Культура як предмет філософського вивчення та осмислення

Культура є багатогранним, складним суспільним явищем; способом освоєння дійсності, реалізації творчого потенціалу людини. Вона показує місце і роль людини в системі координат: Людина – Природа – Суспільство, акцентує увагу на активній діяльності самої людини, на значенні її виховання і навчання. Це те, що вирізняє людське існування з природного буття й становить його зміст і сенс. Вона є важливим компонентом, який забезпечує різні аспекти життя. Це процес і результат духовного життя, істотна частина сукупних умов існування людства. Свою суть вона проявляє у подіях і процесах (саме там дають про себе знати настанови та орієнтації учасників), розкриває свій зміст через систему норм, цінностей, значень, ідей і знань, які функціонують в системі моралі та права, релігії, в мистецькій сфері та науці.

Тепер стосовно діалектичного зв'язку філософії та культури. Виконуючи пізнавально-оцінювальні і прогнозуючо-активні функції світоглядного характеру, філософія, в широкому розумінні, відіграє важливу *культурогенну роль*. Як було сказано вище, вона несе критично-креативну складову, що в гносеологічному аспекті сприяє, постійному пошуку і розвитку, як для тих хто вивчає культуру, так і для самої культури. Філософія, як і культура створена людьми, перша є інтелектуальною складовою другої і тому в онтологічному плані формування культури, – будь-якої: матеріальної, духовної, соціальної або політичної – без неї було б не можливе. У культурогенному процесі роль філософії незамінна, її

головною функцією є культуротворення. Таким чином, філософія потрібна не лише для того, щоб пізнати, а й для того щоб творити. Це системотворчий феномен. У вузькому розумінні, філософія конче необхідна культурі завдяки світоглядно-аксіологічній складовій без якої неможливе культурне життя. Діалектика взаємодії філософії та культури проявляється у розумовій, сфері діяльності, в якій фіксується результат філософського інтересу до культури, підсумок її філософської інтерпретації. Філософія виробляє принципи загального розуміння культури, що складаються на основі її розгляду крізь призму питання про ставлення людини до світу. Вона показує діяльний характер такого ставлення, роблячи акцент на творчій складовій, не приховуючи як позитивні так і негативні сторони цього процесу. Лише філософія дозволяє оцінити масштаб змісту і компетентно поєднати всі складові культурологічних явищ і процесів. Без знання загального не можна зрозуміти конкретне, адже воно є модифікацією загального, варіацією інваріантного. Ігнорування філософської складової в процесі вивчення культури призводить до поверхневої описовості, примітивного емпіризму, безсистемної констатації і накопиченню фактів. Філософія є методологічним осмисленням метафізичної суті культури і орієнтується на її філософське пізнання. Лише вона дає можливість побачити, зрозуміти логіку фундаментальних засад культури. Вона відкриває шлях до пізнання і пояснення сутності культури в її найбільш узагальненому поданні. Це дозволяє внести елементи системності. Категоріальний апарат, методологія філософії, як наукової дисципліни, органічно вписується в механізм вивчення культурних процесів. Предметом уваги філософії є все суще; предметом уваги філософії культури виступає буття культури в цьому сущому. Саме тому філософія культури не має своїх особливих категорій, предмету вивчення, методів, які відрізнялися б від загальнофілософських. Для їх вивчення використовуються загальнофілософські методи досліджень. Лише філософія дозволяє поєднати вимоги об’єктивного пізнання реальності, її ціннісного осмислення і моделювання. Вона поєднує пізнання, ціннісне тлумачення й передбачення перспектив розвитку того чи іншого культурного явища. Розглядає його з узагальненої єдиної точки зору і визначає сутність. Філософія, займається осмисленням світів матеріальних речей, логічних конструкцій і категорій та художніх образів. *Тому предметом вивчення філософії культури є матеріальна культура, логічна культура та духовна культура.* Вона з’ясовує сутність основ і універсальних принципів культури, вивчає світоглядні аспекти творчості людей, в системі координат матеріальних, соціальних, і духовних цінностей. Відповідно розрізняють напрямки і види культури. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що філософська інтерпретація маючи абстрактний і максимально узагальнюючий погляд, не лише уніфікує узагальнюючі поняття, а виявляє в різноманітті конкретного та індивідуального те, що визначає цілісність і суть явища культури, саме те, що складає його особливість оригінальність і своєрідність. Таке розуміння культури може бути нестандартним, оригінальним, що відкриває нові перспективи і можливості осмислення культурних реалій. Таким чином, філософія є інструментом за допомогою якого ми можемо зрозуміти і пояснити будь-який культурний феномен. Разом з тим вона є складовою культури. Культура ж як те, що

характеризує все, що людство створило у всій своїй динамічній множинності і неповторності включає в себе філософію як «складову своєї складової» – духовної культури. Тут філософія виступає в ролі важливого елемента культури, вона вказує на глибину і якість інтелектуальної складової культури. Подібна культуррефлексія архіважлива для культури як феномена, так і для людей – її носіїв. Останні позиціонують себе через неї у спілкуванні, використовуючи певні знакові форми, розглядаються в плані усвідомлення своєї особистої співпричетності до певної культури. І головне, філософія несе критичну та поліфонічну складові, які забезпечують і гарантують розвиток, як окремих напрямків так і всієї культури взагалі. Філософія є світоглядною дисципліною, тому вона не допускає однаковості. На виході філософських пошуків ми маємо множинність. *Філософія культури* детермінується величезною кількістю філософських напрямків, підходів, шкіл здатних осмислювати феномен культури. Тому на теренах філософії культури ми спостерігаємо різнобарвну картину. Сьогодні склалось декілька напрямків філософського осмислення культури. Це філософія символічних форм Е. Кассірера, раціовіталізм Х. Ортеги-і-Гассета, екзистенціальна філософія культури М. Гайдеггера и К. Ясперса, релігійна філософія культури П. Тейяр де Шардена, П. Сорокіна, П. Флоренського та інш. Як правило, кожна філософська течія прагне включити культуру до свого змісту. Більше того, сучасні тенденції інтелектуального розвитку вказують на те, що культура є не лише суттєвим елементом філософських пошуків, а й, досить часто, базовою складовою їх пошуків. Домінантним методологічним принципом є притаманний філософії підхід до пізнання та осмислення буття в тісній взаємодії з комплексом інших культурологічних наук. В цьому аспекті важливо виявити діалектику взаємодії філософії культури та культурології, культурології та соціології. На всіх етапах свого розвитку культура постає передусім як засіб *міжлюдської комунікації*. Головним засобом спілкування є **мова**, яку більшість дослідників вважають атрибутивною ознакою культури. Історично першою є усна мова – засіб спілкування в первісних колективах, які характеризуються кровною спорідненістю та територіальною близькістю. Ці ранні форми життя людей вивчаються етнологією, яку в США називають *культурною антропологією*, а в Англії – *соціальною антропологією*. Дана наука являє собою найбільш фундаментальний антропологічний блок сучасного знання про культуру. **Етнологія** досліджувала дописемні культури, що характеризуються локальною обмеженістю, пануванням традиції, нерозвиненістю індивідуального начала, отже анонімністю. Ситуація змінюється з появою писемності. «Мабуть, – пишуть сучасні дослідники, – писемне слово входить в історію разом із скарбником та збирачем податків: найдавніші писемні знаки свідчать передусім про необхідність ведення обліку». Писемна культура створюється не великими групами людей, а окремими індивідами, є продуктом не колективної, а індивідуальної творчості. Відповідно і долучення до неї здійснюється не на рівні групи, а на рівні конкретної особи, що вміє читати. Фіксуючись у писемній формі, культура зберігається не стільки в пам’яті її носіїв, скільки у штучно створених сховищах: музеях, бібліотеках, архівах тощо. Наукою, що вивчає цей пласт культури, є та, яка робить своїм предметом дослідження

різного роду писемних текстів – передусім ***філологія та історія***. *Разом вони утворюють гуманітарний блок культурологічного знання*. У сучасному світі засоби масової інформації набувають значення головного виробника і постачальника культурної продукції, що розрахована на масове споживання. Ця продукція не має чітко окресленої національної приналежності – це *масова культура*. Їй відповідає і особливий тип знання про культуру – соціологічний. Мова і смисл цієї культури не можуть бути осягнуті засобами антропологічного і гуманітарного знання. І вимагають інших методів дослідження. Масу варто відрізняти від етносу. Якщо останній являє собою колективну особистість з єдиною для всіх програмою поведінки та системою цінностей, то маси – це знеособлена спільнота, що складається із непов'язаних між собою атомізованих індивідів. Для маси важлива не стільки якісна характеристика індивідів, що входять до її складу, скільки суто кількісні виміри її складу і часу існування. Для соціологів і соціальних психологів найбільш поширеним прикладом маси є *натовп*. *Людина натовпу* – найбільш типовий представник сучасного індустріального та урбанізованого суспільства. Соціологія і є передусім наука про масове суспільство, про інституціоналізовані форми людської поведінки та дії, через які поведінка людей співвідноситься з певними функціями та ролями. Маса є функціональним утворенням, що не має власних ціннісних установок. Адже вона їх отримує ззовні. *Масова культура є культурою, що розрахована не на індивідуальне, а на масове сприйняття*. Емоційний ефект в ній досягається не стільки словом, скільки звуком та зображенням. Соціологи говорять про кінець «галактики Гутенберга». Сьогодні говорять про народження ще одного – інформаційного – типу культури, обумовленого швидким розвитком комп'ютерної техніки і появою Інтернету. Перехід до нього оцінюється багатьма як революційний, однак він ще не став предметом певної наукової дисципліни. *Отже, етнологія, філологія, історія та соціологія структурно складають предмет культурології як наукової дисципліни.*

Проблемою з'ясування природи культури як такої, безвідносно до її історичних форм, розумінням зв'язку предметного поля культури і сутністю людини займається ***філософія культури***. Культурологія та філософія культури перебувають у діалектичній взаємодії: з одного боку, виникає потреба в отриманні знань та їх розуміння стосовно структури, змісту, функціонування – всього того, що філософія культури може отримати та «переосмислити по-своєму» від усіх культурологічних сфер, – з іншого ж боку, всі вони можуть вивчати конкретні культурні сфери саме як феномени культури, тільки дотримуючись їх цілісно-системної природи, не порушуючи виконання їх відповідних функцій. *Якщо філософія культури націлена на її розуміння як цілого (загальне), то культурологія розглядає культуру в її конкретних формах (індивідуальне).* В культурології, як науковій дисципліні, в порівнянні з філософією культури акценти зміщені на пояснення її конкретних форм за допомогою концепцій, котрі базуються на емпіричному досвіді, на конкретних фактах. Разом з цим, культурологія, опираючись на емпіричний рівень, прагне до теоретичних узагальнень, формуючи цілісне, своє системне знання про культуру. При цьому, використовує філософську методологію, котра вносить елемент єдності, одноманітності в різнобарвність та

строкатість проявів культури. Саме філософія, завдяки своїй світоглядно-методологічній позиції, підживлює ідею існування єдиної загальновизнаної науки – культурології.

Таким чином, філософія культури і культурологія органічно існують і доповнюють одне одного. Отже, на відміну від культурології, філософія культури залишає поза дослідженнями «другорядні» сюжети культурного життя, залишаючи їх конкретним культурологічним наукам. ***Філософія культури*** – це філософське осмислення культури як особливого феномену, вона з'ясовує сутність основ і універсальних принципів культури. Предметом розгляду філософії культури є культура, як явище, якому притаманні: комплексність, складність, системність та цілісність. Філософія культури дозволяє нам пізнавати і осмислювати культуру в цілісності, у всьому різноманітті способів її буття, побачити та зрозуміти найбільш фундаментальні підстави її формування та функціонування, і таким чином перенести знання про культуру в практичну площину. Культура, яка охоплює всі сфери людського буття (матеріальне, духовне, соціальне), в тому чи іншому аспекті завжди була в центрі уваги філософської думки і склала зміст поглядів практично всіх провідних представників філософії Сходу, Античності, Середньовіччя, Відродження, Нового і Новітнього часу.

ТЕМА 18. Філософське вчення цінності

Філософське вчення про цінності та їх природу називається аксіологією (від грец. аксіс – цінність і логос – вчення). Але перш ніж сформуватися у сучасному вигляді, асіологія, як і вся філософія, пройшла історичний шлях свого розвитку.

В античній і середньовічній філософії цінності не відокремлювалися від життя, розглядалися як притаманні йому. Основними питаннями теорії цінностей за Сократа і Платона були переважно такі: «що є благо?», «справедливість?».

У середні віки цінності пов'язуються з божественною сутністю, набувають релігійного характеру Епоха Відродження висунула на перший план цінності гуманізму. В Новий час розвиток науки і нових суспільних відносин визначає багато в чому й основний підхід до розгляду речей та явищ як цінностей.

Особливу увагу приділяє цінностям ***І. Кант***, вживаючи це поняття у спеціальному, вузькому розумінні: цінності, на його думку, є вимогами, зверненнями до волі, до цілі, яка стоїть перед людиною; вони є значущістю тих чи інших речей, явищ для людини. Приємним, вважав І. Кант, кожен називає те, що дає йому насолоду, прекрасним – те, що йому подобається, хорошим – те, що він цінить, схвалює, тобто те, у чому він бачить об'єктивну цінність.

Г.В.Ф. Гегель основну увагу приділяє розмежуванню цінностей на економічні (утилітарні), як товари, і духовні, пов'язані перш за все зі свободою духу.

У сучасній соціально – філософській та культурологічній літературі (адже конкретними дослідженнями цінностей займається і культурологія і соціологія) існують різні точки зору на природу цінностей та їх розуміння. Зокрема, цінності розглядаються як річ, яка має певну користь і здатна задовольняти ту чи іншу потребу людини; як норма; як значущість чогось для людини, соціальної групи чи спільноти тощо. Але всі ці розуміння відображають певну, реальну сторону цінності, тому їх треба розглядати не як взаємовиключні, а як взаємопроникаючі.

Можна також визначити поняття цінностей у найзагальнішому вигляді й таким чином: цінності є тими явищами (або сторонами, властивостями явищ) природи і суспільства, які корисні, потрібні людям того чи іншого суспільства чи його складових (груп, спільнот тощо), як дійсність, цілі або ідеали. Із цього визначення можна зробити висновок, що цінністю може бути не лише те, що існує. Але й те, що треба здійснити, за що треба боротися.

Цінності – це поняття, яке вказує на культурне, суспільне або ж особистісне значення (значущість) явищ і фактів дійсності. Саме тому при розгляді культури ми визначали її як систему цінностей. Цінність становить фундамент культури і предметним полем цінностей є культура. Ці категорії невіддільні одна від одної. Культура визначається як система цінностей та ідей, що слугують для регулювання поведінки членів даного соціуму. Культура є цементом будівлі суспільного життя, а цінності – осередком духовного життя суспільства, Культура встановлює що таке цінність, а що таке антицінність. Люди, що поділяють однакові цінності, становлять соціальні групи, об'єднуючись у політичній, економічній боротьби, спрямовуючи, таким чином, історію в певному напрямі. Цінності скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні.

Соціальні цінності виступають у формі соціально-політичних ідей, ідеалів, ціннісних настанов, орієнтацій, надцінних ідей, на зразок національної ідеї. Цінності виконують роль інтегруючих, соціалізуючи, комунікативних основ в житті суспільства, забезпечують духовно-вольову єдність суспільства, високий рівень самосвідомості і організованості його членів.

Суспільні цінності формуються поступово, через вибір певних видів поведінки і досвіду людей. Вони виступають як сукупність звичок, прийомів людського побуту, специфічні форми поведінки, що передаються від покоління до покоління як ознака власне людського способу життя, відмінні від тваринних, інстинктоподібних. З часом ці прийоми побуту закріплюються, схематизуються у вигляді традицій, обрядів, звичаїв, ритуалів. В них кодуються суспільно схвалені еталони людської поведінки. В подальшому їх вартісні взірці зберігаються і передаються наступним поколінням через соціальні інститути, заклади освіти, виховання, засоби масової інформації. Як результат цього процесу є формування людської психології, ментальності, способу життя людей у потрібному для суспільства напрямі.

Свій ціннісний світ людина вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності В цьому процесі цінності акумулювали потреби, інтереси, переживання суб'єкта.

Цінності виростали з нестатку як стану об'єктивної нестачі того, що потрібне для розвитку й існування індивіда. Потреба формувалась як усвідомлений нестаток, а потім потреба трансформувалась в інтерес. На відміну від потреби, що спрямовувала людину на об'єкт її задоволення, інтерес орієнтований на ті умови, які забезпечують можливість задоволення потреби. Інтерес формується об'єктивно, як відображення місця індивіда в системі суспільних відносин, а суб'єктивно він відображається в меті. Мета – це ідеальний, спонукальний імпульс до активної діяльності, в якій відтворюється ідеальний образ задоволеної потреби, що спонукає людину до діяльності.

Важливу роль у ціннісному ставленні до дійсності відіграють емоційні переживанні, пристрасті. Завдяки емоційному переживанню відбувається внутрішнє освоєння життєвих ситуацій, надається їм особистісний смисл. Саме з емоційного ставлення виникає відчуття значимості явищ, суб'єктивне цінування їх. Саме потреби, інтереси й емоційні переживання складають єдине ціле феномена цінності.

Цінності є не тільки наше ставлення до об'єктивних речей, а й предмет, який знаходить потреба для свого задоволення, отже, це – функція предмета задовольняти наші потреби. Маючи таку складну будову, цінності в процесі діяльності виконують роль останньої підстави вибору цілей і засобів реалізації діяльності.

Отже, як було зазначено, філософське вчення про природу цінностей, їх структуру та місце в життєдіяльності людини називається **аксіологією** (від гр. аксіс – цінність і логос – вчення).

Починаючи з освоєння знарядь праці, а потім вдосконалюючи їх, людина навчилася задовольняти власні елементарні потреби, почала виокремлювати

головне і другорядне, необхідне, постійне і тимчасове у своєму житті. Поступово осмислювалася значимість предметів і явищ навколишнього світу для окремого індивіда, групи, суспільства, тобто визначалася їх цінність.

Цінність – це поняття, яке вказує на людську, соціальну і культурну значимість певних явищ і предметів діяльності.

Цінність є особливим типом світоглядної орієнтації людини, уявленнями, які склалися в тій чи іншій культурі про ідеал, моральність, добро, красу. Будь-які події та явища в природі, суспільстві, житті індивіда сприймаються ним не лише за допомогою науково обґрунтованих теорій, а й пропускаються через призму власного ставлення до них.

Формування поняття «цінність» пройшло складний історичний шлях. Доцільно торкнутися лише історії тих поглядів на цінність, які є найважливішими для сучасного розуміння цього поняття.

Цікавим твердженням давньогрецької філософії є те, що найвищим мірилом цінності та найвищою цінністю є людина. Відома теза Протагора: «Людина є мірою всіх речей».

В античній і середньовічній філософії ціннісні характеристики включалися в саме життя, розглядалися як притаманні йому, нерозривні з реальністю. Дослідження цінностей як таких стало можливим тоді, коли поняття реальності розщепилося на реальність у власному розумінні й цінність як об’єкт людських уподобань, пристрастей та прагнень.

Категорія цінності найбільш ґрунтовно була розроблена класичною німецькою філософією, особливо І. Кантом. І. Кант поняття цінності пов’язує з поняттям доброї волі. Сама по собі добра воля має цінуватися незрівнянно вище, ніж будь-що здійснене нею на користь якоїсь схильності. Важливим у кантівському аналізі поняття цінності є те, що це поняття він співвідносить з людиною як метою, її розвитком, а такий аспект цінності, як корисність, – зі світом природи бажань. Цей аспект І. Кант називає відносною, зумовленою цінністю. Основну увагу він звертає на суб’єктивний аспект цінності, який і прагне висвітлити. Водночас підкреслює наявність і об’єктивного аспекту, але детально його не розробляє. Кантівську концепцію цінності сприйняли в основному, з деякими змінами, всі представники класичної німецької філософії.

Сучасна соціально-філософська література характеризується різноманітністю поглядів на природу цінностей та їх розуміння. Вони зрештою є або конкретизацією проблеми, наміченої в німецькій класичній філософії, або розробляються через протиставлення останній.

Найбільш аргументованим, поширеним і прийнятним є твердження, згідно з яким цінності є предметом потреб та інтересів людини. Цими предметами виступають речі, явища чи ідеї, думки. Залежно від цього виділяють дві групи цінностей:

– матеріальні – це знаряддя і засоби праці, предмети і речі безпосереднього споживання;

– духовні – це ідеї, теорії, думки: політичні, правові, моральні, естетичні, філософські, релігійні, екологічні тощо.

Залежно від ціннісного ставлення людини до світу цінності визначаються як «предметні» та «суб´єктні».

«Предметними» цінностями виступає все розмаїття предметів людської діяльності, суспільних ВІДНОСИН та включених до їх кола природних явищ як об'єктів ціннісного відношення. Вони оцінюються В плані добра і зла, істини чи хибності, краси чи потворності, допустимого чи забороненого, справедливого чи Несправедливого тощо.

«Суб'єктні» цінності – способи та критерії, на основі яких проводяться самі процедури оцінки відповідних явищ, закріплюються в суспільній свідомості і культурі, виступаючи орієнтирами діяльності людини. Це – настанови й оцінки, вимоги й заборони, цілі та проекти, які відображаються у формі нормативних настанов.

Розмаїття цінностей передбачає класифікацію за їх рівнем. Так, виділяються цінності особистості, соціальних та професійних груп, національні, загальнолюдські.

В наш час особливої ваги набувають загальнолюдські цінності. Вони є регуляторами поведінки всього людства, виступаючи найважливішими критеріями, стимулами і знаряддями пошуку шляхів взаєморозуміння, злагоди і збереження життя людей планети. Слід мати на увазі, що загальнолюдські цінності мають конкретно-історичний характер. Їх розуміння в античності чи в епоху Середньовіччя суттєво відрізняється від їх розуміння в сучасному інформаційному суспільстві.

У сучасній філософії поки що немає єдиного бачення того, що є загальнолюдськими цінностями. Немає основи, яка б давала змогу визначити єдині, загальнозначимі цінності для всіх народів, систем та культур. Спостерігається надзвичайне розмаїття думок щодо поняття «загальнолюдське».

Можна виділити деякі цінності, які, беззаперечно, є загальнолюдськими:

– цінність людського життя;

– смисл життя, добро, справедливість, краса, істина, свобода тощо;

– цінність природи як основи життєдіяльності людини, запобігання екологічній кризі, збереження навколишнього середовища;

– відвернення загрози термоядерної війни;

– забезпечення свободи, демократизації усіх сфер ЛЮДСЬКОЇ життєдіяльності – економіки, політики, культури тощо.

Подальший конкретно-історичний аналіз сутності та розвитку цінностей є важливою стороною наукового дослідження і розуміння історії суспільства та культури.